

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БАЛАЦЬКА ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 343.14 : 343.72

**ДИСЕРТАЦІЯ
ДОКАЗУВАННЯ ШАХРАЙСТВА НА ОБ'ЄКТАХ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ**

12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза;
оперативно-розшукова діяльність»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О. О. Балацька**

Науковий керівник: **Галаган Володимир Іванович,**

доктор юридичних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Балацька О. О. Доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту під час досудового розслідування. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2020.

Дисертацію присвячено дослідженню процесу доказування на досудовому розслідуванні фактів шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. Проблеми доказування цього виду кримінального правопорушення розглянуто переважно в кримінально-правовому та кримінологічному аспектах, що зумовлює необхідність здійснення подальших наукових розвідок, спрямованих на вивчення комплексу питань, пов'язаних з особливостями доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту.

Увагу акцентовано на важливості встановлення події кримінального правопорушення як обставини, що підлягає доказуванню в кримінальному провадженні, та її складових. Під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту встановлення часу спрямоване на з'ясування тривалості злочинних дій та визначення певного проміжку часу для обрання шахраєм потерпілого, знайомства з ним і подальшого заволодіння його майном.

Встановлення місця вчинення шахрайства допомагає з'ясувати, як відбувалася подія, хто міг бути до неї причетним, де розшукувати ймовірного шахрая; які залишено матеріальні сліди, пов'язані з подією цього кримінального правопорушення, де їх можна виявити, як зафіксувати й вилучити; хто міг бачити злочинну подію, якою була поведінка потерпілого тощо.

Найпоширенішими серед способів учинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту є прохання надати мобільний телефон нібито для здійснення термінового дзвінка з подальшим зникненням, реалізація потерпілому

завідомо фальсифікованого товару, заволодіння грошима пасажирів під час зняття готівки чи переказу коштів на банківську картку, обманні дії під час азартних ігор, збирання коштів для фіктивних потерпілих тощо.

До інших обставин учинення шахрайства як складових його події можуть належати: 1) відомості про потерпілого; 2) обстановка вчинення кримінального правопорушення; 3) настання наслідків і наявність причинного зв'язку між ними й діями, а також необхідність з'ясування причин та умов, що сприяли вчиненню цього кримінального правопорушення.

Встановити обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, можна під час допиту потерпілого чи свідків завдяки супутнім фактам, які вони запам'ятали (оголошення через гучномовець, здійснення чи прийняття телефонного дзвінка або SMS-повідомлення), витребування записів з камер відеоспостереження, розміщених на залізничних вокзалах і перонах, під час проведення огляду місця події, пред'явлення для впізнання та інших процесуальних дій.

Розглянуто низку слідчих (розшукових) дій, спрямованих на доказування винуватості особи в учиненні шахрайства, форми вини, мотиву й мети його вчинення. Під час їх проведення визначають наявність не лише події кримінального правопорушення, а й прямого умислу на його вчинення, доводять корисливий мотив і мету.

У контексті практики розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту увагу зосереджено на вивченні особи шахрая під час досудового розслідування, що спрямоване на документальне встановлення його біографічних і характеризуючих даних, відомостей про стан здоров'я та психічні особливості; обставин, які пом'якшують чи обтяжують покарання. Коли особу ще не затримано, відомості про її зовнішність, анатомічні й функціональні ознаки, особливі прикмети використовують під час її розшуку, а надалі вони є передумовою проведення пред'явлення цієї особи для впізнання.

Унаслідок вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту потерпілому як фізичній особі може бути завдано майнової та/або моральної

шкоди. Майнова шкода відрізняється від інших видів шкоди можливістю її точного встановлення та вираження в грошовому еквіваленті результатів знищення або пошкодження майна, позбавлення особи належних їй грошових коштів чи цінностей. Розмір заподіяних збитків має визначати потерпілий відповідно до вартості майна на момент учинення правопорушення за роздрібними (закупівельними) цінами. За відсутності цін на майно його вартість може бути визначена шляхом проведення експертизи. Натомість моральна шкода як наслідок учинення кримінального правопорушення має немайновий характер і виражається у фізичних і душевних стражданнях, приниженні честі, гідності потерпілого, його ділової репутації. Однак випадків, коли потерпілий від шахрайства на об'єктах залізничного транспорту заявляв клопотання про відшкодування йому моральної шкоди, майже немає. Зазначене пов'язано з тим, що потерпілому не роз'яснюють, яку саме шкоду йому може бути відшкодовано під час кримінального провадження.

Визначено види звільнення від кримінальної відповідальності під час розслідування шахрайства та підстави й умови їх застосування. Акцентовано увагу на проблемах спеціальної конфіскації як примусового безоплатного вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення кримінального правопорушення. Однак неврегульованим є статус осіб, яким передано або належало таке майно, і можливість процесуального доведення того, що вони не знали й не повинні були знати, що майно було отримане внаслідок злочинних дій чи використане для їх учинення.

До істотних особливостей огляду під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, що перешкоджають якісному його проведенню, належать: 1) брак часу для швидкого прибуття групи на місце проведення огляду, що призводить до втрати важливих слідів перебування шахрая на місці події; 2) потреба проведення огляду в разі виявлення шахрайства в потягу під час його руху, що не завжди можливо через відсутність у потягах

працівників правоохоронних органів, відповідальних за дотримання публічного порядку.

Обґрунтовано необхідність проведення обшуку в якомога стисліший термін після встановлення особи, яка його вчинила, з метою виявлення слідів кримінального правопорушення; уникнення повного або часткового знешкодження чи приховання предметів злочинного посягання; запобігання втечі підозрюваного. У всіх випадках проведення обшуку доцільно вилучати мобільні телефони, щоденники, листи підозрюваного, записні книжки, блокноти, записки, фотокартки. Під час детального їх вивчення отримують важливу інформацію не лише про шахрайство, яке розслідують, а й про інші епізоди злочинної діяльності підозрюваного.

Виокремлено низку особливостей допиту потерпілого під час розслідування шахрайства, серед яких такі: 1) саме потерпілий безпосередньо мав справу з фактом учинення кримінального правопорушення та спілкувався з особою, яка його вчинила; 2) потерпілий переважно є особою, найбільше зацікавленою в результатах розслідування; 3) у своїх показаннях потерпілий може повідомити значно ширшу інформацію, аніж та, що передбачена в питаннях слідчого. Інформація щодо обставин події, особи злочинця є важливим фактором для деталізації висунутих версій і визначення напрямів подальшого розслідування.

Під час допиту свідка йому пропонують розповісти про відомі йому події у формі вільної розповіді, дотримуючись хронологічної послідовності, для з'ясування обставин від загальних до окремих, причому важливими є всі подробиці й деталі події з посиланням на джерело поінформованості; також слід повідомляти про додаткові джерела доказів, що підтверджують його показання.

Проаналізовано дві ситуації, які виникають під час допиту підозрюваного: 1) шахрай визнає факт учинення кримінального правопорушення, дає правдиві показання; 2) він цілком заперечує свої шахрайські дії, посилаючись на передання речей за інших обставин (передані в борг, оренду, тимчасове користування, знайдені тощо). У першому випадку обставини вчинення

шахрайства необхідно зафіксувати під час детального допиту підозрюваного, а також провести інші необхідні процесуальні дії для підтвердження та фіксації отриманих під час допиту доказів (огляд, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент, тимчасовий доступ до речей і документів тощо). У другому випадку зусилля слідчого спрямовані на збирання доказів щодо встановлення справжнього характеру події під час допиту потерпілого, свідків, огляду речей і документів, використання інших джерел доказів, зокрема тих, що можуть бути використані з тактичною метою (наявність судимості підозрюваного, його поведінка під час розслідування попередніх фактів шахрайства тощо).

Обґрунтовано доцільність проведення під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, використання спеціальних знань, найпоширенішою формою серед яких є призначення експертиз. Передусім це дактилоскопічна, трасологічна, почеркознавча, експертиза матеріалів, речовин і виробів, товарознавча, технічна експертиза документів. Інші види експертиз призначають зрідка залежно від об'єктів дослідження та питань, на які необхідно отримати відповіді.

Ключові слова: шахрайство, об'єкти залізничного транспорту, кримінальне провадження, досудове розслідування, доказування, слідчий, прокурор, слідчі (розшукові) дії, спеціальні знання.

SUMMARY

Proof of fraud at railway facilities during the pre-trial investigation. Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Law (Doctor of Philosophy) in the specialty 12.00.09 «Criminal process and criminalistics; forensic examination; operational search activities» – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to the study of the process of proving in the pre-trial investigation of fraud at railway facilities. Problems of proving this type of criminal offense are considered mainly in the criminal law and criminological aspects, which necessitates further scientific research aimed at studying a range of issues related to the specifics of proving fraud at railway facilities.

Emphasis is placed on the importance of establishing the event of a criminal offence as a circumstance to be proved in criminal proceedings, and its components. When proving fraud at railway transport facilities, the establishment of time is aimed at determining the duration of criminal acts and determining a certain time for the fraudster to select the victim, get acquainted with him and further seize his property.

Determining the location of the fraud helps to find out how the event took place, who may be involved in it, where to look for a possible fraudster; what are the material traces left in connection with the event of this criminal offence, where they can be identified, how to record and remove; who could see the criminal event, what was the behaviour of the victim, etc.

The most common ways of committing fraud at railway facilities are asking to give a mobile phone allegedly for an urgent call with subsequent disappearance, the sale of the victim knowingly counterfeit goods, seizure of passengers' money when withdrawing cash or transferring funds to bank cards, fundraising for fictitious victims, etc.

Other circumstances of committing fraud as part of its event may include:
1) information about the victim; 2) the circumstances of the commission of a criminal

offence; 3) the occurrence of consequences and the existence of a causal link between them and the actions, as well as the need to clarify the causes and conditions that contributed to the commission of this criminal offence.

It is possible to establish the circumstances to be proved in criminal proceedings during the interrogation of the victim or witnesses due to the accompanying facts they remembered (announcement through a loudspeaker, making or receiving a phone call or SMS-message), requesting video surveillance footage posted on railway stations and platforms, during the inspection of the scene, presentation for identification and other procedural actions.

Some investigative (search) actions aimed at proving the guilt of a person in committing fraud, the form of guilt, motive and purpose of its commission are considered. During their holding, they determine the existence not only of the event of a criminal offence, but also of direct intent to commit it, prove a selfish motive and purpose.

In the context of the practice of investigating fraud at railway facilities, the focus is on the study of the identity of the fraudster during the pre-trial investigation, which aims to document his biographical and characterizing data, health information and mental characteristics; mitigating or aggravating circumstances. When a person has not yet been detained, information about his appearance, anatomical and functional features, special features are used during the search, and in the future, they are a prerequisite for the presentation of this person for identification.

Property and/or moral damage may be caused by the victim as an individual as a result of fraud on railway transport facilities. Property damage differs from other types of damage by the possibility of its exact establishment and expression in monetary terms of the results of destruction or damage to property, deprivation of a person of his money or valuables. The amount of damages must be determined by the victim under the value of the property at the time of the offence at retail (purchase) prices. In the absence of property prices, its value can be determined by examination. Instead, moral damage as a consequence of committing a criminal offence is intangible and is expressed in physical and mental suffering, humiliation of honour, the dignity of the

victim, his business reputation. However, there are almost no cases when a victim of fraud at railway facilities has applied for compensation for non-pecuniary damage. This is because the victim is not explained what kind of damage he can be compensated during the criminal proceedings.

The types of exemption from criminal liability during the investigation of fraud and the grounds and conditions of their application are identified. Emphasis is placed on the problems of special confiscation as a forced gratuitous seizure of money, valuables and other property by a court decision under the condition of committing a criminal offence. However, the status of persons to whom such property has been transferred or owned is unregulated, as is the possibility of procedurally proving that they did not know and should not have known that the property was obtained as a result of criminal acts or used to commit them.

Significant features of the inspection during the investigation of fraud at railway facilities, which hinder its quality, include: 1) lack of time for the group to arrive quickly at the inspection site, which leads to the loss of important traces of the fraudster at the scene; 2) the need for inspection in case of fraud in the train during its movement, which is not always possible due to the absence in the trains of law enforcement officers responsible for maintaining public order.

The necessity of searching as soon as possible after the identification of the person who committed it, to identify traces of a criminal offence; avoidance of complete or partial neutralization or concealment of objects of criminal encroachment; preventing the escape of the suspect. In all cases of search, it is advisable to remove diaries, letters of the suspect, notebooks, notebooks, notes, photographs. During their detailed study, important information is obtained not only about the fraud being investigated, but also about other episodes of the suspect's criminal activity.

The necessity of searching as soon as possible after the identification of the person who committed it, to identify traces of a criminal offence; avoidance of complete or partial neutralization or concealment of objects of criminal encroachment; preventing the escape of the suspect. In all cases of search, it is advisable to remove diaries, letters of the suspect, notebooks, notebooks, notes, photographs. During their

detailed study, important information is obtained not only about the fraud being investigated, but also about other episodes of the suspect's criminal activity.

During the interrogation of a witness, he is asked to tell about events known to him in the form of a free story, following a chronological sequence, to clarify the circumstances from general to individual, and all the details of the event are important, citing the source of information; additional sources of evidence supporting his testimony should also be reported.

Two situations that arise during the interrogation of the suspect are analyzed: 1) the fraudster admits the fact of committing a criminal offence, gives truthful testimony; 2) he completely denies his fraudulent actions, referring to the transfer of things in other circumstances (lent, leased, temporary use, found, etc.). In the first case, the circumstances of the fraud must be recorded during the detailed interrogation of the suspect, as well as other necessary procedural steps to confirm and record the evidence obtained during the interrogation (inspection, identification, investigative experiment, temporary access to things and documents, etc.). In the second case, the investigator's efforts are aimed at gathering evidence to establish the true nature of the event during the interrogation of the victim, witnesses, examination of things and documents, use of other sources of evidence, including those that can be used for tactical purposes. investigation of previous facts of fraud, etc.).

The expediency of presenting for identification, investigative experiment, use of special knowledge, the most common form of which is the appointment of examinations. During the investigation of fraud at railway transport facilities is substantiated. First of all, it is dactyloscopy, tropological, handwriting, examination of materials, substances and products, commodity, technical examination of documents. Other types of examinations are seldom assigned depending on the objects of research and the questions that need to be answered.

Keywords: fraud, railway transport facilities, criminal proceedings, pre-trial investigation, evidence, investigator, prosecutor, investigative (search) actions, special knowledge.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Босак О. О. Профілактика шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Митна справа*. 2012. № 5 (83). Ч. 2. Кн. 2. С. 46–52.
2. Босак О. А. Проведение допросов при доказывании мошенничества на объектах железнодорожного транспорта. *Право и политика*. 2013. Вып. 3. С. 86–101.
3. Босак О. О. Поняття «інші обставини вчинення кримінального правопорушення» та їх доказування при вчиненні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 1. С. 219–225.
4. Галаган В. І., Балацька О. О. Особливості проведення огляду та обшуку під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Наукові записки НаУКМА*. 2019. Том 3. С. 42–48. (Серія «Юридичні науки»).
5. Балацька О. О. Особа потерпілого та спосіб вчинення шахрайства у пасажирських потягах. *Вісник Луганського університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 1. С. 220–227.
6. Балацька О. О. Відшкодування шкоди під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 63. С. 165–171.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Босак О. О. Особливості доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Правові, процесуальні та криміналістичні проблеми провадження досудового слідства в Україні* : тези наук. доп. та повідомл. конф. (Київ, 30 листоп. 2011 р.) та круглих столів (Київ, 26, 30 січ. 2012 р.). Київ, 2012. С. 105–108.
8. Босак О. О. Особливості встановлення місця вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Верховенство права, законність та права*

людини : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28–29 черв. 2012 р.). Київ, 2012. С. 105–107.

9. Босак О. О. Обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, які характеризують особу, яка вчинила шахрайство на об'єктах залізничного транспорту. *Формування правової держави в Україні: проблеми та реалії* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 23–24 листоп. 2012 р.) : у 3 ч. Запоріжжя, 2012. Ч. 3. С. 74–75.

10. Босак О. О. Проблеми застосування спеціальної техніки у практичній діяльності ОВС під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами* : зб. наук. ст. за матеріалами доп. наук.-практ. конф. (Львів, 14 груд. 2012 р.). Львів, 2012. С. 154–160.

11. Босак О. О. Використання спеціальних знань під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Досудове розслідування у сучасних умовах: проблеми, тенденції, перспективи* : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 26 груд. 2012 р.). Київ, 2013. С. 13–16.

12. Босак О. О. Дотримання розумних строків при доказуванні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Кримінальне провадження в Україні: кримінально-правові та процесуальні аспекти* : тези наук. доп. та повідомл. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) та круглих столів (Київ, 24, 29 січ. 2013 р.). Київ, 2013. С. 219–221.

13. Балацька О. О. Проблеми встановлення часу під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Актуальні проблеми законодавства України: пріоритетні напрями його вдосконалення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 11–12 жовт. 2019 р.). Одеса, 2019. С. 96–99.

14. Балацька О. О. Встановлення місця вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту як складової події кримінального правопорушення. *Актуальні завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті* :

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 18–19 жовт. 2019 р.). Львів, 2019. С. 28–32.

15. Балацька О. О. Встановлення мотиву і мети вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту як обставин, які підлягають доказуванню. *Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 жовт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 84–87.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ПОДІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ОБСТАВИНА, ЯКА ПІДЛЯГАЄ ДОКАЗУВАННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА НА ОБ'ЄКТАХ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ	27
1.1. Стан наукової розробленості проблем доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту	27
1.2. Встановлення часу та місця вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту як складових події кримінального правопорушення	38
1.3. Доказування способу й інших обставин учинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту як складових події кримінального правопорушення	59
1.4. Виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню шахрайства на об'єктах залізничного транспорту	82
Висновки до розділу 1	93
РОЗДІЛ 2. ДОКАЗУВАННЯ ІНШИХ ОБСТАВИН У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПРО ШАХРАЙСТВА НА ОБ'ЄКТАХ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ	95
2.1. Доказування винуватості особи в учиненні кримінального правопорушення, форми вини, мотивів і мети вчинення кримінального правопорушення та обставин, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження	95

2.2. Встановлення виду та розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розміру процесуальних витрат	115
2.3. Встановлення обставин, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, та обставин, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок учинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту	131
Висновки до розділу 2	142
РОЗДІЛ 3. ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЯК ЗАСОБІВ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА НА ОБ'ЄКТАХ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ	145
3.1. Огляд та обшук під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту	145
3.2. Допит під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту	164
3.3. Інші слідчі (розшукові) дії під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту	176
Висновки до розділу 3	189
ВИСНОВКИ	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	199
ДОДАТКИ	218

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗМІ	–	засоби масової інформації
ЄРДР	–	Єдиний реєстр досудових розслідувань
ЄСПЛ	–	Європейський суд з прав людини
КК	–	Кримінальний кодекс
КПК	–	Кримінальний процесуальний кодекс
ОРЗ	–	оперативно-розшукові заходи
РФ	–	Російська Федерація
СРД	–	слідча (розшукова) дія
ЦК	–	Цивільний кодекс

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасних умовах розбудови в Україні правової держави вагоме місце посідають проблеми забезпечення ефективного захисту конституційних прав й інтересів як суспільства загалом, так й окремих осіб. Розв'язання цих проблем має важливе значення для забезпечення захисту прав громадян від протиправних злочинних посягань, унаслідок вчинення яких їм завдають значної майнової чи моральної шкоди. Одним із видів таких посягань проти власності є шахрайство. Це кримінальне правопорушення, відповідальність за яке передбачена статтею 190 Кримінального кодексу (КК) України, має різні види, групи й способи вчинення залежно від соціальної сфери діяльності людей, мотивів їхньої поведінки та механізму вчинення цього кримінального правопорушення. За офіційними статистичними даними, в Україні щороку реєструють кілька десятків тисяч учинених кримінальних правопорушень цього виду. Зокрема, 2015 року органи досудового розслідування розпочали 45 653 кримінальні провадження про шахрайства, 2016 року – 45 764, 2017-го – 36 650, 2018-го – 33136, 2019-го – 32 156 кримінальних проваджень¹.

Поширеними є групи шахрайства, що вчиняють у сфері задоволення повсякденних матеріальних і культурних потреб людини, побутовій, сфері функціонування державних та інших суспільних інститутів, підприємницької діяльності тощо. Останніми роками активізувалися шахрайства з використанням електронних технологій, стільникового зв'язку, інтернет-мережі; шахрайства із залученням коштів громадян на будівництво житла тощо. Кожне із цих кримінальних правопорушень має певну специфіку, яку слід урахувати під час досудового розслідування й доказування фактів їх учинення. Не є винятком і шахрайства, що вчиняють на об'єктах залізничного транспорту.

¹ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. Форма № 1 (місячна): наказ Генеральної прокуратури України від 23 жовт. 2012 р. № 100. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id.

Доказування на досудових стадіях кримінального процесу у справах про шахрайства на об'єктах залізничного транспорту є складним, що пов'язано з певними особливостями. По-перше, це періодична висока інтенсивність пасажирських потоків на станціях, вокзалах, що спостерігається в період відпусток, державних свят, студентських канікул, у перервах під час руху поїздів, у період проведення громадсько-політичних, культурно-масових, спортивних та інших заходів, коли є можливість тимчасового переховування на цих об'єктах осіб, які готуються вчинити кримінальне правопорушення, а після його вчинення зникають у невідомому напрямку. По-друге, в обстановці безперервного та швидкого руху значних мас людей, пов'язаного з користуванням послугами транспорту, виконання пасажирами значної кількості операцій (купівля квитків, оформлення, здавання й отримання багажу, посадка і висадка з поїздів) постійно виникають фактори, що послаблюють пильність, коли потенційно є можливість порівняно легко вчинити кримінальне правопорушення й непомітно зникнути. По-третє, масовість пасажирів зумовлює встановлення між ними короткочасних випадкових контактів, що полегшує обман чи зловживання довірою. По-четверте, нетривалість перебування пасажирів на об'єктах транспорту ускладнює встановлення потерпілих, свідків, осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів для швидкого встановлення їх і затримання.

Вагомий внесок у дослідження проблем методики розслідування шахрайства та доказування фактів його вчинення зробили українські науковці Ю. П. Аленін, В. П. Бахін, В. Д. Берназ, В. І. Бояров, В. В. Вапнярчук, В. І. Василичук, А. Ф. Волобуєв, Ю. М. Грошевий, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, Є. Г. Коваленко, І. І. Когутич, В. П. Корж, В. С. Кузьмічов, В. К. Лисиченко, Є. Д. Лук'янчиков, Д. Й. Никифорчук, М. А. Погорецький, М. В. Салтевський, О. В. Смаглюк, С. М. Стахівський, В. М. Тертишник, В. В. Тищенко, Л. Д. Удалова, П. В. Цимбал, О. М. Цільмак, С. С. Чернявський, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітько, М. Є. Шумило та ін. Їхні фундаментальні роботи щодо організації розслідування кримінальних правопорушень є

підґрунтям для розгляду на монографічному рівні проблем доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту.

Дослідженню шахрайства на рівні кандидатських дисертацій присвятили свої праці такі науковці: Т. А. Пазинич (2007), О. Л. Мусієнко (2007), С. В. Головкін (2008), Є. В. Дехтярьов (2011), І. В. Іщук (2011), Т. В. Охрімчук (2011), Д. Г. Терьохін (2011), С. М. Князєв (2012), А. В. Крижевський (2012), І. М. Попова (2012), Н. Ю. Кириленко (2013), Т. О. Мудряк (2013), Т. О. Калюга (2019), К. О. Чередник (2019), однак предметом їхніх досліджень була методика розслідування шахрайства загалом чи окремих його груп.

Водночас ці автори не досліджували питання доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, тому розроблення його на монографічному рівні є актуальним для теорії та практики розслідування кримінальних правопорушень. Актуальність окресленої проблематики зумовила вибір теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 року № 1023-р, та Плану заходів з її реалізації, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 року № 693-р; Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16 березня 2015 року № 275; Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2019 роки, схвалених Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол від 27 грудня 2017 року № 28), а також плану проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у Національній академії внутрішніх справ.

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 27 грудня 2011 року (протокол № 23), уточнено рішенням

Вченої ради Національної академії внутрішніх справ 29 квітня 2015 року (протокол № 9).

Мета і завдання дослідження. *Мета* роботи полягає в теоретичному узагальненні й новому вирішенні наукового завдання, що полягає у висвітленні правової сутності доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту на досудовому розслідуванні, виявленні наявних проблем такого доказування та розробленні науково обґрунтованих підходів щодо можливих шляхів їх подолання.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність виконання таких *завдань*:

- визначити стан наукової розробленості проблем доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту в навчально-методичних і наукових працях;
- висвітлити концептуальні підходи до особливостей встановлення часу й місця вчинення шахрайства як складових обставин, які підлягають доказуванню;
- розглянути способи й інші обставини вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту для визначення їх співвідношення та врахування особливостей під час розслідування аналізованого кримінального правопорушення;
- означити потребу виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню шахрайства на об'єктах залізничного транспорту;
- з'ясувати особливості доказування винуватості особи, форми вини, мотивів і мети вчинення кримінального правопорушення та обставин, які впливають на ступінь його тяжкості, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття кримінального провадження;
- проаналізувати напрями визначення виду та розміру шкоди, завданої шахрайськими діями, і способи її відшкодування, а також розмір процесуальних витрат;
- окреслити обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, й обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані

внаслідок учинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту та/або є доходами від такого майна;

– встановити процесуальні, тактичні й організаційні особливості підготовки та проведення огляду й обшуку під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту;

– сформулювати алгоритми дій слідчого з проведення допиту потерпілого, підозрюваного та свідків під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту;

– обґрунтувати значення пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту та використання спеціальних знань під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту.

Об'єкт дослідження – процесуальні правовідносини, що виникають у сфері діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту.

Предмет дослідження – доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту під час досудового розслідування.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система загальнонаукових та спеціальних методів, призначених для отримання його об'єктивних і достовірних результатів. Специфіка мети й завдань дослідження зумовила необхідність використання таких методів: діалектичного, порівняльно-правового, історично-правового, формально-логічного, системно-структурного, соціологічних, статистичних тощо.

Діалектичний метод застосовано під час вивчення складових елементів обставин, які підлягають доказуванню під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, тактичних засад, сутності й особливостей проведення низки слідчих (розшукових) дій, формулювання пропозицій та рекомендацій з удосконалення методики розслідування аналізованого виду кримінальних правопорушень (підрозділи 1.2, 1.3, розділи 2, 3).

Історично-правовий метод використано для вивчення стану наукової розробленості окремих проблем предмета дослідження в практиці органів досудового розслідування (підрозділи 1.1, 1.4, 2.1).

За допомогою формально-логічного методу визначено особливості встановлення обставин, які підлягають доказуванню під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, елементів цих обставин та їхніх складових (підрозділи 1.2, 1.3, підрозділи 2.1–2.3).

Системно-структурний метод надав можливість проаналізувати процесуальні, тактичні, організаційні й психологічні засади провадження окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень (підрозділи 3.1–3.3).

Соціологічні методи використано під час проведення анкетування слідчих органів досудового розслідування, а статистичні – для узагальнення його результатів й аналізу матеріалів кримінальних проваджень та ілюстрування теоретичних висновків і рекомендацій (розділи 1–3).

Емпіричну базу дослідження становлять узагальнені матеріали вивчення 35 архівних матеріалів кримінальних проваджень, 58 судових рішень місцевих судів щодо шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, розміщених у Єдиному державному реєстрі судових рішень за 2015–2019 роки, зведені дані анкетування 65 слідчих органів досудового розслідування, що обслуговують територію діяльності Південно-Західної, Донецької та Львівської залізниць, переважна більшість яких (64,6 %) здійснювала досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених статтею 190 КК України, вчинених на об'єктах залізничного транспорту.

Під час підготовки дисертації використано особистий багаторічний досвід роботи дисертантки в органах досудового розслідування.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що здійснене дослідження з проблем доказування на досудовому розслідуванні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту є одним із перших в Україні, у якому на монографічному рівні сформульовано низку наукових положень, висновків і

рекомендацій щодо розслідування цього виду кримінальних правопорушень, встановлення обставин, їхніх елементів і складових, які підлягають доказуванню. До найсуттєвіших результатів, що відображають концептуально нові наукові положення та висновки й мають важливе теоретичне та практичне значення, належать такі:

вперше:

– окреслено специфіку факторів функціонування виробничо-технологічного комплексу організацій і підприємств залізничного транспорту України загального користування, серед яких висока інтенсивність пасажирських потоків, безперервний рух значної кількості людей, пов'язаний з придбанням квитків, очікуванням потягів на вокзалах і перонах, перебуванням у рухомому складі, що стомлюють пасажирів, призводять до втрати ними пильності та зумовлюють можливість учинення шахрайства й заволодіння їхнім майном; увагу акцентовано на негативних тенденціях, пов'язаних з недосконалістю діяльності органів досудового розслідування з обслуговування об'єктів залізничного транспорту;

– досліджено залежність між обранням часу, місця й способу вчинення шахрайства та визначено, що на залізничних вокзалах, привокзальних площах шахрайства вчиняють протягом доби у зв'язку з постійним потоком пасажирів, а в потягах та електропотягах – переважно в денний час; проаналізовано основні фактори, що позначаються на рівні виявів шахрайства та створюють сприятливі умови для його вчинення, зокрема, віктимній поведінці потерпілого для його обману чи зловживання довірою;

– запропоновано алгоритм дій слідчого, спрямований на доказування фактів шахрайства в типових ситуаціях, що виникають під час допиту підозрюваного: 1) особа визнає факт шахрайства й дає правдиві показання; 2) особа цілком заперечує свої шахрайські дії, посилаючись на передання речей за інших обставин (передані в борг, оренду, тимчасове користування, знайдені тощо);

– розроблено рекомендації щодо проведення огляду, обшуку, пред'явлення для впізнання, низки інших слідчих (розшукових) дій залежно від об'єктивних і

суб'єктивних чинників, наявних під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, для оперативного отримання інформації про подію кримінального правопорушення з матеріальних та особистісних джерел;

удосконалено:

– систему обставин, які підлягають доказуванню під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, з-поміж яких ключове місце посідають обставини щодо встановлення події кримінального правопорушення та її складових – часу, місця, способу й інших обставин учинення кримінального правопорушення;

– типові ознаки осіб, які є потерпілими від шахрайства, залежно від їхньої соціально-демографічної характеристики, що охоплює такі ознаки, як стать, вік, рівень освіти, ставлення до різних сфер життя, віктимність поведінки тощо;

– форми використання спеціальних знань під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, а саме проведення експертиз, участь спеціалістів під час проведення слідчих (розшукових) дій;

дістало подальший розвиток:

– положення щодо предмета злочинного посягання під час учинення шахрайства, яким є грошові кошти, мобільні телефони, комп'ютерна техніка й інше майно, що має вартість;

– система типових слідів матеріального й ідеального характеру, що утворені під час учинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту;

– рекомендації щодо визначення виду та розміру шкоди, завданої шахрайськими діями, і способів її відшкодування, серед яких – заявлення цивільного позову, клопотання про арешт майна шахрая чи кошти й цінності, що знаходяться на його банківських рахунках, реституція та компенсація.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані й аргументовані в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції впроваджені та використовуються в:

– *практичній діяльності* з розслідування кримінальних правопорушень – у діяльності Головного слідчого управління Національної поліції України (акт впровадження від 23 січня 2020 року);

– *освітньому процесі* – у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ під час вивчення курсу «Кримінальний процес» і спецкурсу «Організація розкриття та розслідування злочинів» (акт впровадження від 15 грудня 2014 року); у Луганському державному університеті внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка під час вивчення навчальних дисциплін «Кримінальний процес», «Криміналістика», «Криміналістична методика», «Організація розслідування окремих видів злочинів» (акт впровадження від 10 січня 2020 року); в Одеському державному університеті внутрішніх справ під час вивчення навчальних дисциплін «Кримінальний процес» та «Криміналістика» (акт впровадження від 29 січня 2020 року) (додаток А).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана авторкою самостійно, усі сформульовані положення та висновки є результатом особистих досліджень. У науковій статті «Особливості проведення огляду та обшуку під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту» частка дисертантки становить 50 %. Ідеї та розробки, що належать співавторові, у дисертації не використано.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено на засіданнях круглих столів й науково-практичних конференцій, зокрема міжнародних: «Правові, процесуальні та криміналістичні проблеми провадження досудового слідства в Україні» (м. Київ, 30 січня 2012 року); «Верховенство права, законність та права людини» (м. Київ, 28–29 червня 2012 року); «Формування правової держави в Україні: проблеми та реалії» (м. Запоріжжя, 23–24 листопада 2012 року); «Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами» (м. Львів, 14 грудня 2012 року); «Досудове розслідування у сучасних умовах: проблеми, тенденції, перспективи» (м. Київ, 26 грудня 2012 року); «Кримінальне провадження в

Україні: кримінально-правові та процесуальні аспекти» (м. Київ, 29 січня 2013 року); «Актуальні проблеми законодавства України: пріоритетні напрями його вдосконалення» (м. Одеса, 11–12 жовтня 2019 року); «Актуальні завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті» (м. Львів, 18–19 жовтня 2019 року); «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Харків, 18–19 жовтня 2019 року).

Публікації. Основні наукові результати дисертації відображено у 15 наукових працях, серед яких 5 наукових статей опубліковані в юридичних фахових виданнях України, затверджених МОН України, одна стаття – у зарубіжному науковому виданні, та дев'ять тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (201 найменування на 19 сторінках) і 2 додатків на 15 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 232 сторінки, з яких основний текст – 198 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПОДІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ОБСТАВИНА, ЯКА ПІДЛЯГАЄ ДОКАЗУВАННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА НА ОБ'ЄКТАХ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

1.1. Стан наукової розробленості проблем доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту

Нині немає жодної сфери суспільного життя, яка не була б пов'язана певними аспектами з процесом транспортування. До цього процесу безпосередньо чи опосередковано залучаються відповідні засоби, методи, форми, принципи та правила поведінки, які зумовлюють виникнення транспортних суспільних відносин [181, с. 9].

Тисячі людей щодня відправляються в дорогу, користуючись залізничним транспортом. На жаль, не для всіх подорож минає успішно, оскільки деякі пасажери стають жертвами шахраїв [12, с. 222]. Протидію злочинності й охорону публічного порядку на залізничному, повітряному та водному транспорті здійснюють територіальні органи Національної поліції України. Відповідно до частини 1 статті 2 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII, до завдань поліції, крім цього, належать охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства й держави, протидія злочинності, надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [140]. З огляду на те, що найбільший обсяг діяльності припадає на підрозділи, які обслуговують об'єкти залізничного транспорту (вокзали, привокзальні приміщення й комунікації), саме на ці територіальні підрозділи Національної поліції України покладено значну частину обов'язків із протидії кримінальним правопорушенням на зазначеному виді транспорту.

Одним з найважливіших завдань сучасної Української держави, суспільства загалом є забезпечення суворого дотримання законності, запобігання будь-яким порушенням публічного порядку, ліквідація злочинності, усунення причин й умов, що породжують і сприяють її розвитку. Процес доказування – це формування, перевірка й оцінювання доказів та їх процесуальних джерел, обґрунтування висновків з метою встановлення істини та прийняття на її підставі законного, обґрунтованого і справедливого рішення.

З античних часів питання процесу доказування вини активно досліджували філософи, теологи, юристи й державні діячі. Сучасній юридичній науці відомі численні праці, у яких проаналізовано процес доказування в кримінальному провадженні. Зокрема, на монографічному рівні дослідження зазначеної проблематики здійснили: А. Р. Белкін [18], А. О. Власов, І. М. Лук'янова та С. В. Некрасов [36], Ю. М. Грошевий [51], Є. Г. Коваленко [70], Я. Ю. Конюшенко [79], С. М. Стахівський [163], В. М. Тертишник та С. В. Слінько [171], а також інші науковці.

За Кримінальним процесуальним кодексом (КПК) України створено реальні умови для забезпечення процесуальної рівності та змагальності сторін кримінального провадження, підвищено гарантії захисту прав підозрюваного, обвинуваченого й інших учасників кримінального провадження, удосконалено засади та спрощено процедуру початку досудового розслідування, скасовано інститут дослідчих перевірок і стадію порушення кримінальної справи тощо.

Перетворення, що відбуваються в економіці, політиці, соціальному житті, призводять до низки протиріч у суспільстві, що виявляються, насамперед, у послабленні правопорядку, моральних і духовних засад, збільшенні кількості вчинених кримінальних правопорушень. До них належить і шахрайство, яке привертає посилену увагу як практичних працівників, так і науковців різних галузей знань: кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, кримінології, що пов'язано зі збільшенням кількості вчинених шахрайств, ускладненням механізму цього кримінального правопорушення, зростанням обсягів завданих збитків.

Діяльність підрозділів Національної поліції України, на території обслуговування яких розташовані об'єкти залізничного транспорту, має певну специфіку, що полягає в забезпеченні охорони публічного порядку та вантажів, виявленні й розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених на транспорті. Доказування в кримінальному провадженні про шахрайство на цих об'єктах є надзвичайно ускладненим через високу інтенсивність пасажирських потоків на станціях і вокзалах, що спостерігається в період відпусток, державних свят, студентських канікул, у перервах під час руху поїздів, у період проведення громадсько-політичних, культурно-масових, спортивних й інших заходів. В обстановці безперервного та швидкого руху значних мас людей, пов'язаного з користуванням послугами транспорту, виконання пасажирами низки необхідних операцій (купівля квитків, оформлення, здавання й отримання багажу, посадка та висадка з потягів) постійно виникають фактори, що послаблюють пильність, коли потенційно є можливість порівняно легко вчинити злочин і непомітно зникнути [28, с. 105]. Масовість пасажирів зумовлює встановлення між ними нетривалих випадкових контактів, що суттєво полегшує вчинення аналізованих кримінальних правопорушень шляхом обману чи зловживання довірою.

У зазначених умовах головними завданнями органів Національної поліції України залишаються протидія крадіжкам особистого майна пасажирів, різним ексцесам, які відбуваються як у потягах під час їх слідування, так і в приміщеннях вокзалів. Саме на ці державні органи покладено обов'язок ретельно оглядати й обстежувати будівлі вокзалів, платформи, вантажні й товарні двори, контейнерні пункти, сортувальні майданчики, виявляти і затримувати правопорушників, реагувати на інциденти кримінального та адміністративного характеру [181, с. 14]. Суттєво ускладнює виконання цих завдань нетривалість перебування пасажирів на об'єктах залізничного транспорту, їх намагання якнайшвидше покинути вокзали, станції та відправитися в дорогу, що не сприяє встановленню потерпілих, свідків, осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, проведенню слідчих (розшукових) дій (СРД) та оперативно-розшукових заходів (ОРЗ) для швидкого виявлення кримінального правопорушення і затримання шахрая.

Шахрайству притаманне встановлення контакту між підозрюваним і потерпілим щодо певного майна, унаслідок якого відбувається добровільне передання потерпілим майна чи права на майно під впливом обману або зловживання довірою. Цей вид злочину, стверджує В. С. Медведєв, небезпідставно вважають одним із класичних видів злочинної діяльності, що має тривалу і строкату історію. Шахрайство активізується в часи соціально-економічних криз, нововведень, докорінних реформ, чому сприяє недостатня загальна та спеціальна профілактична робота. У періоди найвищої активності шахраїв щорічні збитки ошуканих українських громадян сягають десятків мільйонів гривень [104, с. 53–54]. Під час проведення нами анкетування 65 слідчих встановлено, що 12 з них (18,5 % від загальної кількості опитаних) щодва місяці розслідували один факт шахрайства, а 10 (15,4 %) слідчих – щомісяця; двічі на місяць розслідували шахрайство 4 (6,1 %) з них, а інші слідчі здійснювали досудове розслідування цього кримінального правопорушення рідше. Серед найістотніших проблем розслідування шахрайства слідчі виокремлюють встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, – 49 (75,4 %); недостатність доказів для доведення вини підозрюваного – 31 (47,7 %); встановлення місця знаходження речових доказів – 30 (46,1 %) слідчих (додаток Б). Результати анкетування практичних працівників органів досудового розслідування засвідчують потребу комплексного дослідження проблем доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту.

Під час розслідування аналізованого кримінального правопорушення здійснюють процес доказування обставин, визначених у частині 1 статті 91 КПК України. Згідно із цією процесуальною нормою, до предмета доказування належить подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб й інші обставини вчинення кримінального правопорушення); винуватість обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують

особу обвинуваченого, обтяжують або пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання; обставини, які підтверджують, що гроші, цінності й інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок учинення кримінального правопорушення та/або є доходами від цього майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, зокрема пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення.

На перший погляд, справедливо зазначає В. В. Вапнярчук, перелік передбачених КПК України обставин є цілком визначеним, однак усі вони мають лише модельний, орієнтовний характер. Крім цього, вони є загальними, оскільки: по-перше, підлягають доказуванню на стадії як досудового розслідування, так і судового розгляду; по-друге, стають основою не лише обвинувального акта, а й вироку, постанови (ухвали) про закриття кримінального провадження; по-третє, підлягають доказуванню в кожному кримінальному провадженні незалежно від кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення й конкретних фактичних обставин. Окремі обставини, зазначені в статті 91 КПК України, зазначає далі цей автор, стосуються лише певних кримінальних правопорушень чи осіб (суб'єктів злочину) (зокрема, пункти 6 та 7), а тому їх включення у статтю 91 КПК України видається сумнівним. Якщо все-таки визнати їх урегулювання в цій нормі доцільним (керуючись їх важливістю чи іншими міркуваннями), потрібно усвідомлювати характер цих обставин і, виокремлюючи різні можливі рівні предмета доказування, відносити їх не до загального, а до родового предмета доказування. Його визначають на рівні норм Особливої частини кримінального закону, у яких сформульовано конкретні юридичні ознаки вчинених кримінальних правопорушень (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт,

суб'єктивна сторона). Саме щодо цього рівня градації предмета доказування і розробляють методичні рекомендації та криміналістичні методики розслідування певного правопорушення [32, с. 87–89].

У підручниках, навчальних посібниках, науково-практичних коментарях до КПК України й інших виданнях, оприлюднених після набрання чинності 20 листопада 2012 року зазначеного Кодексу, увагу акцентовано на визначальній ідеї, що полягає у трансформуванні кримінального процесу як засобу протидії злочинності в механізм захисту суспільства й особи, яка зазнала шкоди внаслідок кримінального правопорушення, і якомога швидшого та найефективнішого відновлення порушених прав [90, с. 89–104; 91, с. 120–142; 92, с. 145–177; 102, с. 171–192; 170, с. 158–194]. У цих виданнях визначено загальні питання дотримання правової процедури процесу доказування під час досудового розслідування будь-якого кримінального правопорушення безвідносно до його специфіки.

Доказування, слушно зауважує М. А. Погорецький, є фундаментальною науковою і правовою категорією кримінального процесу, яка визначає його основний зміст, функціонування всіх його інститутів, впливає на організацію та діяльність правоохоронних, правозахисних і судових органів, які здійснюють кримінальне провадження, а також на організацію і діяльність усіх інституцій, які забезпечують здійснення цього провадження. Ґрунтовно дослідивши цю категорію, зазначений науковець розробив авторську концепцію кримінального процесуального доказування як практичну, пізнавальну, правову й розумову діяльність сторін кримінального провадження, що полягає в отриманні доказів (пошуку і виявленні (вилученні) фактичних даних та їх джерел; перевірці, оцінці фактичних даних та їх джерел, їх процесуальному оформленні (закріпленні) й наданні цим фактичним даним та їх джерелам значення доказу в кримінальному провадженні, а також у використанні цих доказів для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, обґрунтуванні доказами своєї правової позиції уповноваженими суб'єктами кримінального процесу та відповідних процесуальних рішень [130, с. 63, 74].

Водночас розслідування шахрайства як окремого своєрідного кримінального правопорушення загалом і шахрайства на об'єктах залізничного транспорту зокрема має певну специфіку та суттєво відрізняється від загального порядку кримінального провадження. Особливості методики розслідування шахрайства висвітлено в низці підручників і навчальних посібників з криміналістики [72, с. 242–262; 86, с. 402–405; 87, с. 516–530; 99, с. 290–294; 191, с. 291–303]. Однак у цих виданнях розглянуто загальні питання методики розслідування цього виду кримінального правопорушення: його криміналістична характеристика, особливості початку кримінального провадження та обставини, що підлягають встановленню, типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування, проведення окремих процесуальних дій (допиту, огляду, обшуку, пред'явлення для впізнання, призначення експертизи тощо). Водночас способи вчинення шахрайства лише перелічено, а особливості їх розслідування не визначено.

Лише в одному підручнику з криміналістики в методиці розслідування шахрайства окреслено особливості криміналістичної характеристики та розслідування окремих видів цього кримінального правопорушення: у сфері задоволення повсякденних потреб людини, у побутовій сфері, у сфері функціонування державних та інших суспільних інститутів, у сфері підприємницької діяльності, шахрайства з використанням електронних технологій [88, с. 508–534]. Однак у цьому виданні, як і в зазначених раніше, питання розслідування шахрайства на об'єктах транспорту, зокрема залізничного, не проаналізовано.

Отже, з огляду на сучасний стан навчально-методичної розробленості проблематики й відсутність спеціалізованих закладів вищої освіти для підготовки фахівців з урахуванням специфіки роботи на транспорті, украй актуальними є поглиблені дослідження теоретичних і практичних питань, пов'язаних зі своєчасним виявленням і якісним доказуванням фактів шахрайства, що вчиняють на об'єктах залізничного транспорту.

Питання забезпечення стороною обвинувачення захисту прав і законних інтересів учасників кримінального провадження під час розслідування

шахрайства висвітлено в публікаціях вітчизняних науковців, передусім – на монографічному рівні під час підготовки дисертаційних досліджень.

Зокрема, О. В. Смаглюк у кандидатській дисертації «Шахрайство за кримінальним кодексом України 2001 р.» (2003) основною метою свого дослідження визначив встановлення місця кримінально-правової норми про шахрайство в системі норм КК України, які передбачають відповідальність за злочини, що посягають на чуже майно, з'ясування основних ознак складу цього злочину й розроблення на підставі результатів, одержаних під час дослідження, рекомендацій щодо правильної правової кваліфікації шахрайства, його попередження та підвищення ефективності протидії цьому злочину [160].

Питанням методики розслідування окремих видів шахрайства присвячено дисертації, підготовлені й захищені в Україні протягом 2007–2013 років. До прикладу, Т. А. Пазинич у дисертації «Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування» (2007) класифікує шахрайства на п'ять окремих груп. Шахрайства на транспорті, відповідно до цієї класифікації, належать до шахрайств, що вчиняють у сфері задоволення повсякденних матеріальних, культурних потреб людини, для яких характерним є відсутність соціальних зв'язків між потерпілим і злочинцем, а їх зустріч є випадковою. Акцентуючи увагу на потребі затримання шахрая одразу після вчинення ним злочину, ця авторка визначає тактику слідчих дій, що має, по-перше, виключати (нейтралізувати) можливий вплив на потерпілого не лише з боку підозрюваних, а й з боку їхніх родичів; по-друге, використовувати суперечності між кількома співучасниками шахрайства, керуючись їхніми ролями в учиненні злочину, віком, психологічною характеристикою тощо [124, с. 6–7, 11–12].

Згодом 2008 року О. Л. Мусієнко захистив кандидатську дисертацію «Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах». Цей автор акцентував увагу на значній кількості виявів і появи нових видів шахрайства: на ринку цінних паперів, у сфері вексельних відносин, обігу житла, житлового будівництва, страхових послуг, підприємницької діяльності, працевлаштування,

інвестиційного шахрайства, інтернет-шахрайства [111, с. 6]. Водночас роботу загалом присвячено загальним методичним питанням розслідування шахрайства.

Натомість С. В. Головкін у дисертації «Криміналістична характеристика шахрайства відносно власності особи та її використання на початковому етапі розслідування» конкретизував предмет злочинного посягання, по-іншому класифікував способи вчинення цього злочину, виокремивши традиційні (класичні) й сучасні (нові та модернізовані традиційні, зокрема у сферах релігійних відносин, електронно-обчислювальних машин, інтернет-технологій, нерухомості, страхування, кредитування) [46].

Того ж року було опубліковано монографію М. Л. Шелухіна «Кримінологічна безпека на транспорті : організаційно-управлінське та оперативно-розшукове забезпечення». У цій роботі з кримінологічних позицій ідеться про процес забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від суспільно небезпечних посягань і явищ соціального, техногенного та природного характеру за допомогою використання системи заходів, засобів і способів, визначених законом [190, с. 212].

На рівні докторських дисертацій проблеми методики розслідування шахрайства в Україні майже не висвітлено. Лише 2010 року С. С. Чернявський захистив дисертацію «Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства», у якій визначив це явище сучасної економічної злочинності як комплекс криміналістично однорідних корисливих посягань на фінансові ресурси громадян, суб'єктів господарювання та держави, що вчиняються шляхом обману та зловживання довірою, пов'язаних із корупційною діяльністю службових осіб [184, с. 18]. Основні положення цієї роботи невдовзі було оприлюднено в монографії цього автора «Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування» [185].

Низка кандидатських дисертацій, захищених 2011 року, присвячена різним аспектам методики розслідування окремих видів шахрайства. Зокрема, І. В. Іщук досліджувала особливості початкового етапу розслідування шахрайств у сфері страхування автотранспортних засобів [64]; Є. В. Дехтярьов – особливості роз-

слідування шахрайств, учинених у сфері виконання господарсько-договірних зобов'язань [53]; Т. В. Охрімчук – криміналістичну характеристику шахрайства з фінансовими ресурсами й основні напрями розслідування [123]; Д. Г. Терьохін – початковий етап розслідування шахрайства, вчиненого шляхом незаконного отримання цільового споживчого кредиту [172]. Натомість 2012 року предметом дослідження І. М. Попової стало розслідування шахрайств, пов'язаних із залученням коштів громадян на будівництво житла [135]; С. М. Князева – розслідування шахрайства, вчиненого способом фінансової піраміди [69], і подальше видання навчального посібника з однойменною назвою [150]; А. В. Крижевського – криміналістична характеристика шахрайств у сфері мобільного зв'язку [83].

Продовжуючи дослідження цієї теми, Н. Ю. Кириленко 2013 року визначила методику розслідування шахрайства у сфері побутових відносин [68], а Т. О. Мудряк – криміналістичне забезпечення розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами [109].

З позицій кримінального права визначено основні ознаки складу цього кримінального правопорушення за КК України та низки інших держав у монографії А. В. Савченка та Ю. Л. Шуляк «Кримінальна відповідальність за шахрайство в Україні та за кордоном: порівняльно-правове дослідження» [154].

Дотримуючись логіки хронології наукових досліджень, зауважимо, що до 2019 року питання методики розслідування окремих видів шахрайства залишалися поза увагою науковців, доки цього року не було захищено дисертації К. О. Чередник щодо розслідування шахрайства на ринку нерухомості, вчиненого злочинними угрупованнями [183], і Т. О. Калюгою – щодо розслідування шахрайства у сфері надання туристичних послуг [67].

Абсолютну більшість численних наукових публікацій присвячено різноманітним питанням методики розслідування шахрайства, авторами яких є як науковці, про яких щойно йшлося, так й інші автори [59, с. 55–59; 80, с. 231–242; 100, с. 272–275]. Натомість аспекти криміналістичної характеристики шахрайства досліджували В. Ю. Шепітько [194, с. 141–144], В. В. Тищенко, Н. Ю. Аленіна [173, с. 188–194]; шахрайство як корисливий злочин проти

власності вивчав С. В. Шапочка [188, с. 173–178]; питання запобігання, розкриття та розслідування корисливих злочинів на транспорті є сферою наукових інтересів О. О. Юхна [201, с. 39–44].

Кримінологічні аспекти віктимної поведінки жертв шахрайства досліджувала С. І. Афанасенко [7, с. 32–34; 8, с. 58–61]; предметом дисертації Т. Г. Таран були проблеми, пов'язані із запобіганням шахрайству, що вчиняють жінки в Україні [166]; Є. Ф. Азарова – запобігання корисливим злочинам на пасажирському залізничному транспорті України [2]; шахрайство як склад кримінального правопорушення, передбачений КК України, досліджує О. В. Кришевич у процесі підготовки нею докторської дисертації [95, с. 190–196; 96, с. 76–79]. Здебільшого, зауважує Г. С. Бідняк про праці С. І. Афанасенко, О. В. Смаглюка, Ю. Л. Шуляк та інших науковців, у них розглянуто історичний розвиток, кримінально-правову та кримінологічну характеристику шахрайств, питання кримінальної відповідальності за вчинення дій шляхом обману та зловживання довірою, віктимну поведінку жертв. У наукових працях, продовжує ця авторка, розглянуто елементи складу шахрайств, надано правову кваліфікацію різновидів цих кримінальних правопорушень порівняно із законодавством інших країн тощо. Ці здобутки можуть слугувати науковим підґрунтям для формування методики розслідування шахрайств і визначення найефективнішої моделі поведінки слідчого на досудовому розслідуванні [21, с. 16].

Значна частина публікацій, пов'язаних із попередженням, виявленням і розслідуванням шахрайства, має публіцистичний характер [101; 115; 157].

З огляду на зазначене, можемо констатувати, що шахрайство як кримінальне правопорушення, передбачене статтею 190 КК України, загалом досліджено з позицій кримінального права, кримінології та криміналістики. У навчально-методичній літературі та наукових джерелах достатньо уваги присвячено криміналістичній характеристиці шахрайства, визначенню типових слідчих ситуацій та напрямів їх вирішення, особливостям проведення окремих СРД та інших процесуальних дій. Тож на монографічному рівні досліджено, по-перше, загальні питання методики розслідування шахрайства, по-друге, окремі види

цього кримінального правопорушення. Водночас питання розслідування і доказування фактів шахрайства на об'єктах залізничного транспорту в Україні залишилися поза увагою дослідників. Оскільки цей вид шахрайства має певну специфіку, пов'язану з перебуванням учасників кримінального провадження на об'єктах залізничного транспорту в умовах постійного руху, нагальною є потреба подальшого розроблення питань доказування під час розслідування цього виду кримінальних правопорушень.

1.2. Встановлення часу та місця вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту як складових події кримінального правопорушення

Під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту необхідно, передусім, установити подію кримінального правопорушення – один з матеріальних процесів дійсності, який знаходиться у взаємозв'язку з іншими процесами, подіями та явищами, відображається в них і сам також є відображенням певних процесів. Будь-яка подія пов'язана зі змінами в навколишньому середовищі. Усі елементи механізму вчинення злочину є взаємопов'язаними і, відображаючись у навколишньому середовищі, утворюють численні сліди злочину, що містять інформацію про нього та його учасників [165, с. 11]. Про невідкладну потребу першочергово з'ясувати час, місце, обставини та спосіб учинення шахрайства йдеться й у розділі XXII Інструкції з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України, затвердженої наказом МВС України від 16 лютого 2018 року № 111 [62].

Для того щоб довести в діях шахрая наявність події кримінального правопорушення, необхідно, відповідно до пункту 1 частини 1 статті 91 КПК України, встановити час, місце, спосіб та інші обставини його вчинення. Відсутність або

недоведеність хоча б однієї зі складових цього елемента предмета доказування свідчить про відсутність події кримінального правопорушення загалом і тягне за собою закриття кримінального провадження [13, с. 96]. Термін «складові» запропонувала І. Ю. Саліхова, яка обґрунтовує необхідність деталізації події кримінального правопорушення як елемента предмета доказування її складовими – часом, місцем, способом та іншими обставинами. Терміни «елемент» і «складова» близькі за змістом, проте, слушно зазначає ця авторка, використання їх як загального й окремого, цілого та частини надає можливість застосовувати їх у чітко встановлених розрізнених значеннях [156, с. 4–5].

Водночас у пункті 1 частини 1 статті 91 КПК України йдеться про подію кримінального правопорушення як про категорію процесуального права. Відсутність будь-якої її складової (часу, місця чи способу вчинення) неминуче призведе до закриття кримінального провадження, проте не за пунктом 1, а за пунктом 2 частини 1 статті 284 КПК України за відсутності складу кримінального правопорушення. Адже в цьому конкретному випадку немає факультативних ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення [41, с. 47–48].

Аналізуючи термін «подія злочину», слід акцентувати увагу на часі, місці, способі й інших обставинах учинення злочину. Із цього випливає, що зазначені обставини необхідні для достовірного встановлення події злочину. Водночас під час доказування події злочину перелік її елементів, залежно від конкретного складу злочину, може бути доповнений іншими елементами події злочину [71, с. 103], передусім тих із них, що мають важливе значення для його розслідування. Отже, лише наявність усіх установлених елементів події кримінального правопорушення буде свідчити про всебічне, повне й об'єктивне дослідження його обставин.

Важливе значення для доказування події кримінального правопорушення має *час* його вчинення – певний проміжок (частина року, місяця, тижня, доби), протягом якого особа вчиняє передбачену кримінальним законом дію або бездіяльність (незалежно від моменту настання суспільно небезпечних наслідків) [200, с. 386].

Поняття часу належить до філософських категорій – понять гранично загальних, фундаментальних, що відображають найважливіші, найістотніші зв'язки, відносини дійсності та пізнання.

Час є однією з визначальних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття, це існування явищ і предметів, що вимірюють століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами тощо [35, с. 1594]. У правовій інтерпретації час учинення злочину – момент, у який злочинець здійснив кримінально караний вчинок.

Перші спроби систематизувати знання про час, стверджує В. М. Мешков на підставі результатів багаторічного дослідження питань встановлення часу вчинення злочину, було здійснено в період консолідації криміналістично значущих знань у самостійну науку. Зокрема, Г. Гросс дослідив можливості встановлення часу під час допиту окремих осіб, огляду місця події, а також аналізу наявних відомостей про час у розслідуванні окремих видів злочинів – крадіжок, підпалів і вбивств. Зазначені проблеми цікавили І. І. Білоусова, А. Гельвіга, В. І. Громова, Р. А. Рейсса, С. М. Трегубова, І. М. Якімова, інших вітчизняних й іноземних учених.

Категорію «час» В. М. Мешков розглядає в широкому значенні в складі таких понять: «момент часу», «часовий інтервал», «часові відносини», «фактор часу». Зокрема, момент часу характеризує місце перебування об'єкта в просторі, ступінь його зміни, а також відображення взаємодії у свідомості людини. Момент часу може відображати як початок або закінчення якої-небудь взаємодії, так і будь-який інший фіксований момент цієї взаємодії. Часовий інтервал – це характеристика події з позиції її тривалості. Це не момент часу, а його проміжок, що втілює одну з властивостей часу – тривалість руху, розвиток об'єкта, події, що відбувається між двома моментами часу (точками відліку). Часові відносини – характеристика події, явища в контексті послідовності, взаємозв'язку, тобто хронології їх виникнення, розвитку та зникнення. Часові відносини обов'язково виникають між двома чи більше пов'язаними подіями,

явищами. Фактор часу – тривалість перебування особи в місці підготовки, учинення або приховування злочину [105, с. 14–17].

Дослідження та встановлення кожного із цих понять має певне процесуальне значення. Зокрема, у процесі доведення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту встановлення моменту часу означає визначення початку злочинної діяльності, моменту початку шахрайства та його закінчення. Часовий інтервал – це певний часовий проміжок учинення шахрайства, наприклад, проміжок часу обрання потерпілого, проміжок часу знайомства потерпілого із шахраєм. Часові відносини виникають під час знайомства потерпілого та шахрая і тривають до моменту заволодіння майном потерпілого [13, с. 96].

Вивчення проблеми часу в загальній характеристиці злочинів є багатоаспектним, оскільки його встановлення, слушно зауважує В. О. Коновалова, може визначати власне можливість вчинення злочину; за який проміжок часу особа могла вчинити злочин; установити наявність професійних навичок підозрюваного; спростувати заяву про алібі тощо [74, с. 27].

Час учинення злочину, на думку В. Ю. Шепітька, є не лише елементом криміналістичної характеристики шахрайства, він дає змогу встановити послідовність, розвиток різних явищ і процесів у часі [194, с. 144]. Крім цього, встановлення часу допомагає з'ясувати черговість розвитку досліджуваних явищ і процесів, а виявлення взаємозв'язку та взаємозумовленості напряду пов'язано із з'ясуванням того, яка подія відбулася раніше (або пізніше) за іншу або що вони відбувалися одночасно.

Під час доказування фактів шахрайства на об'єктах залізничного транспорту час учинення кримінального правопорушення можна встановити в процесі допиту потерпілого, свідка чи підозрюваного. Зокрема, під час допиту потерпілого необхідно встановити, коли до нього підійшов підозрюваний, скільки тривало їхнє спілкування та коли відбувся безпосередньо факт учинення шахрайства. Встановленню часу вчинення шахрайства може сприяти допит свідків, які перебували неподалік і спостерігали, що відбувається навколо, та з певних суб'єктивних причин запам'ятали, коли саме сталися події кримінального

правопорушення. Під час проведення допиту підозрюваного з'ясовують момент виникнення злочинного умислу, момент обрання жертви й момент учинення шахрайства [13, с. 97].

Поширеними є ситуації, коли допитуваний не може повідомити точний час учинення злочину. У цих випадках йому слід поставити конкретизуючі, спрямовані на уточнення окремих фактів, і нагадуючі запитання, що викликають асоціації з подією, яку з'ясовують, чим допомагають пригадати значущі для справи обставини [152, с. 414]. Такі запитання сприяють акцентуванню пам'яті допитуваного, пригадуванню важливих для визначення часу вчинення кримінального правопорушення відомостей.

Інколи пригадати час учинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту допомагають певні факти. Наприклад, допитуваний перебував поблизу табло руху потягів і запам'ятав, на яких коліях знаходилися потяги, що мали прибути чи відправлялися. Можливо, допитуваний почув оголошення через гучномовець, зміст якого запам'ятав. За цих умов для встановлення часу вчинення шахрайства направляють запит до дирекції залізничного вокзалу з метою встановлення часу настання цих фактів на підставі службової документації. Згідно з наказом Міністерства транспорту та зв'язку України «Про затвердження Правил перевезення пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України» від 27 грудня 2006 року № 1196, на залізничних станціях ведуть відповідну документацію, у якій фіксують записи всіх оголошень через гучномовець [137]. Згідно з Інструкцією з руху поїздів і маневрової роботи на залізниці України, затвердженою наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 31 серпня 2005 року № 507, інформацію про точний час прибуття на залізничну станцію також фіксують у службовій документації [63].

Для встановлення часу вчинення кримінального правопорушення можна витребувати записи з камер відеоспостереження, які розміщено на залізничних вокзалах, перонах. На них може бути зафіксовано безпосередній факт учинення шахрайства й інші важливі обставини (зокрема, наявність свідків події, яких

реально встановити й допитати, – працівники залізниці, закладів громадського харчування, транспорту тощо).

Результати здійсненого нами узагальнення матеріалів кримінальних проваджень засвідчують, що шахрайство на об'єктах залізничного транспорту вчиняють як у денний (63 %), так і в нічний (37 %) час. У денний час вчиняють шахрайство, удаючи продаж якісних товарів, збирання пожертвувань, передавання речей, обмін валюти [13, с. 97–98]. До прикладу, потерпілий, намагаючись заощадити на поштових відправленнях, передає посылку, гроші через провідників поїздів далекого прямування. Інколи в цих випадках адресат може нічого не отримати на станції призначення. Зокрема, близько 7 год ранку особа зайшла до купе провідника вагону № 15 потяга сполученням «Ужгород–Київ», який знаходився на кінцевій станції Київ-Пасажирський. Помітивши там сумку жовтого кольору із зеленими ручками з написом «Ашан», яку передали з Ужгорода через провідника, вона повідомила йому, що прийшла за передачею, а саме за жовтою сумкою з написом «Ашан». Провідник, будучи введеним в оману, передав цій особі зазначену сумку жовтого кольору¹.

У нічний час поширеним є вчинення шахрайства, коли вдають нагальну потребу зателефонувати знайомим. Такі випадки трапляються й у денний час, проте в нічний час тривалий період очікування потяга сприяє знайомству, розпиванню спиртних напоїв, а згодом і вчиненню цього кримінального правопорушення [13, с. 97]. Наприклад, потерпілий, перебуваючи на станції Рудниця Вінницької області, близько 21 год познайомився з іншою особою, з якою спільно розпивали спиртні напої в кафе «Зустріч», розташованому на привокзальній площі. Перебуваючи там, ця особа побачила в потерпілого мобільний телефон, тоді в неї виник злочинний умисел заволодіти ним. Попросивши телефон, щоб зателефонувати знайомому, після телефонного дзвінка вона не повернула телефон власнику, сказавши, що згодом необхідно буде подзвонити повторно. Близько 21 год 50 хв шахрай повідомив потерпілому, що йому потрібно вийти з

¹ Кримінальне провадження № 1-2609/1418/12, знаходиться в архіві Солом'янського районного суду м. Києва.

кафе, після чого з мобільним телефоном зник у невідомому напрямі¹. В іншому випадку шахрай близько 3 год ночі, перебуваючи на пероні залізничного вокзалу станції Ніжин Чернігівської області, увів в оману потерпілого та, зловживаючи його довірою, під приводом необхідності зателефонувати запевнив його в поверненні й заволодів його мобільним телефоном марки «Samsung GT-S7562», спричинивши потерпілому матеріальну шкоду загальною сумою 1210 грн². Схожі ситуації є непоодинокими.

Встановити час учинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту можна шляхом фіксації інформації в мобільному телефоні, оскільки до вчинення, під час учинення, після вчинення шахрайства на телефон могли надходити дзвінки, що автоматично зафіксовані. Проте, згідно із законодавством, дозвіл на роздруківку телефонних розмов може надати лише апеляційний суд, що є ускладненою і тривалою процедурою. Тому з метою економії часу й оптимізації розслідування можна провести огляд мобільного телефону, щоб за наявними дзвінками та SMS-повідомленнями встановити конкретний час учинення шахрайства. Звісно, таку СРД можна провести за наявності мобільного телефону.

Також є можливість визначити час учинення кримінального правопорушення залежно від місця його вчинення. Наприклад, у потягах шахрайство переважно вчиняють у денний час, оскільки в нічний час пасажери здебільшого відпочивають. Натомість на залізничних вокзалах, привокзальних площах шахрайства вчиняють протягом доби у зв'язку з постійним потоком пасажирів, тому виокремити час найвищої активності шахраїв у цьому разі досить проблематично.

У контексті вивчення методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень встановлення часу відіграє вагомий роль під час з'ясування тривалості злочинних дій [13, с. 98]. У криміналістичній літературі зазначено, що встановлення часу не лише важливе для виявлення безлічі обставин, що

¹ Кримінальне провадження № 1-38/11, знаходиться в архіві Піщанського районного суду Вінницької області.

² Кримінальне провадження № 11-кп/795/165/201. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42821416>.

сприяють розслідуванню злочинів, а й є необхідною умовою вивчення причинно-наслідкових зв'язків і зв'язків між елементами криміналістичної характеристики. З позицій криміналістичної методики час учинення злочину надає можливість з'ясувати послідовність розвитку досліджуваних явищ і процесів. Виявлення взаємозв'язку та взаємозумовленості дає змогу з'ясувати, яка подія відбулася раніше (або пізніше) за іншу, чи відбувалися вони одночасно [73, с. 42].

Зокрема, встановлення часу вчинення діяння, стверджує С. М. Стахівський, надає можливість визначити механізм його вчинення за певний проміжок часу чи в певний час; непричетність або ж причетність окремих осіб, яких перевіряє слідство. Крім цього, встановлення часу вчинення злочину визначає можливість застосування амністії, строки давності тощо [163, с. 24].

Термін «час» законодавець використовує в різному контексті: як період виконання процесуальних дій (частина 1 статті 9, частина 2 статті 10 тощо КПК України); як певний проміжок часу, який обчислюють у годинах, хвилинах (частина 1 статті 27, частина 4 статті 34, частина 2 статті 49 КПК України) тощо.

У процесі доказування певних категорій кримінальних проваджень (зокрема вбивства) точне встановлення часу його вчинення є обов'язковим. Водночас у процесі доказування тривалих кримінальних правопорушень невеликої чи середньої тяжкості, наприклад, крадіжки, шахрайства, припустимо визначити певний проміжок часу (години, дні, а подеколи й місяці), протягом якого їх учинено.

До прикладу, в одному випадку розслідування шахрайства було встановлено певний проміжок часу – від 9-ї до 10 год, коли особа, перебуваючи на залізничному вокзалі станції Прилуки Чернігівської області, зловживаючи довірою потерпілого, попросила в нього мобільний телефон, щоб пошукати роботу в Інтернеті, але потім протиправно ним заволоділа й обернула на свою користь¹. Натомість в іншому випадку, коли шахрай, перебуваючи на станції Воловець Закарпатської області, у незаконний спосіб заволодів мобільним телефоном «MyPhonePocketBlack», що належав потерпілому, у процесі

¹ Кримінальне провадження № 1-кп/742/272/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77102228>.

досудового розслідування та судового розгляду час учинення цього кримінального правопорушення було встановлено лише приблизно – початок березня 2018 року¹.

Отже, визначення часу вчинення кримінального правопорушення є важливим фактором для з'ясування всіх його обставин. Час у допустимих межах (певний проміжок хвилин, годин чи навіть днів) має бути встановлено за кожним фактом учинення шахрайства як важлива складова події кримінального правопорушення як елементу обставин, що підлягають доказуванню. Натомість невстановлення часу вчинення кримінального правопорушення в низці випадків тягне за собою прийняття процесуального рішення про закриття кримінального провадження [13, с. 98].

Під час розслідування фактів шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, поряд з іншими складовими події кримінального правопорушення (часом, способом учинення), важливе значення має визначення *місця* вчинення шахрайства [10, с. 28]. Місце злочину – простір, зокрема територія місцевості, лінія кордону, ділянка земної, водяної поверхні чи повітря, простору, приміщення або транспортний засіб, де були розпочаті, продовжені, закінчені чи припинені злочинні дії [198, с. 728].

Місце злочину та місце події – поняття, що не завжди збігаються. Місце події – ширше поняття, пов'язане з виявленням матеріальних змін, що стосуються події злочину; місце злочину – це місце здійснення злочинного наміру, який спричинив матеріальні наслідки. Щодо одного злочину може бути декілька місць подій [192, с. 9].

Однак у теорії доказів проблему встановлення місця вчинення кримінального правопорушення досліджено недостатньо, хоча вона має важливе значення для практичної діяльності та потребує нагального розв'язання. Частково зазначене спричинено несформованістю єдиного обґрунтованого погляду на визначення поняття «місце вчинення злочину» та його зміст.

¹ Кримінальне провадження № 1-кп/300/69/2018. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77403620>.

У криміналістичній і кримінально-процесуальній літературі використовують переважно три терміни: «місце події», «місце злочину» і «місце вчинення злочину».

Особа, маючи прямий умисел на вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, обирає спосіб досягнення свого злочинного наміру. Після цього вона визначає необхідну тактику поведінки та підбирає допоміжні предмети (одяг, несправжні гроші, переносні скриньки довіри тощо) для вчинення шахрайства, а коли все буде підготовлено, шахрай обирає місце вчинення кримінального правопорушення – залізничний вокзал (34 випадки, або 52,3 %), привокзальну площу чи залізничний перон (21, або 32,3 %), потяг (13, або 20 %) чи інше місце для вчинення ним злочинних дій (додаток Б).

Місце вчинення як елемент події кримінального правопорушення та його криміналістичної характеристики містить значний обсяг цінної інформації щодо способу вчинення, слідової картини, особи злочинця, а також особи потерпілого за наявності в його діях ознак віктимної поведінки. Встановлення місця вчинення кримінального правопорушення допомагає з'ясувати, як відбувалася подія, хто міг бути до неї причетним, де розшукувати ймовірного шахрая; які залишено матеріальні сліди, причинно пов'язані зі злочинною подією, де їх можна виявити, як зафіксувати й вилучити; хто міг бачити подію кримінального правопорушення, а згодом під час досудового розслідування перевірити отримані фактичні дані [10, с. 28].

Місце події є зовнішнім виявом внутрішнього змісту події кримінального правопорушення, це може бути певна ділянка території чи приміщення. Із цього приводу Н. І. Клименко зазначає, що є «рухливі» місця події: залізничні чи трамвайні вагони, автомобілі, морські й річкові судна [120, с. 3]. Тому місце вчинення шахрайства має важливе значення, оскільки є джерелом певних слідів, що відображають механізм злочинної події, взаємини злочинця та жертви. Водночас під час розслідування цього кримінального правопорушення місце його вчинення та місце події не завжди збігаються, адже шахрайство можуть вчиняти протягом тривалого проміжку часу, за який долають певну відстань [27,

с. 106]. Нагальною є необхідність установити саме місце вчинення шахрайства, після чого вирішувати питання про підслідність матеріалів кримінального провадження.

Відповідно до частин 1, 3 статті 218 КПК України, досудове слідство провадять у тому районі, у якому вчинено кримінальне правопорушення. Коли місце його вчинення або його вчинено за межами України, місце проведення досудового розслідування визначає відповідний прокурор, ураховуючи місце виявлення кримінального правопорушення, місце перебування підозрюваного чи більшості свідків, місце закінчення кримінального правопорушення або настання його наслідків тощо.

На початку розслідування слідчий, відповідно до частини 4 статті 218 КПК України, перевіряє наявність уже розпочатих досудових розслідувань щодо того самого кримінального правопорушення. У разі якщо буде встановлено, що інший слідчий органу досудового розслідування або слідчий іншого органу досудового розслідування розпочав кримінальне провадження щодо одного й того самого кримінального правопорушення, слідчий передає слідчому, який здійснює досудове розслідування, наявні в нього матеріали та відомості, повідомляє про це прокурора, потерпілого чи заявника і вносить відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР).

Законодавець у цій процесуальній нормі зазначив, що один слідчий передає іншому слідчому, який здійснює досудове розслідування, наявні в нього матеріали й відомості. Ми поділяємо думку В. Ю. Калугіна, який вважає, що матеріали кримінального провадження (кримінальна справа) – це документи, інші матеріали, що мають значення для цього кримінального провадження, і долучаються до обвинувального акта та клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності [66]. Натомість відомості – це повідомлення, вісті про кого-, що-небудь [159]. Оскільки документи завжди містять будь-які відомості, то використання терміна «відомості» в абзаці другому частини 4 статті 218 КПК України є тавтологією. Тож доцільно вилучити цей термін із зазначеної норми Кодексу.

Згідно з пунктом 7 розділу 4 Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затвердженого наказом Генеральної прокуратури України від 6 квітня 2016 року № 139, перевірку наявності вже розпочатих досудових розслідувань здійснюють за однією ознакою або сукупністю відомостей про кримінальні правопорушення, внесені до Реєстру всіма реєстраторами, а саме про:

- дату вчинення кримінального правопорушення;
- територію вчинення правопорушення;
- прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника;
- найменування юридичної особи;
- інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;
- прізвище, ім'я, по батькові та дату народження особи, яку повідомлено про підозру [131].

У пункті 9 розділу 1 цього Положення зазначено, що користувачами Реєстру є керівники прокуратур та органів досудового розслідування; прокурори; слідчі органів поліції, безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, й Державного бюро розслідувань, детективи Національного антикорупційного бюро України; інші уповноважені особи органів прокуратури та досудового розслідування, які виконують функції з інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів і ведення спеціальних обліків (оперативних, оперативно-облікових, дактилоскопічних тощо) відповідно до чинного законодавства [131]. Тож зазначені посадові особи на момент внесення відомостей до ЄРДР мають визначити територію, на якій учинено шахрайство.

Про потребу встановлення місця вчинення кримінального правопорушення опосередковано йдеться в частині 5 статті 214 КПК України. У цій нормі зазначено, що до ЄРДР вносять, зокрема, дату надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; стислий виклад

обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела; інші обставини, передбачені положенням про ЄРДР. Саме ці обставини деталізовано в Положенні про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затвердженому наказом Генеральної прокуратури України від 6 квітня 2016 року № 139. У пункті 11 додатка 1 до цього документа регламентовано, що в електронних картках про кримінальне правопорушення має бути визначено фабулу кримінального правопорушення (дату, час, адресу, місце, спосіб, знаряддя, засоби, інші особливості вчинення цього правопорушення, розміри збитків, прізвище потерпілого (потерпілих), дані осіб, які вчинили правопорушення, тощо). Це важливе положення щодо визначення події кримінального правопорушення та інших обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, деталізовано щодо місця його вчинення. У пункті 19 цього додатка передбачено інформацію для транспортних підрозділів і вчинення кримінальних правопорушень у поїздах далекого прямування, зокрема пасажирських, приміських поїздах, на вокзалах, зупиночних платформах чи інших місцях на транспорті. Крім цього, учиненням кримінального правопорушення в громадських місцях у пункті 21 додатка 1 до Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань визначено вчинення його в поїздах далекого сполучення, приміських поїздах, на вокзалах, станціях, інших місцях, які обслуговують транспортні підрозділи [131].

Транспортна залізнична мережа України охоплює шість регіональних залізниць, що є головними господарськими об'єднаннями, підпорядкованими Міністерству інфраструктури України [42, с. 6].

Залізничний транспорт – виробничо-технологічний комплекс організацій і підприємств залізничного транспорту загального користування, призначений для забезпечення потреб суспільного виробництва й населення країни в перевезеннях у внутрішньому та міжнародному сполученнях і надання інших транспортних послуг усім споживачам без обмежень за ознаками форми власності й видів діяльності тощо. Залізниця – статутне територіально-галузеве об'єднання, до

складу якого належать підприємства, установи й організації залізничного транспорту та яке, за централізованого управління, здійснює перевезення пасажирів і вантажів у визначеному регіоні транспортної мережі. Уперше українською землею проїхав пасажирський поїзд «Ярослав» з Відня до Львова 4 листопада 1861 року. Першими залізницями в Україні стали Балаклавська залізниця (1855), Перемишль–Львів (1861) на Заході й Одеса–Балта (1865) на Півдні країни. Уже з 1868 року активно будували залізниці. До кінця XIX ст. залізнична мережа України цілком сформувалася. Щільність залізничних шляхів сполучення в Україні становить 38 км на 1 тис. км (у Франції, наприклад, 65 км на 1 тис. км (1983)). Мережа залізниць найщільніша на Південному Сході, а також на Заході країни. Загальна довжина залізничних шляхів загального користування – 22,3 тис. км, з них електрифіковано 9,8 тис. км, або 44 %, 8,0 тис. км, або 36 %, є дво- і багатоколійними. Органом управління залізничним транспортом загального користування є Державна адміністрація залізничного транспорту України «Укрзалізниця», яку було створено на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 14 грудня 1991 року № 356. Ця постанова втратила чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 30 липня 1993 року № 586, крім абзацу першого пункту 1, у якому власне йдеться про створення зазначеної Державної адміністрації залізничного транспорту України «Укрзалізниця».

До сфери управління «Укрзалізниці» належать Донецька, Львівська, Одеська, Південна, Південно-Західна та Придніпровська залізниці, а також інші підприємства й організації єдиного виробничо-технологічного комплексу, що забезпечують перевезення вантажів і пасажирів [10, с. 28–29].

Південно-Західна залізниця обслуговує північні області України – Хмельницьку, Вінницьку, Житомирську, Київську, Чернігівську й частково Сумську. Південно-Західній залізниці притаманний інтенсивний пасажирський рух, передусім – у напрямках від Києва на Львів, Одесу та Сімферополь. Найбільшою станцією з відправлення пасажирів у дальньому та приміському сполученнях на Південно-Західній дорозі є м. Київ. Площа прилеглої до Південно-Західної залізниці території становить 107,9 тис. кв. км, у зоні дії

залізниці перебуває 9,3 млн осіб. Експлуатаційна довжина залізниці становить майже 4600 км – 20,9 % від загальної довжини мережі залізниць. Південно-Західна залізниця є лідером серед залізниць України за обсягом пасажирських перевезень. Пасажиропотік становить 31,3 % від загального пасажиропотоку залізниць України. Здійснено перевезення майже 142 млн людей. Саме тому значну увагу на залізниці акцентовано не лише на технології перевізного процесу, а й на забезпеченні необхідного сервісу на вокзалах і в поїздах [58].

За обсягами вантажних перевезень залізниці України посідають четверте місце на Євразійському континенті, поступаючись лише залізницям Китаю, Російської Федерації та Індії. Вантажонапруженість українських залізниць (річний обсяг перевезень на 1 км) у 3–5 разів перевищує відповідний показник розвинених європейських країн [177].

Ще одна особливість полягає в значній географічній протяжності, унаслідок чого значні площі належать до земель залізничного транспорту. Землею залізничного транспорту вважають землі, що надані в користування підприємствам й організаціям залізничного транспорту відповідно до чинного законодавства України. Відповідно до статті 11 Закону України «Про транспорт» від 10 листопада 1994 року № 232/94-ВР, це землі, які є смугою відведення залізниць; землі, надані під залізничне полотно та його облаштування, станції з усіма будівлями й спорудами енергетичного, локомотивного, вагонного, колійного, вантажного та пасажирського господарства, сигналізації та зв'язку, водопостачання, каналізації, захисні й укріплювальні насадження, службові, культурно-побутові приміщення, споруди, необхідні для забезпечення роботи залізничного транспорту. До цього переліку необхідно додати охоронні зони, які можуть встановлювати вздовж земель залізничного транспорту [148].

Залізничному транспорту притаманні такі особливості:

– цілодобовий режим роботи транспорту, зумовлений необхідністю безперервного обслуговування пасажирів, перевезення й обробки вантажів;

– вільний доступ осіб до об'єктів транспорту загального користування: вокзалів, посадкових платформ, розташованих на них торговельних пунктах; до рухомого складу, об'єктів вантажних перевезень і перероблення вантажів тощо;

– залежність перевезень від сезонних і погодних коливань (курортний сезон, навігаційний період, передвихідні й вихідні дні тощо). Наприклад, рівень маятникової міграції населення в приміському сполученні виявляє тенденцію до зростання в певні місяці, дні тижня й час доби;

– динамізм і швидкоплинність подій, що відбуваються на транспорті, зокрема, високий рівень мобільності пасажиропотоків і вантажоперевезень, а також значна протяжність маршрутів вантажних перевезень;

– скупчення на обмежених територіях (у рухомому складі й на стаціонарних об'єктах транспорту) значної кількості пасажирів, чимало з яких мають при собі коштовні речі та значні суми грошей [190, с. 35].

Транспорте сполучення має екстериторіальний характер, лінійні межі транспортних магістралей не збігаються з адміністративними межами адміністративно-територіальних утворень. Наприклад, одна залізниця може перетинати території декількох областей України, а структурні підрозділи Придніпровської залізниці дислокуються на території п'яти областей та Автономної Республіки Крим. З огляду на ці обставини, визначення та фіксація місця вчинення кримінального правопорушення важлива, насамперед, для встановлення територіальної підслідності органів досудового розслідування Національної поліції України [10, с. 29].

Водночас, оскільки маршрут прямування пасажирів може пролягати через території оперативного обслуговування різних підрозділів Національної поліції України, керуватися слід загальними правилами визначення територіальної підслідності.

Важливим фактором для встановлення місця вчинення кримінального правопорушення є також і те, що більшість областей України (15 із 24) мають зовнішні кордони. Тож специфіка роботи всіх оперативних підрозділів Національної поліції України (за винятком тих із них, що обслуговують

Придніпровську залізницю) визначається наявністю в зоні їх відповідальності пунктів пропуску через державний кордон України. У зв'язку зі специфікою діяльності цих підрозділів і розслідування аналізованого кримінального правопорушення, іноді встановити місце вчинення шахрайства можливо лише після детального допиту потерпілого, підозрюваного, свідків. Під час допиту слід поступово й детально опитати про місце знайомства, місце переговорів і безпосереднє місце вчинення шахрайства. Це може бути одне місце або ж декілька, тому його встановлення є важливим для досудового розслідування та проведення необхідних СРД, насамперед – для проведення огляду. Допитувати потерпілого рекомендують якомога швидше після того, як стало відомо про вчинений щодо нього факт шахрайства. Ці показання є не лише правдивішими, а й містять значну кількість деталей, які запам'яталися потерпілому та про які він має можливість повідомити слідчому [10, с. 29–30].

На якості проведення допиту й установа всіх необхідних обставин події позначаються постійний шум, безперервний потік пасажирів, брак часу як у допитуваної особи, так і в слідчого. За цих обставин для встановлення психологічного контакту з допитуваним і повного досягнення мети допиту найдоцільнішим є проведення допиту в службовому кабінеті слідчого. Однак пропозиція чи примушування прибути до службового кабінету можуть бути розцінені особою негативно, що спричинить небажання давати правдиві показання та знизить ефективність допиту загалом.

З огляду на зазначене й обстановку, що склалася, допит можна провести як у службовому кабінеті, так і в потягу, у службовому автомобілі, на залізничному вокзалі в кімнаті поліції, у службовому кабінеті допитуваного, що істотно позначається на ефективності проведення цієї процесуальної дії та сприяє одержанню правдивих показань. Водночас власний досвід практичної діяльності засвідчує, що поширеними є випадки небажання допитуваного пройти в службовий кабінет для проведення допиту через пригніченість у зв'язку з учиненням шахрайства щодо нього, необхідність терміново вирушати в поїздку, наявність значної кількості багажу й низку інших причин. У цих випадках краще діяти

залежно від ситуації та проводити допит у тому місці, де зручно допитуваному, однак слід використати весь рекомендований криміналістикою алгоритм такого допиту, аби він забезпечив досягнення позитивної мети [10, с. 29–30].

Учасники події не завжди знають, на якій саме території прямування потяга було вчинено шахрайство. Саме тому О. О. Юхно обґрунтовує доцільність використання поняття «зона вчинення злочину» як інтервалу в часі між моментом, коли потерпілий востаннє бачив своє майно [201, с. 41]. Звісно, цей термін є умовним, а в процесі подальшого розслідування слідчий спробує скоротити проміжок часу настільки, наскільки це можливо з огляду на сукупність зібраних доказів. У випадку, коли не буде встановлено точний час вчинення шахрайства, його буде визначено як період, упродовж якого тривало це кримінальне правопорушення.

Допитуваний не завжди володіє правильною термінологією, що суттєво позначається на відтворенні слідової картини, тому в цих випадках постає необхідність провести огляд місця події. Огляд проводять з метою отримання інформації про обставини події в первинному, незміненому стані, оскільки будь-яке зволікання спричиняє втрату речових доказів, зміну слідової картини. У низці випадків місце події є одночасно й місцем учинення кримінального правопорушення, проте ці місця можуть бути й різними (наприклад, коли особі передали будь-який предмет як «речову ляльку» на залізничному вокзалі, а потерпілий виявив факт шахрайства щодо нього вже в іншому місці). У цьому разі в одних матеріалах досудового розслідування може бути два чи більше місць події, усі вони підлягають огляду. Слідчий акцентує увагу на встановленні саме місця вчинення кримінального правопорушення, яке є найінформативнішим для пошуку його слідів [39, с. 43].

Мету проведення огляду висвітлено в частині 1 статті 237 КПК України. У цій нормі зазначено, що огляд місцевості, приміщення, речей і документів проводять для виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення. Завдання огляду місця події також передбачають:

- установлення можливих очевидців і свідків, які, з огляду на обстановку місця події, могли бачити або чути, що відбувалося;
- виявлення слідів, які могли залишитися на місці події, що відбулася, і використаних знаряддях;
- визначення об'єктів, які підлягають вилученню з місця події для встановлення всіх учасників та їх ролі в учиненні кримінального правопорушення.

Огляд місця події є невідкладною ЄРДР, його проводять одразу після внесення відомостей до ЄРДР. Лише в невідкладних випадках його може бути проведено до внесення відомостей до ЄРДР, що здійснюють негайно після завершення огляду. У специфічних умовах роботи залізничного транспорту невідкладність і ретельність огляду місця події набуває особливого значення. Зволікання із цією процесуальною дією в низці випадків призводить до непоправних втрат доказів: пасажери та працівники залізничного транспорту можуть мимоволі знищити сліди кримінального правопорушення, ненавмисно змінити обстановку місця події, випадково залишити сліди свого перебування, що не мають жодного відношення до розслідуваної події, і тим самим спрямувати розслідування хибним шляхом.

Проведення огляду має певну специфіку, зумовлену роботою залізничного транспорту. По-перше, місце виявлення шахрайства в рухомому складі часто не збігається з місцем його вчинення; по-друге, огляду підлягають кілька об'єктів, територіально не пов'язаних один з одним; по-третє, в умовах постійного переміщення пасажирів необхідним є невідкладний виїзд слідчо-оперативної групи з попереднім забезпеченням охорони місця події, обстановка якого швидко змінюється, а сліди знищуються; по-четверте, нетривале перебування пасажирів на місці ускладнює отримання від них зразків для експертизи [10, с. 30–31].

Під час огляду території увагу акцентують на слідах ніг, окремих предметах, які можуть належати потерпілому та шахраєві. Якщо є підстави вважати, що шахрай викинув свої або речі потерпілого, необхідно провести огляд перегону, смуги відведення. Для цього доцільно вивчити профіль колії та її окремі ділянки. За необхідності можна розшифрувати швидкостемірну стрічку,

що надає можливість отримати повну й достовірну інформацію про порядок прямування поїзда ділянкою, роботу пристроїв, що забезпечують безпеку його руху, перевірити версію, чи не вистрибнув шахрай під час руху потяга.

Типовими місцями вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту є залізничні вокзали, привокзальні площі, потяги, електропоїзди – місця масового скупчення людей, де шахрай може розраховувати на широкий вибір жертви і, водночас, обстановку, яка ускладнює запам'ятовування його зовнішнього вигляду, надає можливість швидко зникнути з місця події та не бути затриманим. Крім цього, на залізничних вокзалах більшість людей перебуває в стомленому стані, коли їх пильність послаблена, і цей фактор значно полегшує процес ведення їх в оману. У них майже завжди при собі є гроші, необхідні для придбання квитків на потяги, харчових продуктів, особистих речей, для поїздки у відрядження чи на відпочинок. Щоб згаяти час, такі пасажери ходять вокзалом або ж очікують потяг, перебуваючи в розслабленому стані, яким як сприятливою обставиною для знайомства користуються шахраї з метою подальшого їх обману [10, с. 31].

Узагальнення кримінальних проваджень про шахрайства засвідчує, що їх вчиняють переважно на залізничних вокзалах у різний час доби. До прикладу, заволодіння особистим майном громадян шляхом обману чи зловживання довірою в різні дні різних років у період з 2015-го до 2019 року вчиняли близько 8 год 30 хв на станції Чернівці¹, близько 11 год 30 хв – на станції Запоріжжя-2², близько 17 год – на станції Лозова Харківської області³, близько 21 год 45 хв – на станції Синельникове-1 Дніпропетровської області⁴, близько 1 год 20 хв – на

¹ Кримінальне провадження № 1-кп/725/254/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77322347>.

² Кримінальне провадження № 1-кп/331/231/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43668300>

³ Кримінальне провадження № 629/4351/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84048751>.

⁴ Кримінальне провадження № 1-кп/191/189/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85912628>.

станції Шостка Сумської області¹. Тож пасажиром залізничного транспорту цілодобово потрібно бути обережними, уважними й мобілізованими, щоб не стати потерпілими від шахрайства.

Близько чверті шахрайств учиняють у рухомому складі, зрідка – на привокзальних ділянках. Якщо місцем учинення кримінального правопорушення є потяги, органи досудового розслідування й суду намагаються максимально деталізувати місцеперебування потерпілого та шахрая під час учинення злочинних дій. Зокрема, у вироках судів зазначено, що в одному випадку шахрайство було вчинено на початковій станції руху електропотяга «Синельникове-1–Дніпропетровськ»², у другому – під час руху електропотяга «Слов'янськ–Лиман»³, а в третьому – місце події визначено як знаходження приміського електропотяга «Ніжин–Київ» на залізничній станції «Видубичі»⁴ тощо.

Отже, місце вчинення кримінального правопорушення є складовою його події, яка, згідно з пунктом 1 частини 1 статті 91 КПК України, є однією з обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. Подеколи місце злочинної події може орієнтувати слідчого на виявлення відомостей про осіб, які чули або спостерігали подію та можуть повідомити певні відомості про неї. Місце вчинення кримінального правопорушення має комплекс взаємозалежних ознак, які відображають деталі події, що відбулася. Дослідження отриманих даних із місця події, правильна їх інтерпретація надають можливість з'ясувати її характер, можливі місця розташування слідів і визначити найімовірніші напрями подальшого розслідування. Детальне вивчення комплексу інформації, виявленої на місці події, під час проведення допиту й інших початкових СРД, простежування логіки зв'язків між окремими слідами в

¹ Кримінальне провадження № 1-кп/589/652/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84721204>.

² Кримінальне провадження № 1-кп/191/149/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57685613>.

³ Кримінальне провадження № 1-кп/243/559/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81700314>.

⁴ Кримінальне провадження № 11-кп/795/165/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42821416>.

реальній чи уявній їх схемі сприяють відшукуванню фактів, на підставі яких буде висунуто слідчі версії та складено план подальшого розслідування [10, с. 31].

1.3. Доказування способу й інших обставин вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту як складових події кримінального правопорушення

Важливою ознакою об'єктивної сторони шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, що підлягає доказуванню, є *спосіб* учинення шахрайства. Спосіб учинення злочину, зазначено в Юридичній енциклопедії, – це сукупність (система) прийомів, методів, послідовність дій чи використання засобів, а також знарядь, за допомогою яких досягають злочинної мети [199, с. 602–603].

Спосіб учинення кримінального правопорушення розглядають як одну з головних проблем низки наук правового циклу, завданням яких є забезпечення протидії злочинності, а саме: кримінального права, кримінального процесу, судової психології, кримінології, криміналістики тощо. Включаючи спосіб учинення кримінального правопорушення до предмета свого дослідження, кожна із цих наук визначає підстави своєї зацікавленості, що зумовлена загальними та спеціальними завданнями певної галузі знань. Водночас постає необхідність для кожної з них використовувати загальноприйняте поняття способу вчинення кримінального правопорушення, яке не виключає, а передбачає пізнання особливостей цього явища.

Спосіб учинення кримінального правопорушення є міжгалузевим поняттям певних юридичних наук, кожна з яких вивчає його відповідно до свого функціонального призначення. Змістовне наповнення поняття «спосіб учинення злочину» в різних галузях суттєво різниться: у кримінальному процесі його трактують ширше, ніж у кримінальному праві, а в криміналістиці ширше, ніж у кримінальному процесі. Зокрема, учені-процесуалісти трактують спосіб

учинення злочину як комплекс здійснених у певній послідовності дій, що спричиняють настання злочинного результату [103, с. 119; 153, с. 73]. Науковці-криміналісти досліджують дії злочинця в сукупності з детермінованими факторами суб'єктивного й об'єктивного характеру. До суб'єктивних факторів належать мета злочину, наявність у злочинця певних знань, досвіду, навичок; соціальні, психологічні та фізичні дані особи злочинця. Натомість до об'єктивних факторів, що позначаються на виборі способу вчинення, належать особливості місця, часу й обстановки; наявність у злочинця доступу до предмета посягання тощо. Вибір способу вчинення злочину частково детермінований особливостями особи потерпілого, якого нерідко обирає злочинець саме через них (стать, фізичний розвиток, майновий стан), і його поведінки [88, с. 374–375].

Серед українських науковців поширеною є позиція, відповідно до якої спосіб учинення злочину охоплює не лише спосіб його безпосереднього вчинення, а й спосіб підготовки та приховання [82, с. 242; 86, с. 364; 133, с. 122–125; 158, с. 249].

Зокрема, О. С. Саїнчин вважає спосіб учинення злочину системою взаємозалежних, цілеспрямованих актів поведінки: дій, операцій, прийомів з підготовки, учинення та приховання злочину, обрання яких зумовлено особливостями соціального і природного середовища, особистості індивіда, характером об'єкта та предмета злочинного посягання, наявністю спільників, співучасників, попередніми відносинами між винними і предметом злочинного посягання з використанням, ужиттям, пристосуванням відповідних технічних засобів, знарядь й обстановки вчинення злочину (місця і часу) [155, с. 69].

Отже, для криміналістики головне в способі – не досягнутий результат, а процес досягнення межі, механізм її досягнення. Спосіб учинення злочинів розглядають як складну структуру, у якій відображено кримінально-правовий, кримінально-процесуальний і суто криміналістичний аспекти [186, с. 18].

Саме спосіб учинення злочину, на переконання низки авторів, є тією головною якісною характеристикою діяльності злочинця, яка найтісніше пов'язана з властивостями інших елементів злочинної події [165, с. 11].

У своїй злочинній діяльності особа обирає систему дій, спрямованих на досягнення бажаного результату. Обираючи певний спосіб учинення кримінального правопорушення, злочинець бачить у ньому, передусім, можливість задовольнити свою матеріальну потребу й досягти очікуваного результату.

Дослідження способу вчинення кримінального правопорушення є одним з провідних завдань процесу доказування. Його вивчення в системі загальних положень методики розслідування потребує двостороннього підходу: з одного боку – як до важливого в структурі пізнання способу вчинення кримінального правопорушення, створення методів і процесуальних форм виявлення та закріплення ознак способу вчинення його окремих груп, з другого – як до елемента кримінально-правової характеристики об'єктивної сторони злочину.

Поділяючи позицію В. М. Кудрявцева, В. О. Попелюшко зазначає, що способом учинення злочину є певний порядок, метод, послідовність рухів і прийомів, які застосовує особа під час учинення злочину. Спосіб у такому трактуванні цей учений розглядає в нерозривному зв'язку з власне злочинними діяннями, водночас не ототожнює їх. Це не окремий акт поведінки й навіть не його форма, продовжує В. О. Попелюшко, а об'єктивно притаманна й невід'ємна від злочину властивість, те, чим якісно відрізняється одне діяння від іншого [134, с. 199].

Згідно з КК України, шахрайство вчиняють шляхом обману чи зловживання довірою, ці дві форми особа може використати як окремо, так і одночасно.

Шахрайство на об'єктах залізничного транспорту слід вивчати детально, щоб зрозуміти спосіб його вчинення. Цей вид кримінального правопорушення є найзамаскованішим, його складно довести, чим користуються шахраї. Крім цього, виникають ситуації, коли затримані особи, даючи свідчення, маскують свої злочинні дії під шахрайство з метою уникнення покарання за більш тяжке кримінальне правопорушення. Тому під час доказування фактів шахрайства важливо встановлювати всі обставини вчинення цього кримінального

правопорушення та приділяти посилену увагу допиту потерпілого й особи, яка його вчинила.

Про обман як одну із форм шахрайства відомо давно. Ще І. Я. Фойницький у своїх фундаментальних дослідженнях майнових злочинів з руського права зазначав, що у сфері торгівлі Стародавнього Риму, заняття якою вважали не гідним римського громадянина, це була сфера діяльності лише плебеїв, траплялися підроблення «мір і ваг», що визнавали тяжким злочином. У разі вчинення цього злочину та використання мір і ваг щодо харчових продуктів діяння становило склад тяжкого злочину, передбачало жорстоке покарання у вигляді засудження до каторжних робіт для плебеїв і тимчасового вислання чи звільнення із займаної посади для почесних громадян [178, с. 162].

У Тлумачному словнику російської мови поняття «обман» визначено як: 1) те саме, що і брехня; 2) неправдиве уявлення про що-небудь, омана. Поняття «обманути» означає: 1) увести в оману, поводитися недобросовісно в ставленні до кого-небудь; 2) порушити обіцянку [121, с. 442]. Аналогічно у Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «обман» має два значення: 1) неправдиві слова, учинки, дії тощо, невідповідність істині, те, чого немає насправді; брехня; 2) хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами чуття; омана [35, с. 642].

Отже, доказуванню підлягає обман як повідомлення неправдивих відомостей або приховання, умовчання певних обставин, повідомлення про які було обов'язковим у цих ситуаціях. Обман передбачає такий вплив на поведінку власника майна або особи, що відає майном чи охороняє його, який здатний ввести цю особу в оману стосовно добровільних дій з передання майна винному. Обманні дії мають передувати заволодінню майном. Формою шахрайського обману може бути категорична думка чи припущення про будь-яку обставину. Такий обман може набирати форми письмового або усного мовлення, руху чи жестів [87, с. 516–517].

Обман як одна із форм шахрайства на об'єктах залізничного транспорту полягає в повідомленні потерпілій особі неправдивих відомостей або умисному

приховуванні певних відомостей, повідомлення яких мало б вирішальне значення для поведінки потерпілого, з метою введення його в оману. Тож обман може мати як активний характер, який полягає в повідомленні потерпілому неправдивих відомостей про певні факти, обставини, події, так і пасивний, що полягає в умисному замовчуванні значущої для потерпілого інформації.

Способів учинення шахрайства в пасажирських потягах чимало, однак слід виокремити найпоширеніші з них:

1. Прохання дати мобільний телефон для вданого термінового телефонного дзвінка й подальше зникнення разом з телефоном потерпілого після його добровільного передання шахраю (цей спосіб шахрайства як найпоширеніший визначив 41 (63,1 %) слідчий).

2. Заволодіння грошима пасажирів під час зняття готівки чи переказу коштів на банківську картку з метою придбання товарів нібито для потерпілого й звернення їх на свою користь – 23 (35,4 %).

3. Вручення потерпілому завідомо фальсифікованого товару – продаж мобільних телефонів неналежної якості, фальсифікованих спиртних напоїв, одягу кустарного пошиття з етикетками відомих брендів тощо – 13 (20 %).

4. Побори серед пасажирів під приводом погорільців, зібрання коштів на добродійність, для фіктивних потерпілих, пасажирів, що відстали від потягу, тощо – 13 (20 %). З метою реалізації своїх задумів злочинці нерідко беруть із собою малолітніх дітей. Проходячи вагонами й користуючись відсутністю на місцях пасажирів, шахраї паралельно вчиняють крадіжки їхніх особистих речей, залишених без нагляду. Групи шахраїв налічують 2–3 особи, одна з яких – безпосередній виконавець, а решта – її підстраховують.

5. Привласнення провідниками пасажирських потягів майна довірливих громадян – 11 (16,9 %). Нерідко люди, намагаючись пришвидшити свої відправлення та заощадити на них, не звертаються до спеціалізованих поштових установ, а передають свої посилки, речі й навіть грошові кошти через провідників поїздів далекого прямування. У низці таких випадків адресат може нічого не отримати на станції призначення. Провідники намагаються отримувати

посилки без свідків, не даючи розписок і квитанцій, можуть лише назвати своє ім'я. У таких випадках вони шляхом обману та зловживання довірою можуть заволодіти зазначеним майном громадян, а причетність їх до зникнення переданих речей і предметів довести майже неможливо.

6. Обманні дії під час різних азартних ігор, переважно в карти – 10 (15,4 %). Такі дії в потягах учиняють здебільшого добре організовані групи шахраїв, що діють за заздалегідь розробленим і відпрацьованим сценарієм із чітким розподілом ролей кожного учасника злочинної групи. Потерпілими стають переважно матеріально забезпечені, комунікабельні та схильні до вживання спиртних напоїв громадяни.

7. Вибір потенційного потерпілого для вчинення шахрайства може відбуватися і через службових осіб пасажирських потягів (провідника, офіціанта вагону-ресторану тощо). Ці особи у зв'язку з виконанням своїх обов'язків під час контакту з пасажиром мають можливість дізнатися про наявність у них грошей чи інших цінностей, а отриману інформацію передають шахраям. Такі особи, маючи задум учинити шахрайські дії, здійснюють попередні знайомства з потенційними потерпілими, встановлюють з ними довірливі взаємини, однак, поряд з правдивими, повідомляють неправдиві відомості про себе (прізвище, ім'я, місце мешкання, місце роботи, мету подорожі тощо) [12, с. 222–223] (додаток Б).

Залізничні вокзали, електропотяги, потяги є громадськими місцями, у яких поширеним є вчинення шахрайства шляхом обману. Зазначене зумовлено тим, що для заволодіння обманним шляхом чужим майном потрібен менш тривалий період впливу на потерпілого. У потерпілого досить мало часу виявити протиправний вплив, оговтатися, обміркувати, що відбувається, завчасно виявити злочинні наміри. Натомість для зловживання довірою здебільшого необхідний триваліший період спілкування, демонстрування додаткових предметів (довідки про вигадану хворобу, документів про добродійність) з метою переконання потерпілого в законності таких дій.

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень про шахрайство на об'єктах залізничного транспорту засвідчує, що обман є досить поширеним способом учинення правопорушення (77 %). Останніми роками поширеним стало заволодіння шляхом обману не лише мобільними телефонами, а й оргтехнікою. До прикладу, під час перебування одного з потерпілих у платному залі очікування станції Львів шахрай шляхом введення його в оману заволодів планшетом «Lark Freeme 70.7 3G» вартістю 1018,25 грн¹. В іншому випадку, що стався також у залі очікування станції Дніпропетровськ, шахрай шляхом обману заволодів планшетом «Bravis NB 75 3G» вартістю 1439,10 грн.², а на станції Запоріжжя-1 під приводом огляду з метою придбання ноутбука «HP» потерпілого ошукав шахрай на суму 11 000 грн³.

До обману як способу вчинення шахрайства належить також продаж завідомо фальсифікованого товару. Зокрема, на станції Джанкой Кримського відділення Придніпровської залізниці потерпілому обманним шляхом, повідомляючи про факти, що не відповідали дійсності, шахрай продав під виглядом натуральної чорної ікри осетрових порід риб розфасовану в скляну ємність об'ємом 0,5 л зернисту желеподібну речовину чорного кольору. Згідно з висновком експерта, ця речовина є гранулами густої консистенції білкового походження та не є ікрою риб⁴.

Менш поширеним способом учинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту є зловживання довірою. Довіра – один з головних елементів будь-якого шахрайства. Шахраї – це саме ті особи, яких будуть підозрювати останніми, а потерпілі здебільшого не можуть повірити, що їх могли ошукати саме ці особи.

¹ Кримінальне провадження № 462/1765/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56627206>.

² Кримінальне провадження № 1-кп/0203/419/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62570065>.

³ Кримінальне провадження № 1-кп/333/374/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81701899>.

⁴ Кримінальне провадження № 105/523/12, знаходиться в архіві Джанкойського міськрайонного суду Автономної Республіки Крим.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття довіри тлумачать як ставлення до кого-небудь, що виникає на підставі віри в чинись правоту, чесність, щирість тощо [35, с. 310]. Зловживати – вживати, використовувати що-небудь на зло чи шкоду комусь [35, с. 463]. Зловживання довірою полягає в несумлінному використанні довіри з боку потерпілого: для заволодіння майном чи правом на нього винний використовує особисті довірчі стосунки, що склалися між ним і власником чи володарем майна. Ці стосунки можуть виникати внаслідок особистого знайомства, родинних або дружніх зв'язків, рекомендацій інших осіб, зовнішніх обставин, цивільно-правових або трудових відносин, соціального статусу винного чи інших осіб тощо.

Зловживаючи довірою, особа не вводить потерпілого в оману, а застосовує особливі стосунки довіри, які зумовлюють помилкову впевненість у сумлінності, щирості та правильності її дій, що спричиняє передання майна або права на нього, вважаючи, що для цього є законні підстави. Довірливі стосунки можуть виникати як на правових підставах (договір, угода, службове становище), так і з огляду на обставини, що формують почуття довіри: родинні зв'язки, особисте знайомство, рекомендації інших осіб, конкретна життєва ситуація. Класичним прикладом шахрайства шляхом зловживання довірою є заволодіння майном, переданим на тимчасове зберігання іншою особою через родинні чи дружні стосунки за ініціативою саме цієї особи [88, с. 510].

Відповідно до пункту 17 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 року № 10, обман чи зловживання довірою під час шахрайства застосовує винна особа з метою викликати в потерпілого впевненість у вигідності чи обов'язковості передання їй майна або права на нього [146].

Таким чином, однією з ознак, що різнять шахрайство з іншими кримінальними правопорушеннями, є використання обману або зловживання довірою. Однак різні обманні прийоми та довірливі стосунки можуть використовувати й під час інших майнових кримінальних правопорушень. Зокрема, для вчинення крадіжки обман використовують, щоб спростити доступ

до майна, що є лише умовою, яка полегшує надалі таємне вилучення не лише без участі потерпілого, а й узагалі поза його волею. Обман під час учинення шахрайства є безпосередньою причиною переходу майна до злочинця від власника, що під впливом обману з власної волі віддає своє майно. На відміну від крадіжок, грабежів, розбоїв, які можуть мати імпульсивний характер, шахрайство як злочинна діяльність передбачає систему цілеспрямованих, послідовних, взаємоузгоджених, тривалих дій.

Значна кількість випадків учинення шахрайства в пасажирських потягах не потрапляє до статистичної звітності правоохоронних органів через низку суб'єктивних та об'єктивних чинників, зокрема:

– потерпілі не здогадуються про те, що завдані їм матеріальні збитки були наслідком чітко спланованої злочинної діяльності, і не вбачають підстав звертатися до поліції;

– шахрайство кваліфікують за іншими статтями КК України: заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (стаття 192 КК України); виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї (стаття 199 КК України), фіктивне підприємництво (стаття 205 КК України) та інші види кримінальних правопорушень;

– недовіра до працівників поліції щодо їх спроможності допомогти відновити порушене право власності, встановити й затримати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, і повернути втрачене майно;

– шахрайські дії, учинені щодо осіб, які займаються сумнівною діяльністю, не бажають повідомляти про свої стосунки із шахраями і тим самим привертати до себе увагу працівників поліції [12, с. 223–224].

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень про шахрайство на об'єктах залізничного транспорту засвідчує, що довіру як спосіб учинення цього виду кримінального правопорушення використовують зрідка – у 23 % випадків. Наприклад, у приміщенні залу очікування станції Мукачєво Львівської області

громадянин познайомився з потерпілою, з якою здійснив посадку в одне плацкартне купе потяга сполученням «Ужгород–Одеса». Під час прямування потяга цей громадянин увійшов у довіру до потерпілої та пообіцяв їй посприяти в придбанні декоративної фігурки в м. Мукачеві. Через кілька днів, отримавши грошовий переказ, шахрай ці кошти обернув на свою користь, не маючи жодних намірів виконувати обіцяне¹.

У цьому випадку шахрай увійшов у довіру до потерпілої в день їхнього знайомства та своєю поведінкою створив у неї враження того, що він виконає обіцяне. Однак зловживання довірою як спосіб учинення шахрайства зазвичай передбачає триваліші стосунки, під час яких одна особа, звертаючись до іншої, переконана, що вона виконає дії, про які вони між собою домовляються. Свідченням цього є така ситуація: особа, перебуваючи на залізничному вокзалі станції Дніпро-Головний, отримала дзвінок на мобільний телефон від своєї знайомої, яка просила допомогти придбати 4 залізничні квитки від станції Дніпро до станції Львів. У відповідь їй було повідомлено про необхідність переказу грошових коштів у сумі 4100 гривень на карту АТ «Універсал Банк», а після їх отримання шахрай обернув їх на свою користь і використав на власні потреби².

Предметом доказування є сукупність обставин, установлення яких необхідне для вирішення заяв і повідомлень про кримінальне правопорушення, досудового або судового провадження, зокрема на стадії виконання судового рішення, на якій уживають заходів для відшкодування завданих збитків. Сукупність цих обставин передбачена статтею 91 КПК України. Зокрема, у пункті 1 статті 1 цієї норми КПК України зазначено про необхідність доказування події кримінального правопорушення, що охоплює час, місце, спосіб та *інші обставини* його вчинення. Водночас сутність і зміст передбачених

¹ Кримінальне провадження № 704/26/12, знаходиться в архіві Воловецького районного суду Закарпатської області.

² Кримінальне провадження № 1-кп/0203/746/19, знаходиться в архіві Кіровського районного суду м. Дніпра.

у законі «інших обставин» визначено поверхнево, тому це питання потребує подальшого дослідження [29, с. 220].

Подію кримінального правопорушення тлумачать як елемент об'єктивної сторони його складу, що відбувся в певному часі, місці та певним способом. Зазначене засвідчує, що науковці всебічно не розглядали інші обставини його вчинення. Зокрема, під час доказування в кримінальному провадженні, насамперед, має бути встановлено ті обставини, які належать до події злочину. Ідеться про об'єкт і такі ознаки об'єктивної сторони злочину, які визначають, чи мали місце дія чи бездіяльність, передбачені кримінальним законом, і якщо вони відбулися – то з'ясовують час, місце, спосіб, обстановку, умови, за яких їх було вчинено [114, с. 111].

Визначаючи зміст поняття «подія злочину», С. М. Стахівський до інших обставин, які необхідно встановлювати під час доказування, відносить дані про потерпілого, за необхідності – про характер його дій, ужиті обвинуваченим заходи щодо приховування злочину [163, с. 24]. Цілком поділяємо цю позицію, оскільки для повноти, усебічності й об'єктивності доказування слід встановити всі обставини вчинення кримінального правопорушення.

У навчальній літературі зазначено, що інші обставини вчинення злочину теж можуть мати суттєве значення: наприклад, певна поведінка потерпілого, яка передувала вчиненню злочину, може стати підставою для того, щоб розглядати дії винного як такі, що вчинені внаслідок перевищення меж необхідної оборони або в стані сильного душевного хвилювання; поведінка обвинуваченого після вчинення злочину може свідчити про дійове каяття тощо [5, с. 71].

Закріплені в частині 1 статті 91 КПК України норми дають підстави стверджувати, що перелік обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, має виключне значення під час не лише досудового розслідування, а й судового розгляду. Саме на цій стадії кримінального провадження суд має ухвалити рішення по суті підтриманого прокурором обвинувачення та інших визначених у цьому Кодексі питань.

Зміст поняття «*інші обставини вчинення кримінального правопорушення*» в різних випадках може їх вирізняти з-поміж інших. До цих фактів можуть належати суспільна небезпека діяння та його протиправність, підібрані й використані засоби й знаряддя вчинення кримінального правопорушення, відомості про потерпілого, зокрема віктимність його поведінки, злочинні дії особи, спрямовані на приховання наслідків події, тощо.

Під час доказування фактів шахрайства насамперед мають бути встановлені ті обставини, які належать до події кримінального правопорушення: чи мали місце дія чи бездіяльність, передбачені кримінальним законом, час, місце, спосіб й обстановку, умови, за яких їх було вчинено. Важливими є й інші обставини, встановлення й доказування яких сприятиме досягненню завдань кримінального провадження. З огляду на зазначене, не претендуючи на остаточність, вважаємо, що під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту до інших обставин, які необхідно встановити, слід віднести відомості про потерпілого, обстановку вчинення шахрайства, його суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок між ними й безпосереднім учиненням кримінального правопорушення [29, с. 220].

Побудова й становлення демократичного правового суспільства в державі нерозривно пов'язані з процесом постійного зміцнення законності та правопорядку, гарантування дотримання прав і законних інтересів усіх її громадян. Відповідно до частини першої статті 41 Конституції України, кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної творчої діяльності [77].

Шахрайство як кримінальне правопорушення проти власності має передусім майновий характер, завдаючи потерпілим не лише майнової, а й моральної шкоди. Унаслідок його вчинення люди втрачають почуття впевненості у своїй безпеці, починають нервувати, перестають довіряти один одному. Потерпілий під впливом шахрая сам здійснює на його користь певні дії (передає майно, купує його за завищеною ціною, передає гроші з метою пожертвування тощо). Загальною ознакою для кожного випадку шахрайства є формування

довіри жертви до зловмисника. Адже в іншому випадку жодна повідомлена інформація не змусить власника віддати своє майно, якщо він не повірить у правдивість цієї інформації та вигідність або обов'язковість передання своїх матеріальних цінностей, грошей [37, с. 126].

Згідно з частиною 1 статті 55 КПК України, потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди. Особливості розслідування шахрайства полягають, насамперед, у тому, що між потерпілим і шахраєм ще до вчинення кримінального правопорушення виникають і встановлюються складні зв'язки, що утворюють комплекс специфічних стосунків, результатом яких є сам факт шахрайського посягання. Знання різних видів цього зв'язку «потерпілий–злочинець» допомагає проаналізувати вихідну інформацію про злочинну подію, особу, що його вчинила, і жертву злочинного посягання. Одержані відомості можуть бути використані під час встановлення типовості слідчої ситуації та визначення напрямів її вирішення, під час побудови, перевірки та конкретизації слідчих версій, планування проведення окремих СРД та інших процесуальних дій і досудового розслідування загалом [12, с. 221].

Особа потерпілого важлива не лише з процесуальної позиції, вона є суттєвим елементом криміналістичної характеристики досліджуваної категорії кримінальних правопорушень. Наявний певний взаємозв'язок між особливостями потерпілого й злочинця, який обирає свою жертву, помічаючи в ній певні риси. Люди, які потрапляють у ситуацію, пов'язану із шахрайством, виявляють легковажність, довірливість до малознайомих або зовсім не знайомих осіб. Шахраї можуть використовувати для обману як позитивні риси людини (закоханість, любов до рідних, дружбу, благородні мотиви, співчуття), так і негативні (жадібність, дурість, страх, лінощі) [87, с. 520–521]. Тож одержані відомості про потерпілого безпосередньо сприяють встановленню механізму вчиненого кримінального правопорушення та його важливих обставин.

Поведінка потерпілого може мати різні вияви: від повної віктимності, вразливості до впливу шахрая, нейтрального ставлення до нього чи активної

протидії йому. Оскільки потерпілі часто самі провокують учинення щодо них обманних дій, відбувається злочинна подія. У зв'язку із цим визначають кілька видів типової поведінки потерпілих:

- позитивна, спрямована на запобігання конфліктній ситуації, припинення злочину, затримання особи, яка його вчинила;
- нейтральна, коли дії потерпілого не сприяють, але й не перешкоджають учиненню злочину;
- провокаційна, під час якої виникає реальна можливість для вчинення злочину, що сприяє реалізації злочинного наміру [75, с. 148].

Однією з причин учинення шахрайства щодо особи є довірливість потерпілого. Тому всебічне вивчення його особи та лінії поведінки має не менш важливе значення, ніж знання особистих рис шахрая [12, с. 221].

Досліджуючи злочинність, її причини й умови, М. Д. Шаргородський ще в 60-х роках минулого століття посилався на праці німецького дослідника Г. Шнайдера, який стверджував, що не існує «природжених жертв» чи «жертв від природи». Набуті людиною фізичні, психічні, соціальні риси (фізичні чи інші вади, нездатність до самозахисту, особлива зовнішня, психічна чи матеріальна привабливість) можуть зробити її схильною стати жертвою злочину. Якщо людина усвідомлює свою підвищену віктимність, вона може засвоїти певну поведінку, що дасть змогу опиратися цій загрози [189, с. 33].

Вивчаючи особу потерпілого та його роль у механізмі вчинення шахрайства в пасажирських потягах, слід зазначити, що інколи поведінка потерпілого може бути досить необачною, ризикованою, подеколи провокаційною, а отже, небезпечною для нього самого, що природно спричиняє можливість стати жертвою злочинного посягання. Віктимологи стверджують, що своєю відкритістю, довірливістю потерпілі самі провокують шахраїв-злочинців на ситуації, у які вони потрапляють. Засоби масової інформації (ЗМІ) намагаються висвітлювати найтипівіші випадки шахрайських виявів, залучаючи фахівців, які дають поради щодо уникнення таких ситуацій. Водночас люди не

можуть жити, нікому не довіряючи, кожен думає, що це може трапитися з будь-ким іншим, але не з ним [188, с. 176].

У контексті вивчення віктимологічних аспектів шахрайства значний інтерес становлять соціально-моральна й морально-психологічна характеристики не лише поведінки потерпілих, а й їхньої особистості. Така характеристика має відносний характер через обмежений обсяг відомостей щодо потерпілих, що містяться в матеріалах кримінальних проваджень. Під час дослідження внутрішнього світу потерпілих від шахрайства увагу слід акцентувати на їх типології. В одних випадках потерпілий протягом тривалого часу був знайомий із шахраєм і, передаючи йому своє майно, не підозрював про його злочинні наміри. В інших випадках, навпаки, потерпілий нещодавно познайомився із шахраєм і міг би передбачити його злочинні наміри, однак через кілька годин чи навіть хвилин спілкування без будь-яких вагань передає йому своє майно. Знання цих відомостей про особу потерпілого допомагають визначити особливості особи злочинця та встановити коло осіб, серед яких можна його виявити [12, с. 222].

У контексті дослідження особи потерпілого від шахрайства доцільно встановити ставлення потерпілого до факту обману щодо нього чи його ставлення до того, що внаслідок виявлення довіри до певної особи його було ошукано. Актуальність питання про ставлення до обману з боку потерпілих зумовлена низкою обставин. По-перше, моральні цінності та стереотипи людини відіграють важливу роль у розробленні та регулюванні стратегії поведінки. Із цієї позицією вивчення індивідуально-психологічних й особистісних особливостей потерпілих, що позначаються на їхньому ставленні до обману, надає можливість виявити важливі детермінанти та регулятори формування стереотипів поведінки. По-друге, вивчення особливостей оцінювання потерпілими вчинків злочинця-шахрая як актів поведінки, що мають певну мотивацію та наслідки для потерпілого, надає можливість глибоко дослідити сферу моральних уявлень і рівня віктимності жертви й розширити криміналістичні знання про психологічні особливості особи шахрая [29, с. 221].

Ця тенденція спостерігається і під час учинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. На підставі аналізу досліджених нами кримінальних проваджень доходимо висновку, що найчастіше потерпілими від шахрайства на об'єктах залізничного транспорту стають особи чоловічої статі (61 %), рідше – особи жіночої статі (39 %). За критерієм віку потерпілих від цього кримінального правопорушення найдовірливішими є особи віком від 18-ти до 40 років (45 %), не менш довірливими є особи віком від 40-ка до 65 років (39 %), а найменш довірливими – особи до 18 років (12 %) та від 65 років (4 %) [29, с. 221].

Аналіз особи потерпілого від шахрайства в залізничних потягах можна здійснювати шляхом вивчення її соціально-демографічної характеристики, що охоплює такі ознаки, як стать, вік потерпілих, рівень освіти, ставлення до різних сфер життя. Демографічні та соціальні ознаки мають важливе значення, оскільки саме вони дають підстави для розуміння особистості, відображають місце людини в суспільстві, її взаємини з навколишніми, надають можливість глибше вивчити причини вчиненого щодо них шахрайства, ступінь віктимності, знайти шляхи та способи їх усунення. Крім цього, соціально-демографічні ознаки надають можливість визначити нові джерела інформації про потерпілого та врахувати їх під час розслідування шахрайства [29, с. 221].

Поряд з вивченням особи потерпілого необхідно здійснити також ретельний аналіз тієї обстановки, у якій він перебував, діяв. Поняття обстановки охоплює ширше коло явищ, ніж безпосередні фізичні умови, у яких здійснювали кримінальне правопорушення. Тому, аналізуючи діяльність потерпілого, не слід обмежуватися лише вивченням його психологічних чи біологічних характеристик [29, с. 222].

Цікавий аспект проблеми формування інституту потерпілого розглядає О. С. Мойсеева, яка вважає, що нині діяльність із запобігання злочину потребує значного переосмислення щодо віктимологічної профілактики, допомоги особі уникнути небезпеки стати жертвою [108, с. 100]. Для того щоб надати цю допомогу, необхідно розробляти певні наукові рекомендації, пам'ятки поведінки

громадян, аби уникнути вчинення щодо них злочинних дій загалом і шахрайства зокрема.

Особа, яка є постраждалою від злочину, зазначає Л. І. Шаповалова, ще не є потерпілою, тому прав потерпілого ця особа не має, оскільки в процесуальному розумінні її ще такою не визнано. Успіх у забезпеченні прав і законних інтересів потерпілих безпосередньо залежить від своєчасності надання постраждалим від злочину особам процесуального статусу потерпілих. Вирішення цього питання залежить від конкретних особливостей злочину, що розслідують, тому визнання особи потерпілою може бути здійснено на різних етапах провадження розслідування [187, с. 13]. Насправді, відповідно до частини 2 статті 55 КПК України, права й обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Ці положення стають актуальнішими у випадках, коли на момент початку досудового розслідування немає інформації про точну кількість потерпілих осіб або вчинення щодо них саме шахрайства, а не інших передбачених КК України кримінальних правопорушень. За відсутності заяви про їх учинення від цих осіб слід отримати заяву про їх залучення до провадження як потерпілих, щоб вони мали реальну можливість набути процесуальних прав потерпілого та скористатися ними.

Вивчаючи жертву в різних аспектах та її роль у механізмі шахрайства, віктимологія керується тим, що поведінка людини може бути не лише злочинною, а й необачною, ризикованою, легковажною, розбещеною, подеколи провокаційною, небезпечною для неї, що природно зумовлює схильність до злочинних зазіхань. Жертви цього виду злочину найчастіше вирізняються підвищеною емоційністю, невдоволеністю, самовпевненістю та легковажністю, результатом чого є надмірно загострена, та, водночас, нав'язлива комунікативність [7, с. 32–34].

Шахрайство – це кримінальне правопорушення, що має інтелектуальний зміст. Потерпілий із власної волі передає своє майно чи право на це майно і лише згодом може дізнатися, що він став жертвою. У разі вчинення більшості інших

кримінальних правопорушень потерпілому одразу стає відомо, що таке діяння вчинено стосовно нього або вчинено без його участі.

Під час вивчення матеріалів кримінальних проваджень про шахрайства на об'єктах залізничного транспорту встановлено, що кримінальні правопорушення стали наслідком того, що потерпілі виявили безтурботність і довіру в стосунках з малознайомими людьми, які згодом виявилися шахраями (54 %). Лише інколи (20 %) потерпілий був знайомий з підозрюваним упродовж досить тривалого проміжку часу до вчинення шахрайства й не підозрював про його злочинні наміри.

З огляду на зазначене, дослідження особи потерпілого під час розслідування аналізованого кримінального правопорушення набуває важливого значення для встановлення його стану та лінії поведінки, які безпосередньо передували злочинним діям чи зумовили вибір саме його як об'єкта злочинного посягання.

До інших обставин, які необхідно встановити під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, належить обстановка вчинення кримінального правопорушення [29, с. 222]. До неї віднесена частина матеріального середовища, що охоплює, крім ділянки території, сукупність різноманітних предметів, поведінку учасників події, психологічні взаємини та взаємодію між ними. Обстановка відображає механізм учиненого злочину, особливості дій злочинця та інших учасників події [191, с. 256].

Водночас В. Д. Берназ до структури обстановки вчинення злочину додатково відносить певні елементи: а) матеріальне середовище, тобто час, місце, об'єкт, макро- і мікропогодні умови; б) організаційно-управлінське середовище, тобто виробничо-функціональні об'єкти, правоохоронні елементи; в) соціально-психологічне середовище: мікроклімат у колективі за місцем роботи, ціннісну орієнтацію, психологічну обстановку за місцем мешкання [19, с. 45].

Наприклад, особа ніколи не піде вчиняти шахрайство на залізничний вокзал чи будь-який інший об'єкт залізничного транспорту, якщо їй буде відомо, що на цьому об'єкті проводять оперативне відпрацювання виявлення фактів

учинення кримінальних правопорушень. Особа не буде їх вчиняти за присутності значної кількості свідків, оскільки в цьому разі складніше налагодити необхідний психологічний контакт [29, с. 222].

Обстановка, що охоплює об'єкти, явища та процеси, які взаємодіють у певних обставинах місця й часу, є причиною, що позначається на злочинній поведінці шахрая. В одних випадках сукупність таких чинників сприяє або навіть істотно полегшує застосування певних способів і прийомів шахрайства. Іноді шахраям доводиться спеціально видозмінювати або створювати зручніші для себе умови, щоб реалізувати свій злочинний намір. Наявність типової обстановки може свідчити про застосування типових способів злочинів, що надає можливість прогнозувати дії шахрая на етапі як учинення, так і приховування злочинного посягання, оптимально планувати на цій підставі першочергові слідчі дії та ОРЗ [173, с. 190].

Поняття «обстановка» співвідноситься з поняттями події, місця та часу кримінального правопорушення, які пов'язані з виникненням слідів на об'єктах і предметах. Під час сприйняття обстановки слід урахувувати, що окремі її фрагменти, як і вона загалом, може бути інсценовано.

Виявлення ознак інсценувань та їх викриття здійснюють шляхом аналізу різних видів слідів й обставин злочину, зокрема за допомогою так званих негативних обставин: тих із них, що виявлені, проте їх не має бути за логікою злочину, або таких, яких не виявлено, але вони мають бути з огляду на механізм учинення злочину [20, с. 180].

Обстановка вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту тісно пов'язана зі способом учинення шахрайства. Учиняючи це кримінальне правопорушення, шахрай створює необхідну обстановку, що сприяє досягненню мети заволодіння майном чи правом на це майно шляхом обману або зловживання довірою. Це і вдавane знайомство з впливовими людьми (пред'явлення візитних карток, фотографій, автографів), демонстрування поінформованості в певних питаннях, пропонування дружби, розповідь про себе. Обман також може полягати в конклюдентних діях, до яких належать: використання форменого

одягу особою, що не має права його носити, зміна зовнішнього вигляду, форми чи властивостей різних предметів, коли їх видають за інші предмети з метою заволодіти майном [29, с. 223].

У судовій практиці відомий випадок, коли на вокзалі станції Долина Івано-Франківської області особа близько 02 год 30 хв ночі самовільно присвоїла владні повноваження працівника поліції, ввела в оману потерпілого стосовно свого справжнього статусу й зажадала передати їй планшет марки «NOMI» А07000 та документи на нього під приводом перевірки, чи він не викрадений. Потерпілий, будучи переконаним у законності дій особи та сприймаючи її як працівника правоохоронного органу, добровільно передав планшет і документи на нього¹.

В іншому схожому випадку, також у нічний час (близько 00 год 55 хв), особа, одягнута в камуфляжну форму, перебуваючи в приміщенні вокзалу станції Харків-Пасажирський, підійшла до потерпілого, якому відрекомендувалася як працівник Повітряно-десантних сил. Після цього особа запитала, чи є в потерпілого при собі які-небудь заборонені речі чи предмети, на що той відповів, що немає. Тоді шахрай запитав про мобільний телефон і запевнив потерпілого в необхідності передати йому для перевірки. Одержавши телефон «Prestigio MultiPhone Wize 03 PSP3458 Duo» вартістю 1371,48 грн, шахрай з місця події зник².

Шахраї використовують лише сприятливу обстановку для вчинення своїх протиправних діянь. Із цього питання О. В. Волохова зауважує, що в загальному значенні обстановка вчинення злочину – це й час, і місце. Проте розглянутий вид злочину реалізують переважно в місцях значного скупчення людей, у тих місцях, де люди найчастіше перебувають зі значними сумами грошей. З іншого боку, значне скупчення людей полегшує шахраєві вибір жертви й подальше швидке зникнення [38, с. 16].

¹ Кримінальне провадження № 1-кп/0343/39/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56207060>.

² Кримінальне провадження № 1-кп/642/290/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64969277>.

Шахрайство на об'єктах залізничного транспорту супроводжується настанням суспільно небезпечних наслідків. Пізнання їхньої сутності передбачає первинне їх оцінювання як соціального факту, а лише потім – як юридичного. Конкретні злочинні наслідки вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту можуть полягати в завданні відповідної майнової шкоди, зокрема, у переході майна із законного володіння чи розпорядження потерпілим або іншої особи до незаконного володіння чи розпорядження цим майном винним чи іншими особами [29, с. 223].

Ми поділяємо думку про те, що винна особа повинна мати реальну початкову можливість, залежно від споживчих властивостей чужого майна, користуватися або розпоряджатися ним на власний розсуд – сховати, ужити за призначенням, передати іншим особам тощо. Крім цього, на момент закінчення шахрайства впливають й інші фактори, наприклад: характер, якість і кількість чужого майна, його місцезнаходження, обстановка вчинення злочину тощо [154, с. 79].

Соціальні властивості наслідків кримінального правопорушення зумовлені важливістю охоронюваних кримінальним законодавством суспільних відносин, їх значущістю для розвитку суспільства й держави. У злочинних наслідках важливо розрізняти їхню сутність – фізичну і суспільну. Фізична сутність злочинних наслідків полягає в конкретних змінах, які настають у зовнішньому світі: вилучено у власника майно, завдано потерпілому тілесних ушкоджень. Суспільна сутність злочинних наслідків полягає в завданні шкоди суспільним відносинам, пошкодженні чи знищенні певних суспільних відносин: позбавлення власника можливості користуватися майном, погіршення здоров'я потерпілого від завданих йому тілесних ушкоджень тощо [29, с. 223].

У кримінальному праві причинний зв'язок – зв'язок між суспільними явищами, коли одне явище (суспільно небезпечне діяння) закономірно, з внутрішньою необхідністю утворює інше явище – злочинні наслідки, причому перше з них є причиною, інше – наслідком [97, с. 44].

У практиці розслідування кримінальних правопорушень причинний зв'язок установлюється між суспільно небезпечним діянням і певними змінами, які воно створило в реальному світі. Тому для виконання цього завдання потрібно:

1) визначити всі ознаки певного діяння, його можливості спричинити певні наслідки, переконатися, що діяння справді було вчинено й саме цією особою;

2) встановити особливості й ознаки спричинених наслідків, що мають характер суспільно небезпечної шкоди, їхні розмір, тяжкість, кількість і час настання;

3) з'ясувати причинний зв'язок між ними чи доведення того, що його немає [29, с. 223].

Особливість причинного зв'язку під час вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту полягає в тому, що винний, повідомляючи неправдиві відомості, уводить в оману особу, унаслідок чого вона передає майно винному. Тому обман або зловживання довірою завжди передують заволодінню майном і знаходяться з ним у причинному зв'язку. За браку цієї послідовності виключається склад шахрайства, а дії, за наявності необхідних для цього ознак, можуть утворювати інший склад кримінального правопорушення або належати до відносин цивільно-правового чи адміністративного характеру [29, с. 223].

Істинно добровільний характер має передання майна під час шахрайства досконалим шляхом – через зловживання довірою. Факт довіри, що передує заволодінню, виражається в добровільному переданні майна чи права розпоряджатися майном, якщо цьому факту передують обманні дії підозрюваного, спрямовані на те, щоб викликати до себе довіру, а потім цим скористатися з метою вчинення кримінального правопорушення [29, с. 224].

Зазначене стосується і випадків, коли обманними діями було досягнуто лише безпосереднього результату – омани потерпілого, проте заволодіння майном не відбулося з причин, не залежних ні від підозрюваного, ні від потерпілого. По-іншому оцінюють обман, який не спричинив омани, унаслідок чого шахраю не вдалося заволодіти чужою власністю. Оскільки протиправний результат не настав, відповідно, не було і причинного зв'язку [29, с. 224].

Іноді обман полегшує недбалість потерпілого. Наприклад, особа, яка отримує розписку, не ознайомлюється з її змістом, однак потім з'ясовує, що вона не відповідає дійсності. Недбалість потерпілого не виключає відповідальності за шахрайство, оскільки обман перебував у причинному зв'язку із заволодінням його майном.

На переконання О. В. Смаглюка, особливість причинного зв'язку під час шахрайства полягає в тому, що винний, повідомляючи неправдиві відомості, вводить в оману особу, яка внаслідок цього передає йому майно (отже, під час шахрайства обман або зловживання довірою завжди передують заволодінню майном і перебувають з останнім у причинному зв'язку) [160, с. 77–78].

З огляду на зазначене й не претендуючи на остаточність, пропонуємо серед інших обставин учинення кримінального правопорушення, окреслених у пункті 1 частини 1 статті 91 КПК України, розглядати:

- 1) відомості про потерпілого;
- 2) обстановку вчинення кримінального правопорушення;
- 3) настання наслідків і наявність причинного зв'язку між ними та діями.

Нині чинний КПК України ні в аналізованій, ні в окремій статті не визначає необхідності встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінальних правопорушень, серед обставин, які підлягають доказуванню. Вважаємо цей підхід не цілком вдалим. Такі обставини необхідно встановлювати в кожному кримінальному провадженні задля усунення причин учинення шахрайств і недопущення їх надалі. Нашу позицію щодо цього питання обґрунтовано в спеціальній літературі [31, с. 52]. Після введення в дію КПК України 2012 року чимало науковців (С. Баранов, О. Сіренко, В. Юрчишин, В. Шибіко, О. Баганець, І. Павленко, М. Сербін), зазначає А. В. Форостяний, також зауважили про відсутності у Кодексі статті про обов'язок слідчого, прокурора встановлювати причини й умови, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення, вносити подання про вжиття заходів для їх усунення до відповідного державного органу, громадської організації чи посадової особи [180, с. 153–155].

Цілком поділяємо цю позицію і ми, однак досі жодних доповнень до КПК України стосовно цих важливих питань не внесено.

Окреслений перелік обставин, що можуть належати до «інших», згідно з пунктом 1 частини 1 статті 91 КПК України, не є вичерпним і може змінюватися залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи, яка його вчинила, й інших умов [29, с. 224].

1.4. Виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню шахрайства на об'єктах залізничного транспорту

Робота залізничного транспорту як частини єдиної транспортної системи країни сприяє нормальному функціонуванню всіх галузей суспільного виробництва, економічному розвитку, міжнародному співробітництву України. Залізниця у взаємодії з іншими видами транспорту має своєчасно та якісно здійснювати перевезення вантажів, забезпечувати безпеку руху, розвивати сферу транспортного обслуговування для населення. Важливо створити умови, за яких пасажери почували б себе комфортно, перебуваючи в дорозі, не хвилювалися б за власну безпеку, збереження речей та іншого особистого майна. Ефективність організації запобігання кримінальним правопорушенням на залізничному транспорті безпосередньо залежить від управлінської діяльності уповноважених правоохоронних органів, зокрема, від визначення та конкретизації мети, завдань і виконання функцій кожної служби, підрозділу й окремих співробітників щодо їх участі в профілактичній діяльності. Насамперед профілактична діяльність має передбачати збирання, обробку та аналіз інформації про стан і поширеність злочинних виявів, планування, координацію дій галузевих служб і підрозділів на залізничному транспорті й громадських організацій, створення системи обліку та контролю за результатами цього напряму роботи [31, с. 46–47].

Обставини, що сприяють учиненню зазначених видів шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, можна умовно поділити на такі групи:

- 1) недоліки в організації пасажирських перевезень й обслуговування пасажирів;
- 2) недоліки в організації та функціонуванні правоохоронних органів, що мають здійснювати протидію злочинності, зокрема в пасажирських потягах;
- 3) неправильна, а в окремих випадках – неправомірна поведінка власне пасажирів.

Під час розгляду *першої* групи таких обставин встановлено, що порушення та зловживання вчиняють члени пасажирських бригад, передусім – провідники вагонів. Відповідно до підпункту «а» пункту 8.38 розділу 8 Правил перевезень пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України, затверджених наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 27 грудня 2006 року № 1196, залізниця має право не лише відмовити в перевезенні, а й видалити пасажирів з потяга, якщо він перебуває в явно вираженому нетверезому стані та порушує правила проїзду і публічний порядок, заважає спокою інших пасажирів. На проїзному документі в цьому випадку мають проставляти відмітку «Відмовлено в перевезенні на підставі пункту 8.38 Правил» [137]. Нехтування працівниками залізниці цього важливого положення сприяє тому, що пасажирів, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, стають потенційними потерпілими від шахрайства. Досить часто провідники не здійснюють контроль за публічним порядком і виконанням вимог чи правил користування пасажирськими потягами; допускають посадку пасажирів, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння, не припиняють уживання алкогольних напоїв у потягах, безпідставне ходіння пасажирів вагонами, насамперед – у нічний час, не реагують на факти продажу будь-яких речей у вагонах, допускають безквитковий проїзд пасажирів тощо.

Характеристика обставин розглянутої групи, що сприяють учиненню шахрайських дій, доповнюють порушення, які вчиняють члени поїзних бригад, і призводять до того, що факти вчинення шахрайства залишаються нерозкритими. Це своєю чергою формує в злочинців відчуття безкарності, спонукає до вчинення інших кримінальних правопорушень. До найпоширеніших порушень належать: невстановлення анкетних даних потерпілих, свідків події, що відбулася,

невжиття або несвоєчасне вжиття заходів щодо збереження обстановки вчинення кримінального правопорушення, неповідомлення або несвоєчасне повідомлення про вчинення шахрайства начальника потяга та працівників поліції.

Водночас слід зауважити про низку об'єктивних факторів у діяльності працівників залізниці, які породжують шахрайство в пасажирських потягах: брак часу у зв'язку з виконанням інших службових обов'язків; тривалий час перебування в рейсі (інколи до 10 діб), некомплект поїзної бригади, коли в поїзді один провідник змушений обслуговувати кілька вагонів; порушення графіків руху пасажирських потягів (затримка відправлення та запізнення, одночасне прибуття потягів на сусідні колії, коли пасажирів здійснюють посадку на потяги та висадку з них на один перон), що призводить до надмірного скупчення і тривалого перебування пасажирів у потягах та на платформах.

Стосовно *другої* групи обставин, що сприяють учиненню шахрайства в пасажирських потягах, до факторів неправильної поведінки пасажирів належать: легковажне ставлення потерпілих до знайомств у потягах, залишення особистих речей під наглядом малознайомих людей, користування послугами підозрілих осіб у перенесенні багажу, розмінювання значних сум грошей у сторонніх осіб, придбання будь-яких речей (харчові продукти, одяг, побутові предмети) у вагонах без будь-якої гарантії їх якості тощо. Безпосередньо до умов, які полегшують учинення шахрайства, слід віднести, зокрема, спільне розпивання спиртних напоїв у потягах, участь громадян в азартних іграх.

Третя група обставин, що сприяють учиненню шахрайств, охоплює недоліки в організації та функціонуванні системи органів поліції, з-поміж яких: неналежне облаштування пасажирських потягів екстремим зв'язком для негайного повідомлення про факти вчинення кримінальних правопорушень, зокрема шахрайства; відсутність у пасажирських потягах сучасних стаціонарних радіостанцій; відсутність працівників поліції у потягах; значні відстані між підрозділами поліції, що обслуговують відповідні станції та пристанційні ділянки; низький рівень професійної підготовки працівників поліції; непроходження ними перекваліфікації як у плановому порядку, так і в разі

переведення до інших територіальних органів, коли до службових завдань додається обслуговування об'єктів залізничного транспорту. Ці й інші недоліки в організації та функціонуванні правоохоронних органів, що мають здійснювати протидію злочинності в пасажирських потягах, не дозволяють в умовах обмеженого часу стоянки потяга на станції швидко та якісно документально зафіксувати факти вчинення шахрайства, оглянути місце події, допитати потерпілого, затримати шахрая, провести інші початкові й невідкладні процесуальні дії.

Обстановка в пасажирських потягах, де немає взаємодії між поїзними бригадами й органами поліції, переважно нестабільна й напружена. У практичній діяльності непоодинокими є випадки, коли начальники потягів, провідники протидіють працівникам поліції під час виконання ними своїх службових обов'язків з охорони правопорядку та боротьби зі злочинністю. Така протидія призводить до неякісного формулювання показань про злочинну подію, небажання бути присутніми як поняті, сприяти розслідуванню фактів шахрайства й інших кримінальних правопорушень на залізничному транспорті [12, с. 224–226].

Слідчий під час розслідування кримінальних правопорушень, крім встановлення обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні (частина 1 статті 91 КПК України), раніше, за нині не чинним КПК України 1960 року, зобов'язаний був також виявляти причини й умови, які сприяли вчиненню злочинів (стаття 23 цього Кодексу). Попри те, що аналогічної процесуальної норми немає в КПК України 2012 року, зазначений обов'язок, на наше переконання, мають виконувати відповідно до завдань кримінального провадження, визначених у статті 2 КПК України 2012 року. Зокрема, одним із таких завдань визначено захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень. Досягти виконання такого завдання можна не лише під час встановлення особи, яка їх учинила, і притягнення її до відповідальності, а й під час профілактики вчинення інших кримінальних правопорушень [31, с. 47]. Тож логічно, що протидія злочинності є одним з основних завдань поліції, відповідно до пункту 3 частини 1 статті 2 Закону України «Про Національну поліцію» [140].

Профілактичну функцію слідчий реалізує шляхом застосування процесуальних і непроцесуальних засобів. До процесуальних засобів профілактики належить встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, і направлення інформації керівникові установи чи іншій посадовій особі, уповноваженій здійснити заходи, спрямовані на усунення таких причин та умов.

Також процесуальну профілактику кримінальних правопорушень слідчим доцільно застосовувати під час проведення СРД, коли може бути встановлено причини й умови, що сприяли їх учиненню. До основних із них належать:

– допит потерпілого (свідка), під час якого слідчий отримує інформацію про події й обставини, що мають значення для справи. Готуючись до допиту, слідчий повинен вивчити матеріали кримінального провадження, встановити всю інформацію про особу, яку буде допитувати, дослідити фактори, що зумовили вчинення кримінального правопорушення тощо. Саме під час допиту можна з'ясувати причини й умови, що сприяли вчиненню шахрайства. Потерпілі та свідки, які були очевидцями вчинення шахрайства, можуть надати найповнішу та найдостовірнішу інформацію про злочинну подію та обставини, що сприяли його вчиненню. Однак, перш ніж направити подання про усунення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, такі показання необхідно перевірити під час проведення інших СРД;

– обшук проводять здебільшого одразу після початку кримінального провадження, це досить ефективний засіб для встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення. Під час його проведення може бути виявлено речі та предмети інших осіб, а саме тих із них, хто подавав заяву про його вчинення, особисті записи підозрюваних, які можуть дати інформацію про вчинені або підготовлені факти шахрайства. Важливо також установити обстановку на місці проведення обшуку, що дає змогу детальніше дослідити особу шахрая та прогнозувати можливість учинення ним інших, зокрема й аналогічних, кримінальних правопорушень;

– слідчий експеримент як СРД також можуть використовувати для встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню шахрайства. Під час її проведення може бути встановлено обставини, що полегшили вчинення кримінального правопорушення, дозволили здійснити злочинцю певні дії, які надали можливість учинити шахрайство. Можна також з'ясувати, які особливості об'єктів, що знаходяться на місці події, були використані злочинцем і які дії слід здійснити для усунення можливості вчинення нових кримінальних правопорушень. Також є реальна нагода отримати інформацію про вміння та навички підозрюваного, що сприяли вчиненню шахрайства [31, с. 47–49].

Проанкетовані слідчі до процесуальних дій, проведення яких допомагає виявити причини й умови, що сприяли вчиненню шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, віднесли, насамперед, допит потерпілого – 44 (67,7 %), свідків – 39 (60 %), підозрюваного – 31 (47,7 %), а також огляд місця події – 24 (36,9 %); 20 (30 %) з них зазначили про необхідність вивчення матеріалів, що характеризують особу шахрая (додаток Б).

До непроцесуальних засобів слідчої профілактики кримінальних правопорушень належать виступи слідчого з повідомленнями на зборах трудових колективів за матеріалами конкретних кримінальних проваджень, виступи за цими матеріалами в ЗМІ. Оскільки в цьому випадку важливо враховувати, з одного боку, вимогу щодо гласності, а з іншого – щодо таємниці досудового слідства, підготовка до таких виступів має бути надзвичайно ретельною.

Обираючи один із зазначених непроцесуальних засобів реагування на причини й умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, слідчий повинен: а) визначити тему виступу. Її формулювання має відповідати завданням майбутнього виступу; б) підібрати матеріали, необхідні для виступу. Доцільно робити ксерокопії документів, що ілюструють приклад або обґрунтовують певний висновок про обставини, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення; в) вивчити за темою виступу нормативну базу, а також додаткову літературу, а саме наукові праці вчених-процесуалістів з аналогічних питань, а також інші джерела інформації; г) зібрати необхідну

інформацію про аудиторію, перед якою має виступати з повідомленням або доповіддю. Необхідно врахувати певні нюанси під час складання основного тексту або його тез; вирішити питання, пов'язане з використанням у процесі виступу фотознімків і відеозаписів, які забезпечують формування наочного уявлення про причини, що зумовили вчинення кримінального правопорушення. Це має істотне значення для забезпечення найефективнішого контакту з аудиторією, формування зацікавленості до виступу слідчого, а також бажання сприяти у виконанні профілактичних завдань. Таку інформацію може бути отримано під час бесіди, наприклад, з керівниками освітньої установи, трудового колективу; д) узгодити з керівником освітнього закладу або трудового колективу місце (аудиторію), дату й час майбутнього виступу, вирішити інші організаційні питання; ж) підготувати текст доповіді, визначивши, які встановлені розслідуванням факти можна доповісти аудиторії, а які – ні [31, с. 47–49].

Останнім часом, слушно зауважує С. І. Данилова, слідчі для виконання профілактичного завдання дедалі частіше використовують ЗМІ. Вони надають можливість у стислі терміни забезпечити розшук осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення; здійснити необхідний вплив на окремих керівників, посадових осіб, громадян; спонукати невідомих слідству свідків, а також потерпілих повідомити органам розслідування додаткові відомості про обставини, що сприяли його вчиненню. Слідчі мають змогу використовувати з профілактичною метою ЗМІ як через відділи (відділення, групи) інформації (прес-служби), так і самостійно.

Однак практичні працівники органів досудового розслідування, продовжує зазначена авторка, переважно не володіють достатніми знаннями й навичками, аби всебічно й повно підготуватися для виступу перед пресою. Порядок підготовчих дій слідчого до виступу в ЗМІ загалом аналогічний діям під час підготовки до виступу в освітній установі або трудовому колективі. Водночас є низка особливостей, зумовлених специфікою діяльності мас-медіа. Виступаючи на радіо чи телебаченні, слідчий позбавлений безпосереднього психологічного контакту з радіослухачами або телеглядачами. У ролі посередника між слідчим і

слухачами, глядачами в цій ситуації нерідко є журналіст, телеведучий. В одних випадках його роль обмежується презентацією слідчого як посадової особи відповідного державного органу й анонсуванням теми його виступу, а після завершення виступу – питаннями, що потребують уточнення або конкретизації. В інших випадках виступ слідчого відбувається у формі діалогу із журналістом і передбачає коментування тих проблем профілактичного спрямування, які є найактуальнішими й безпосередньо пов'язані із заявленою темою виступу, після чого слухачі або глядачі в прямому ефірі ставлять питання. Така форма профілактичної діяльності в психологічному аспекті є однією з найскладніших, оскільки вимагає максимальних зусиль і зосередженості. У зв'язку із цим слідчому необхідно: а) визначити ЗМІ, у якому він має виступити з доповіддю; б) отримати відомості про те, для якої категорії населення теле- чи радіопередача є найпопулярнішою. Це дасть змогу слідчому не тільки грамотно розставити акценти під час підготовки виступу, а й визначити коло ймовірних питань від радіослухачів або телеглядачів, на які йому, можливо, необхідно буде відповісти в прямому ефірі. Таку інформацію може бути отримано від працівників органів досудового розслідування, відповідальних за взаємодію із ЗМІ, які добре обізнані із системою масового інформування населення в регіоні, мають повний перелік зареєстрованих мас-медіа (радіо, телебачення, інформаційні агентства) з поштовими адресами, прізвищами керівників тощо; в) встановити контакт із представниками ЗМІ, а також оцінити ступінь їх готовності надати допомогу органам досудового розслідування в доведенні до радіослухачів або телеглядачів інформації профілактичного характеру [52].

Профілактичну діяльність слідчий здійснює шляхом логічних прийомів мислення, моделювання, аналітичним методом. Залежно від конкретної ситуації її можуть здійснювати як на початковому етапі розслідування, так і протягом усього процесу розслідування до його завершення [31, с. 49–50].

Запобігання злочинності та протидія їй належать до пріоритетних напрямів міжнародного співробітництва. Міністерство внутрішніх справ і Національна поліція України приділяють особливу увагу участі в такому співробітництві,

переходу до міжнародно-правових стандартів правоохоронної діяльності. У взаємодії з Міністерством закордонних справ України послідовно реалізують заходи, спрямовані на налагодження, поширення та поглиблення міжнародного поліцейського співробітництва. Із цією метою створено розгалужену договірно-правову базу безпосереднього співробітництва з більшістю потенційних партнерів близького й далекого зарубіжжя, яку постійно вдосконалюють [31, с. 50–51].

Цікавим є досвід запобігання злочинам у пасажирських потягах інших країн, де застосовують як традиційні, так і досить оригінальні профілактичні заходи, як-от: збирання максимально повної інформації про пасажирів; використання посиленої охорони і збільшення кількості правоохоронців у потягах, де найчастіше вчиняють злочини; поліпшення зв'язку між охороною потяга, машиністом і стаціонарними пунктами поліції; професійне навчання співробітників; підвищення рівня усвідомлення небезпеки серед пасажирів шляхом поширення брошур за цією темою. У Німеччині, наприклад, зменшення кількості вчинених шахрайств у поїздах було досягнуто завдяки введенню спеціалізації слідчих й оперативних працівників, які працюють у поїздах у цивільному одязі [122, с. 96]. В Україні супровід поїздів далекого прямування працівниками правоохоронних органів свого часу було скасовано і досі на найбільш криміногенних маршрутах не відновлено.

Значне скупчення на залізницях України пасажирів та їх постійне переміщення обтяжують встановлення не лише підозрюваних, а й свідків та очевидців кримінального правопорушення. Тривалий проміжок часу перебування пасажирів з певних об'єктивних причин (очікування потяга, осіб, які прибувають і зустрічають) змушує їх вступати в розмови із шахраями, які маскуються під звичайних пасажирів. Протидіючи шахрайствам у пасажирських потягах, співробітники поліції мають справу переважно з особами, які не працюють на залізничному транспорті. У зв'язку із цим первинні ознаки становлення особи на злочинний шлях лишаються не поміченими, що стосується й територіальних органів за місцем мешкання, що обтяжує організацію серед таких осіб ранньої профілактики кримінальних правопорушень [31, с. 51].

З метою попередження вчинення шахрайства в пасажирських потягах нагальною потребою є розроблення пам'ятки для пасажирів, у якій, на нашу думку, слід визначити такі правила їх поведінки:

«1) не грати на вокзалах, у потягах, інших громадських місцях в азартні ігри («наперсток», «рулетка», «три тузи» тощо), тому що в будь-якому разі Ви програєте;

2) не дозволяти особам циганської національності ворожити Вам, передусім – на цінних речах, грошах. Ці речі ніколи не повертають власникам. Жертвами такого шахрайства зазвичай стають люди, яких спіткали життєві негаразди. Часто в тенета шахраїв потрапляють молоді, недосвідчені особи;

3) не купувати в незнайомих людей цінні речі в місцях, не пристосованих для купівлі-продажу;

4) просити пред'явити посвідчення, інші відповідні документи в працівників залізниці, поліції, інших правоохоронних органів у випадках, коли вони звертаються до Вас із підозрілими вимогами».

Важливе значення для швидкого, повного й неупередженого розслідування фактів шахрайства в пасажирських потягах мають невідкладні заходи з налагодження взаємодії працівників поліції з пасажирами й територіальними відділами поліції на маршрутах слідування потягів на всій території України, щоб своєчасно виявляти й належно реагувати на факти вчинення шахрайства, не допускати їх високого рівня латентності. З метою подальшого вивчення фактів шахрайства в пасажирських потягах постає потреба проводити з працівниками поліції лекційні заняття, підвищувати рівень їхньої кваліфікації, вивчати обставини, що сприяють учиненню шахрайства в потягах, аналізувати та здійснювати всі необхідні заходи з метою попередження нових кримінальних правопорушень, забезпечувати комплексний запобіжний вплив. Важливо також доводити до відома пасажирів інформацію про види, способи вчинення шахрайства, найбільш криміногенні зони, що надасть реальну можливість запобігати їм [12, с. 226].

Отже, можна дійти висновку, що діяльність слідчих із профілактики кримінальних правопорушень під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту передбачає виявлення причин та умов, які сприяли їх учиненню, і здійснення відповідних заходів щодо їх усунення. До основних форм запобігання таким кримінальним правопорушенням належать:

- інформування зацікавлених осіб, громадськості про обставини вчинення конкретного кримінального правопорушення, причини й умови, які сприяли вчиненню шахрайства, ужиття заходів щодо їх усунення;

- узагальнення відповідей щодо встановлення й усунення причин та умов учинення шахрайства, підбиття підсумків реагування, порушення питання про притягнення осіб, які проігнорували висунуті вимоги, до передбаченої законом відповідальності;

- публікації в ЗМІ, виступи на телебаченні та радіо з інформацією про встановлені причини й умови вчинення шахрайств, необхідні заходи самозахисту пасажирів з роз'ясненням положень чинного законодавства України та інших актуальних питань;

- систематичний аналіз оперативної обстановки та визначення тих пасажирських потягів, вокзалів, станцій, інших місць, у яких найчастіше трапляються факти шахрайства;

- проведення систематичних комплексних відпрацювань на найбільш криміногенних маршрутах потягів;

- розроблення спільно з іншими підрозділами правоохоронних органів комплексних заходів профілактичного спрямування;

- участь у диспутах, круглих столах, конференціях, симпозіумах, інших заходах, присвячених питанням профілактики шахрайств та інших кримінальних правопорушень на об'єктах залізничного транспорту [31, с. 51].

Висновки до розділу 1

Одним з найважливіших завдань органів державної влади й управління та суспільства загалом є забезпечення суворого дотримання законності, запобігання будь-яким порушенням публічного порядку, ліквідація злочинності, усунення причин та умов, що сприяють її розвитку. Надзвичайно актуальним це положення є для тисяч людей, які щодня вирушають у дорогу на залізничному транспорті, однак деякі з них стають жертвами шахраїв. Тож найбільший обсяг діяльності з протидії злочинності припадає на підрозділи Національної поліції України, що обслуговують об'єкти залізничного транспорту.

З 2007 року проблеми розслідування шахрайства досліджували на рівні кандидатських дисертацій з позицій кримінального права, кримінології та криміналістики. Тож можемо констатувати, що шахрайство як кримінальне правопорушення, передбачене статтею 190 КК України, загалом досліджено, однак предметом цих наукових робіт були або методика розслідування шахрайства загалом, або його окремих груп безвідносно до особливостей доказування під час досудового розслідування фактів шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. Цей вид шахрайства має певну специфіку, пов'язану з перебуванням учасників кримінального провадження в умовах постійного руху, у зв'язку з чим нагальною є потреба подальшого розроблення на монографічному рівні питань доказування під час розслідування цього виду кримінальних правопорушень.

На підставі здійсненого узагальнення матеріалів кримінального провадження встановлено, що в більшості випадків шахрайство на об'єктах залізничного транспорту вчиняють у денний час, удаючи продаж якісних товарів, обмін валюти, збирання пожертвувань, передавання речей. Натомість у нічний час поширеним є вчинення шахрайства через прохання дати телефон для здійснення дзвінка знайомим, коли тривалий період очікування потяга сприяє знайомству, розпиванню спиртних напоїв, а надалі – і вчиненню цього кримінального правопорушення. У потягах шахрайство переважно вчиняють у

денний час, натомість на залізничних вокзалах, привокзальних площах – протягом доби, що пов'язано з постійним потоком пасажирів.

Встановлення місця вчинення кримінального правопорушення допомагає з'ясувати, як відбувалася подія, хто міг бути до неї причетним, де розшукувати ймовірного шахрая; які залишено матеріальні сліди, причинно пов'язані зі злочинною подією, де їх можна виявити, як зафіксувати й вилучити; хто міг бачити подію кримінального правопорушення, а згодом під час досудового розслідування перевірити отримані фактичні дані.

Дослідження способу вчинення кримінального правопорушення в системі загальних положень методики його розслідування полягає в потребі двостороннього підходу: як важливого елементу в структурі пізнання способу його вчинення, створення методів і процесуальних форм виявлення та закріплення ознак способу вчинення окремих груп кримінальних правопорушень, а також як складової кримінально-правової характеристики їхньої об'єктивної сторони. Серед ознак, що відрізняють шахрайство від інших кримінальних правопорушень, слід виокремити використання обману або зловживання довірою. Обман під час учинення шахрайства є безпосередньою причиною переходу майна до злочинця від власника, що під впливом обману з власної волі віддає своє майно. Важливо встановити, коли саме існували відносини довіри між шахраєм і потерпілим – до вчинення кримінального правопорушення й не у зв'язку з ним чи у момент його вчинення, коли вже йдеться про обман, а не про зловживання довірою.

До інших обставин учинення кримінального правопорушення, що, згідно з частиною 1 статті 91 КПК України, також належать до події кримінального правопорушення як елементу предмета доказування, можуть належати: 1) відомості про потерпілого; 2) обстановка вчинення кримінального правопорушення; 3) настання наслідків і наявність причинного зв'язку між ними та діями.

РОЗДІЛ 2

ДОКАЗУВАННЯ ІНШИХ ОБСТАВИН У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПРО ШАХРАЙСТВА НА ОБ'ЄКТАХ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

2.1. Доказування винуватості особи в учиненні кримінального правопорушення, форми вини, мотивів і мети вчинення кримінального правопорушення та обставин, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження

Кримінальну процесуальну діяльність щодо встановлення обставин кримінального правопорушення здійснюють лише у встановленому законом порядку: по-перше, за допомогою точно регламентованих у законі способів і засобів; по-друге, чітко визначеним колом державних органів і посадових осіб. Для досягнення передбачених у частині 1 статті 2 КПК України завдань кримінального провадження закон передбачає належну правову процедуру встановлення обставин, що підлягають доказуванню, встановлює у статті 93 цього Кодексу допустимі засоби збирання доказів, коло учасників кримінального провадження, зокрема осіб, які здійснюють доказування та беруть у ньому участь, окреслює їхні права й обов'язки. Водночас, слушно зауважує низка авторів, законодавець конкретно не роз'яснив, хто із державних органів і посадових осіб має виконувати ці завдання. І це цілком логічно, адже кожен із них без винятку, виступаючи від імені держави, зобов'язаний не лише не порушувати права, свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження, а й забезпечувати їх. Це, безумовно, стосується і слідчого, на якого покладено обов'язок здійснення досудового розслідування в кримінальних провадженнях [57, с. 181].

На думку В. Т. Нора, доказування – це діяльність органів розслідування, прокурора та суду, а також інших учасників процесу, яку здійснюють у встановлених законом процесуальних формах, вона спрямована на збирання, закріплення, перевірку й оцінку фактичних даних (доказів), необхідних для встановлення істини [118, с. 74–75].

Слушними є аргументи М. М. Михеєнка, який стверджує, що кримінально-процесуальне доказування є сплавом практичних дій і мислення учасників кримінально-процесуальної діяльності [107, с. 9].

Цілком поділяємо позицію С. М. Стахівського, згідно з якою змінюється і вдосконалюється власне процес доказування в кримінальному процесі, його правове регулювання: розширюється коло допустимих слідчих дій, удосконалюється порядок здійснення процесуальних дій, застосування технічних засобів тощо, проте мета доказування залишається незмінною [163, с. 13]. Встановлення істини неможливе без належного доказування, що відбувається насамперед на стадії досудового розслідування.

Важливе значення для встановлення істини мають межі доказування – достатність, повнота, достовірність досліджених фактичних даних, що зумовлюють прийняття процесуальних рішень у кримінальному провадженні. Якщо предмет доказування – це сукупність відшукуваних фактів, то межі доказування – це такий ступінь достатності й достовірності системи доказів, який дає змогу зробити однозначний і неспростовний висновок як за кожним з елементів предмета доказування, так і у справі загалом. Цей ступінь характеризується повним, усебічним дослідженням усіх обставин справи [169, с. 287]. Межі доказування, на думку В. В. Вапнярчука, є поняттям суб'єктивним, оскільки їх визначення залежить від певного суб'єкта доказування, обставин, які треба встановити в конкретному кримінальному провадженні на певному його етапі. Однак належне розуміння сутності меж доказування й моменту їх досягнення є важливим для характеристики доказової діяльності суб'єктів доказування. Безпідставне звуження цих меж у кримінальному провадженні може призвести до того, що деякі обставини предмета доказування буде досліджено недостатньо. Безпідстав-

не ж розширення меж доказування може свідчити про не виправдану надмірність доказової інформації [32, с. 102]. Тож для успішного досягнення завдань кримінального провадження необхідно правильно визначити не лише предмет доказування, унормований у частині 1 статті 91 КПК України, а й точно встановити межі доказування всіх важливих обставин під час розслідування шахрайства.

У КПК України визначено всі основні складники доказування: його мету, предмет, джерела, способи та порядок отримання й перевірку інформації про обставини, які підлягають доказуванню, основні правила оцінки доказів, коло суб'єктів доказування, їхні права й обов'язки. Процесуальна форма має окреслити найефективніший, оптимальний шлях пізнання в кримінальному процесі й належно забезпечити зацікавленим особам реалізацію їхніх прав. Дотримання форми – гарантія достовірного встановлення всіх обставин, що мають доказове значення, а також одна з обов'язкових умов успішної реалізації принципу законності в кримінальному судочинстві [79, с. 73–74].

Відповідно до вимог пункту 2 частини 1 статті 91 КПК України, у кримінальному провадженні підлягають доказуванню *винуватість обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета* вчинення кримінального правопорушення. Зміст цієї норми відповідає ознакам суб'єкта й суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, зокрема ознакам вини та мотиву як категоріям кримінального права. Під час тлумачення поняття винуватості особи виникає потреба звернутися до таких категорій матеріального права, як: поняття злочину (стаття 11 КК України), суб'єкт злочину (стаття 18 КК України) та вина (стаття 23 КК України). Зокрема, злочином визнають передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дію або бездіяльність), учинене суб'єктом злочину. Загальним суб'єктом злочину вважають фізичну осудну особу, котра вчинила злочин у віці, з якого, відповідно до КК України, може наставати кримінальна відповідальність. Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбачене КК України, та їх наслідків, виражене у формі умислу або необережності. З огляду на зміст наведених правових приписів, сутність винуватості в кримінальному

процесі можна визначити через наявність таких структурних елементів: 1) фізична осудна особа, що вчинила протиправне діяння; 2) досягнення цією особою віку кримінальної відповідальності на час учинення кримінального правопорушення; 3) наявність у цієї особи передбаченої кримінальним законом форми вини та її видів [11, с. 84].

На встановлення винуватості особи в учиненні шахрайства спрямовані майже всі СРД та інші процесуальні дії. Під час їх проведення слідчий набуває реальної можливості визначити не лише наявність події кримінального правопорушення, а й винуватість особи, наявність прямого умислу на його вчинення, довести корисливий мотив і мету. Водночас встановленням зазначених елементів предмета доказування дії слідчого не обмежуються, йому ще необхідно встановити анкетні дані підозрюваного, його прізвище, ім'я та по батькові, день, місяць і рік народження тощо. Це питання має не лише теоретичне, а й практичне значення. Після встановлення анкетних даних особу слід одразу перевірити на причетність до інших кримінальних правопорушень, оскільки поширеними є випадки, коли підозрювані надають недостовірні анкетні дані з метою уникнення кримінальної відповідальності та затягування строків досудового розслідування.

З моменту виникнення в підозрюваного мотиву вчинення кримінального правопорушення він добирає засоби його вчинення, готує знаряддя, уживає організаційних і технічних заходів, що спрямовані на забезпечення можливості реалізації запланованого. Ці підготовчі заходи, за рідкісним винятком (зокрема, коли кримінальне правопорушення вчиняють спонтанно), здебільшого мають розумовий характер, передбачають усвідомлення мотиву, мети дії та прийняття рішення діяти в певний спосіб. Мотив у найзагальнішому вигляді визначають як усвідомлене спонукання до здійснення певних дій, що ґрунтуються на потребах, інтересах, ідеалах, звичках.

Доказування мотиву кримінального правопорушення, відповідно до пункту 2 частини 1 статті 91 КПК України, є обов'язковим під час провадження досудового розслідування та розгляду кримінального провадження в суді незалежно від категорії кримінальних правопорушень [11, с. 84–85]. З цього поло-

ження вбачається, що мотив у жодному разі не можна виключати з переліку обставин, що підлягають доказуванню, і відносити до доказування на розсуд слідчого або судді. Слушно зазначав свого часу В. Д. Спасович, що кримінальна справа, у якій не встановлено мотиви, є статуєю без голови, без рук чи без тулуба [161, с. 628], а на переконання Є. Г. Коваленка, злочинів без мотивів взагалі не буває [70, с. 92]. З'ясування мотиву кримінального провадження допомагає встановити винних осіб у вчиненні правопорушення, ступінь їхньої суспільної небезпечності й інші обставини, що мають суттєве значення для доказування.

Вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту є винним караним діянням з прямим умислом. Між поставленою метою та остаточним прийняттям рішення його вчинити, залежно від його виду, зауважує О. Л. Мусієнко, минає значний проміжок часу, спрямований на опанування злочинних навичок (наприклад, «наперстковики», «шулери», «ляльковики» тощо); підшукування або виготовлення засобів учинення шахрайства (формений одяг, фальсифіковані товари, підроблені грошові знаки, документи тощо); одержання необхідних знань; здійснення низки дій для створення потрібного іміджу (знайомство, входження в довіру, реєстрація підприємства, обладнання офісу, проведення реклами фірми) [112, с. 15].

Важливе значення під час учинення цього кримінального правопорушення має конкретна життєва ситуація, яку переважно створює злочинець. Шахраї за відсутності необхідних умов його вчинення намагаються самі змоделювати, а згодом – створити ситуацію, що допомагає здійсненню їхніх протиправних намірів. Сприяють цьому й потерпілі своєю легковажною, а подеколи й відверто провокаційною поведінкою, що схиляють зловмисників до остаточного рішення вчинити шахрайство. Зокрема, серед карткових шахраїв є «фахівці» із залучення громадян в азартну гру, психологічного впливу на жертву, проведення розвідки й забезпечення безпеки під час гри. Для досягнення мети активно використовують рекламно-обманні прийоми, що імітують виграш, розраховані на довірливість осіб, які перебувають у скрутному фінансовому становищі [11, с. 85–86].

Під час учинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту шахраї для досягнення своєї мети намагаються психологічно впливати на певних осіб. У психології вплив визначають як цілеспрямоване перенесення руху й інформації від одного учасника взаємодії до іншого [197, с. 51]. У процесі такого спілкування, продовжують В. О. Коновалова та В. Ю. Шепітько, психологічний вплив шахрай може чинити за допомогою мовленнєвих засобів. Залежно від особливостей психологічного механізму впливу розрізняють: 1) інформування (передання інформації); 2) переконання (вплив на контрагента з метою змінити позиції або поведінку); 3) навіювання (вплив, пов'язаний зі зниженням рівня усвідомлення та критичності до інформації, яку сприймають) [76, с. 49–50].

Інформування (розповідь) – це живий і образний виклад суті справи, що є основним прийомом переконання та може бути реалізований двома шляхами: індуктивним (від загальних положень до подробиць) і дедуктивним (від окремих фактів до узагальнень). Натомість переконання – це головний метод дії, що передбачає, з одного боку, різнобічний вплив на особу з метою формування в неї одних якостей і позбавлення інших, а з іншого – спонукання до певної дії. У науці, практиці й побуті термін «переконання» використовують у його двох значеннях, а саме: як систему поглядів, уявлень, яких дотримуються, які поділяють, оскільки вважають їх продуктом власної діяльності, що аргументовані й можуть бути логічно доведені, та як певний спосіб впливу, який передбачає аргументоване і логічне доведення істинності певного положення, думки, оцінки [65, с. 156].

Коли йдеться про переконання, то це означає, що суб'єкт впливу пропонує об'єктові впливу «...аргументи, факти, докази й висновки, покликані показати позитивні наслідки рекомендованого спрямування дій», – зазначає В. О. Татенко, посилаючись на твердження Ф. Зімбардо та М. Ляйппе. Ці автори виокремлюють також раціональне переконання (*persuasion*), зауважуючи, що є впливи, які мають на меті змінити поведінку об'єкта впливу не безпосередньо, а через зміну переконань людини, які перетворюють на певні особисті настановлення, а вже останні за певних умов призведуть до бажаної чи очікуваної поведінки [167, с. 4].

Отже, соціально-психологічний механізм переконання передбачає, з одного боку, цілеспрямований, усвідомлений характер впливу, застосування аргументів і фактів, дотримання логіки доведення та обґрунтування, апелювання до істинності й значущості, а з іншого – свідоме, уважно-критичне ставлення особи до змісту інформації, яку пропонують, і до способу її подання. Основне призначення цього механізму – змінити (перетворити чи зміцнити) переконання такої особи, сформувати в неї відчуття та розуміння неможливості вчинити інакше [11, с. 86].

Навіювання в психології визначають як процес однобічного, активного й персоніфікованого впливу однієї людини на іншу або групу людей, учинений за допомогою мовного повідомлення, якому притаманне неусвідомлене сприйняття того, що навіюють. Навіюванням, зазначає Л. П. Грімак, є безпосередній вплив мови (інформації), що має певну змістовну значущість або імперативний, наказовий характер, на психофізіологічні функції та поведінкові реакції людини, до якої звертаються [49, с. 10].

Одним з видів глибокого навіювання є гіпноз – тимчасовий стан свідомості, якому властиві звуженням її обсягу й різке фокусування на змісті навіювання, пов'язаного зі зміною функції індивідуального контролю та самосвідомості. Гіпноз зі злочинною метою застосовують здебільшого особи циганської національності, що передають як прибуткову майстерність у спадок – виключно через жіночу лінію. Циганки діють у місцях максимального скупчення людей, їм потрібне якомога ширше коло клієнтів. Вони вміють знаходити підхід до людей, розуміють, чим зацікавити особу, які слова необхідно говорити. Визначити настрій людини можна навіть за виразом її обличчя. Будь-яка з представниць цієї національності має впевнений, чіпкий погляд, буквально пронизує очима. Те саме стосується і голосу: вони говорять скоромовкою, заговорюють слухача, тиснуть потоком інформації, яку людина не встигає сприйняти і зрозуміти. Циганки завантажують одразу всі канали сприйняття, створюючи таку обстановку навколо особи, щоб блокувати своєю присутністю

зір, слух, дотик. Для посилення ефекту навіювання циганки нахилиються дуже близько, загороджуючи небо, беруть за руку, торкаються до плеча тощо [55].

Мотивами вчинення шахрайства є збуджувальні приводи (потреби, інтереси, прагнення тощо), що сформували в особи рішучість учинити таке діяння, за умови усвідомлення його протиправного характеру. Правильному визначенню мотиву сприяє встановлення мети злочинних дій, яка опосередкована мотивом (оскільки і мотив опосередкований метою), є бажаним (ідеальним) результатом, якого прагне досягти особа, і відповідає на запитання: для чого особа вчиняє певну дію (мотив відповідає на запитання: чому особа вчиняє певну дію). Мотив і мета органічно взаємопов'язані, оскільки відображаються в суб'єктивній сфері людини. Інколи без визначення мети неможливо зрозуміти мотив кримінального правопорушення, так само як без мотиву неможливо усвідомити його мету. З огляду на зазначене, відсутність в обвинувальному акті посилання на мотив і мету вчинення шахрайства призведе до труднощів юридичної кваліфікації цього діяння й відмежування його від схожих складів кримінальних правопорушень [119].

Під час досудового розслідування кожен елемент предмета доказування має спеціальне значення, спрямоване на досягнення поставленої мети і здійснення завдань кримінального провадження. Зокрема, згідно з пунктом 4 частини 1 статті 91 КПК України, одним з обов'язкових елементів предмета доказування є *встановлення обставин, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження.*

Шахрайство залежно від кваліфікуючих ознак може належати до кримінальних правопорушень невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжких, особливо тяжких. Власний досвід розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту засвідчує, що здебільшого вчиняють кримінальні правопорушення невеликої та середньої тяжкості. Цей факт підтверджено також і результатами анкетування слідчих: 36 (64,3 %) із них найчастіше здійснювали досудове

слідство за частиною 1 статті 190 КК України, 13 (20 %) – за частиною 2, лише 2 (3,1 %) – за частиною 3, 4 (6,1 %) – за частиною 4 (додаток Б). Щоправда, слід зважати на те, що, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII [139], що набирає чинності з 1 липня 2020 року, розслідування шахрайства за частиною 1 статті 190 КК України за підслідністю здійснюватимуть підрозділи дізнання органів Національної поліції України [54, с. 5, 147].

Вивчення особи обвинуваченого під час досудового розслідування має важливе значення для всебічного та повного встановлення обставин, що характеризують його особу, його здійснюють для досягнення поставлених завдань кримінального провадження. В абзаці другому пункту 1 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 року № 7 передбачено, що для призначення покарання в кожному конкретному випадку суди мають дотримуватися вимог кримінального закону й зобов'язані враховувати ступінь тяжкості вчиненого злочину, дані про особу винного й обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання. Таке покарання має бути необхідним і достатнім для виправлення засудженого та попередження нових злочинів. Водночас суди мають враховувати й вимоги КПК України стосовно призначення покарання [143].

Обставини, що характеризують особу підозрюваного, а в суді – обвинуваченого під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, можна встановити шляхом проведення СРД та інших процесуальних дій. До них належать допит свідка, потерпілого, підозрюваного, витребування характеристики за місцем роботи, навчання, служби тощо. З метою індивідуалізації кримінальної відповідальності доказуванню підлягають особисті якості підозрюваного (його поведінка до і після вчинення кримінального правопорушення, наявність судимостей), стан здоров'я, сімейне становище, наявність неповнолітніх дітей та інші обставини, які всебічно й повно характеризують особу.

Доказування сукупності обставин, що характеризують особу, зазначає Ю. І. Азаров, може охоплювати:

– біографічні дані (прізвище, ім'я, по батькові; число, місяць, рік народження, місце народження; громадянство; національність, рідна мова, освіта; ставлення до військового обов'язку; професія, спеціальність, постійне місце роботи, посада; місце постійного мешкання, сімейний стан; наявність військових, спеціальних і почесних звань, державних нагород; притягнення до кримінальної відповідальності, до заходів громадського або адміністративного впливу; наявність судимостей);

– виробничо-побутову характеристику (за місцем роботи або навчання, за місцем мешкання, характеристики з громадських організацій);

– відомості про стан здоров'я і психічні особливості (наявність хронічного, зокрема психічного чи нервового, захворювання, його діагноз і ступінь тяжкості; наявність інвалідності (група); наявність фізичних або психічних вад; ступінь придатності до фізичної праці; темперамент);

– ставлення до вчиненого злочину й поведінка під час розслідування [3, с. 38].

Вивчення особи – це складне явище, тому під час її дослідження потрібно враховувати не лише окремі факти, а всю сукупність обставин, що стосуються цього питання. Такий підхід надасть можливість скласти всебічне враження про підозрюваного під час досудового розслідування та прийняти правильне процесуальне рішення щодо його закінчення, визначене в частині 2 статті 283 КПК України. Адже інколи, з огляду на наявні доведені обставини, недоцільно звертатися до суду з обвинувальним актом, а краще клопотати про звільнення від кримінальної відповідальності через низку причин або про застосування примусових заходів виховного характеру. Саме такі процесуальні рішення слідчого спрямовані на максимальне досягнення завдань кримінального провадження і запобігання вчиненню інших аналогічних кримінальних правопорушень надалі.

Одним із засобів встановлення обставин, що характеризують особу, є її характеристика. Однак не завжди довідка-характеристика відображає справжню

сутність шахрая, оскільки люди спроможні вести подвійне життя та в різних життєвих ситуаціях виявляти різні свої сторони. Характеристику переважно видає особа, яка займає керівну посаду, і у зв'язку з об'єктивними причинами не може надати об'єктивну характеристику конкретній особі, а застосовує шаблонні фрази. Тож ставлення до характеристик як до документів має бути критичним, а обставини, що характеризують особу, можуть бути повніше встановлені під час допиту членів сім'ї, близьких родичів, колег підозрюваного, сусідів за місцем постійного мешкання, інших осіб, які її давно і добре знають.

Натомість поширеними є факти вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту особами без постійного місця мешкання чи особами, які впродовж тривалого періоду не живуть за місцем реєстрації. У цих випадках, якщо особі обрано запобіжний захід – тримання під вартою, довідку-характеристику можна отримати зі слідчого ізолятора. Якщо особі обрано будь-який інший запобіжний захід, не пов'язаний з триманням під вартою, доречно звернутися за місцем останнього відомого місця мешкання, а якщо їх декілька – у кожне з таких місць. Зрозуміло, що такі довідки-характеристики не сформулюють цілісного уявлення про шахрая, якого притягують до кримінальної відповідальності. Проте одержані в такий спосіб документи спрямовані на доказування обставин, визначених у пункті 4 частини 1 статті 91 КПК України, що є обов'язком слідчого.

У низці випадків може виникнути проблема встановлення віку особи, яка вчинила шахрайство. У пункті 4 частини 2 статті 242 КПК України встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості, віднесено до випадків обов'язкового призначення експертизи. Згідно з пунктом 2.5 Правил проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної криміналістики бюро судово-медичної експертизи, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України» від 17 січня 1995 року № 6, одним з видів таких експертиз з ідентифікації особи є

визначення віку живих осіб з використанням рентгенівського методу встановлення ознак старіння кісткової тканини [138]. Цей вид експертизи призначають у випадках, коли документи, у яких зафіксовано дату народження (паспорт, свідоцтво про народження), втрачено (наприклад, під час стихійного лиха, раптового переселення з місця постійного мешкання тощо). Інколи такі документи приховують навмисно, щоб уникнути кримінальної відповідальності, служби у Збройних силах України тощо. Зростання і розвиток організму, змужнілість і, зрештою, старіння – біологічні процеси, які за наявності загальних вікових закономірностей мають і значні індивідуальні особливості. Основні фактори, за якими судово-медичні експерти встановлюють вік, – це: 1) антропометричні характеристики; 2) стан шкіри; 3) ступінь розвитку вторинних статевих ознак; 4) стан, зміна, кількість зубів; 5) закостеніння зон епіфізарного росту кісток. Достовірною підставою для встановлення віку є оцінка всієї сукупності ознак. Однак слід ураховувати, що кожна з них має значну варіабельність, яку обумовлює низка факторів: кліматичні, соціальні умови життя, спадковість, харчування, перенесені чи наявні захворювання, передусім – ендокринної системи, тощо. Тому, пише Г. А. Білецька, посилаючись на Н. М. Величко, відхилення від справжнього віку в певний період може становити: у перші 10 днів життя – 1–2 дні; до одного року – 1–1,5 місяці; у підлітковому віці – 2–3 роки; у молодому віці (20–35 років) – 5–6 років; від 35-ти до 50 років помилка може становити 7–10 років, а після 60-ти – навіть 10–15 років, тобто експертиза може визначити вік людини з точністю до 20 % [22, с. 105].

Водночас надмірне захоплення вивченням особи підозрюваного призводить до необґрунтованого розширення предмета доказування, порушення прав і законних інтересів як його, так й інших учасників процесуальної діяльності та інших осіб (наприклад родичів). Тож недопустимим є загромадження матеріалів кримінального провадження різноманітними довідками, характеристиками, документами й іншими даними про особу, які не мають суттєвого значення для правильного розгляду цих матеріалів у суді, законного й обґрунтованого підсумкового процесуального рішення.

Докази, що належать до характеристики особи, яка вчинила шахрайство, мають значну пошукову цінність у випадку, коли її ще не встановлено й не затримано (про цю типову ситуацію зазначає понад половина слідчих – 34, або 52,3 %). Дані про зовнішність злочинця, його анатомічні та функціональні ознаки, особливі прикмети широко використовують під час розшуку (ця ситуація є найпоширенішою, на думку 26 (40 %) слідчих). На них ґрунтується така СРД, як пред'явлення для впізнання. Сліди, що залишилися на місці вчинення шахрайства, фізичні ознаки й властивості особи та навіть її звички (наприклад, манера курити цигарку) використовують для побудови пошукових і слідчих версій. Відомості про фізичні вади, поранення тощо можуть стати в нагоді не лише для викриття особи, що вчинила це кримінальне правопорушення, а й для її розшуку. Натомість ситуації, пов'язані зі встановленням і затриманням особи, яка вчинила шахрайство, на момент надходження інформації про шахрайство є досить рідкісними, на переконання 18 (27,7 %) слідчих (додаток Б).

Серед доказів причетності особи до кримінального правопорушення істотними є відомості щодо її поведінки, пов'язані з його вчиненням. Важливу роль серед них відіграють дані про дії цієї особи, спрямовані на ухилення від відповідальності: спроби особи знищити сліди й докази, що її викривають (наприклад, спалення документів, будь-яких предметів тощо), можна вважати найтипівішими з-поміж таких даних [26, с. 74–75].

У статті 65 КК України визначено три групи загальних засад призначення покарання, що є тими чинниками, які спрямовують діяльність суду в одній з найважливіших і найскладніших сфер правозастосування. Однією з таких засад, закріплених у пункті 3 частини 1 цієї норми, є врахування судом під час призначення покарання ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного й обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Це є критерії індивідуалізації покарання, положення, якими має керуватися суд для того, щоб визначити, яке саме покарання найбільше відповідає тяжкості кримінального правопорушення, особі винного й іншим встановленим обставинам.

З огляду на практику розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, вбачається, що з-поміж обставин, які пом'якшують покарання та передбачені в частині 1 статті 66 КК України, переважають такі: а) дійове каяття, активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення (наявність цієї обставини засвідчують 25 (38,5 %) проанкетованих слідчих); б) добровільне відшкодування завданого збитку, усунення заподіяної шкоди (про цю обставину зазначають 38 (58,5 %) слідчих). Інші обставини, що пом'якшують покарання та визначені в цій статті КК України, мають невелику питому вагу (додаток Б).

Щире каяття або активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення мають бути добровільними й бути виявом внутрішнього переконання особи щодо критичної оцінки власних злочинних дій. Під час такого зізнання особа повідомляє компетентному державному органу чи його уповноваженій службовій особі про факти, пов'язані з підготовкою або вчиненням кримінального правопорушення. Лише в цьому разі поведінка особи може бути визнана обставиною, яка пом'якшує покарання.

Сприяння розкриттю кримінального правопорушення здійснюють добровільно в будь-якій формі: повідомлення правоохоронним органам або суду фактів, що свідчать про його вчинення, надання доказів, іншої інформації про свою злочинну діяльність та/або таку діяльність інших осіб. Сприяння має бути активним, ініціативним та енергійним. Майже в усіх вивчених нами матеріалах кримінальних проваджень затримані й притягнуті до кримінальної відповідальності шахраї визнавали свою вину в учиненні кримінального правопорушення, сприяли його розслідуванню.

Добровільним відшкодуванням завданих збитків та усуненням заподіяної шкоди визнають, зокрема, повернення майна або надання потерпілому замість викраденого, знищеного чи пошкодженого рівноцінного майна; компенсацію в грошовій формі його вартості; знищення або добровільну видачу предмета злочину, усунення моральної шкоди в тій формі, яка задовольняє потерпілого. Питання, чи цілком відшкодовано завдані збитки або усунено заподіяну шкоду, чи добровільною була така поведінка, вирішують у кожному конкретному

випадку залежно від обставин кримінального провадження, обґрунтованості вимог потерпілої особи тощо. Не є обов'язковим особисте відшкодування винним завданих збитків або усунення заподіяної шкоди. Їх можуть здійснити за його дорученням або на прохання й інші особи як за рахунок винного, так і за рахунок цих осіб [113, с. 131–132].

У частині 1 статті 67 КК України міститься вичерпний перелік обставин, які обтяжують покарання, – це визначені законом про кримінальну відповідальність чинники, що характеризують подію злочину або особу винного, тому є підставою для призначення судом більш суворого виду та розміру покарання [50, с. 480]. Такою підставою є їхня чітко визначена спрямованість – ці обставини засвідчують підвищений ступінь суспільної небезпечності вчиненого кримінального правопорушення та особи винного. До зазначених обставин, що можуть бути наявними під час учинення шахрайства, належать:

- а) його вчинення особою повторно, рецидив злочинів (у практичній діяльності переважають, на думку 41 (63,1 %) слідчого);
- б) його вчинення групою осіб за попередньою змовою (про цю обставину зазначають 22 (33,8 %) слідчі; інші обставини, що обтяжують покарання, мають невелику питому вагу, зокрема – тяжкі наслідки, завдані злочинними діями (слідчі про них взагалі не зазначили, як нам видається, оскільки шахрайство, передбачене частинами 3, 4 статті 190 КК України, вчиняють зрідка);
- в) учинення шахрайства щодо особи літнього віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані, особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема недоумство, має вади розумового розвитку, а також учинення шахрайства щодо малолітньої дитини або в присутності дитини (6, або 9,2 %, випадків);
- г) учинення цього кримінального правопорушення щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності (цієї обставини не зафіксовано);
- д) учинення шахрайства особою, що перебуває в стані алкогольного сп'яніння або стані, спричиненому вживанням наркотичних чи інших одурманюючих засобів, однак зазначений стан не притаманний особі шахрая (додаток Б).

У кожному конкретному випадку під час досудового розслідування та судового розгляду має бути встановлено наявність чи відсутність цих обставин. Зокрема, специфіка повторності полягає в тому, що її утворюють тотожні, однорідні чи схожі за своїми ознаками кримінальні правопорушення. За загальним правилом повторністю визнають лише ті з них, що передбачені однією статтею або однією частиною статті Особливої частини КК України [164, с. 132].

Нерідко громадяни змушені здійснювати вчинки, що за своїми зовнішніми ознаками збігаються з певним злочинним діянням, яке не є суспільно небезпечним і кримінально протиправним, а, навпаки, визнається правомірним. Такими вчинками можуть бути необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця, виправданий ризик, виконання службового обов'язку, виконання законного наказу тощо. Ці обставини виключають суспільну небезпечність і протиправність. Чинний КК України вперше виокремив такі обставини в самостійний розділ VIII Загальної частини, а їх перелік суттєво розширив: необхідна оборона, затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, крайня необхідність, фізичний або психічний примус, виконання наказу або розпорядження, діяння, пов'язане з ризиком (виправданий ризик), виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Зазначені обставини мають незлочинний характер, їм властива правомірність заподіяння шкоди, що ґрунтується або на суб'єктивному праві, або на юридичному обов'язку, або на владних повноваженнях. Тому ці обставини закріплено не лише в КК України, а й в інших законодавчих актах (законах України «Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність» тощо). До обставин, передбачених іншими законодавчими актами, належать виконання професійних обов'язків, виконання службового обов'язку, застосування сили, спеціальних засобів, зброї тощо.

Таким чином, обставини, що виключають кримінальну відповідальність, – це передбачені КК України, а також іншими законодавчими актами зовнішньо схожі з кримінальними правопорушеннями суспільно корисні (соціально

прийнятні) та правомірні вчинки, здійснені за наявності певних підстав і виключають злочинність діяння. На ці обставини слід зважати та їх досліджувати й доводити насамперед у випадках, коли потерпілий сам затримував шахрая чи затримання було проведено в поєднанні з поліцейськими заходами примусу відповідно до статті 42 Закону України «Про Національну поліцію». У цих випадках застосування фізичного впливу, спеціальних засобів, спрямованих на затримання особи, яка вчинила шахрайство та намагається втекти з місця вчинення кримінального правопорушення, є цілком виправданим.

Однією з форм закінчення досудового розслідування, відповідно до пункту 1 частини 2 статті 283 КПК України, є закриття кримінального провадження, підстави й процесуальний порядок якого докладно визначено в статті 284 цього Кодексу. Свого часу А. Я. Дубинський стверджував, що закриття кримінальної справи є заключним етапом розслідування, заключним комплексом процесуальних дій, пов'язаних з аналізом й оцінкою доказів, систематизацією матеріалів кримінальної справи, ознайомленням із закінченням провадження, розглядом клопотань, формуванням висновків і рішень [56, с. 11–12].

Чимало науковців, серед яких і Г. І. Глобенко, вважають закриття кримінальної справи правовим інститутом [43, с. 43]. Своєю чергою Г. В. Рось, аналізуючи нині нечинний КПК України 1960-го року, уточнює поняття «закриття кримінальної справи» і визначає його як закриття провадження в кримінальній справі. Ця авторка доводить, що закриття провадження як форма закінчення досудового розслідування реалізується на заключному етапі розслідування, коли уповноважений державою орган підбиває підсумок проведеної роботи, аналізує та оцінює сукупність зібраних доказів і на їх підставі формулює в постанові висновок про неможливість подальшого провадження у зв'язку з наявністю передбачених законом обставин, вирішує питання, що впливають з ухваленого рішення про закриття провадження [151, с. 26].

Словосполучення «закриття кримінального провадження», на переконання К. В. Токаренко, засвідчує, що термін «закриття» щодо поняття «кримінальне провадження» є певною дією, яка ним розпоряджається, а тому поняття

«закриття» можна тлумачити як рішення щодо кримінального провадження. Поняття «закриття кримінального провадження» містить усі ознаки кримінально-процесуального поняття «рішення», а тому доцільно зазначити, що «закриття» є рішенням стосовно «кримінального провадження», що означає припинення всієї процесуальної діяльності, яку здійснюють у ньому. З огляду на зазначене, ця авторка пропонує закриття кримінального провадження трактувати як підсумкове рішення, що виконує завдання кримінального провадження та досягає його мети [174, с. 42–44].

Отже, закриття кримінального провадження як форма закінчення досудового розслідування відбувається внаслідок наявних обставин, які виключають подальше кримінальне провадження, або за наявності підстав для звільнення особи від кримінальної відповідальності. Прийняття цього рішення можливе лише після всебічного, повного й неупередженого дослідження всіх обставин і безпосереднього дослідження та оцінки слідчим у їхній сукупності показань, речових доказів, висновків експертів, документів, що стосуються конкретного провадження.

На підставі власного досвіду з розслідування фактів шахрайства можна стверджувати, що серед обставин, які виключають провадження, найчастіше застосовують пункт 1 частини 1 статті 284 КПК України – відсутність події кримінального провадження, а також пункт 2 частини 1 статті 284 КПК України – відсутність у діянні складу кримінального правопорушення як підстави реабілітуючого характеру. У цих випадках слідчий, якщо жодній особі не було повідомлено про підозру, самостійно приймає постанову про закриття кримінального провадження. Копію постанови в обов'язковому порядку надсилають заявнику, потерпілому, прокурору. Прокурор протягом двадцяти днів з моменту отримання копії постанови, зазначає Ю. В. Горб, має право її скасувати у зв'язку з незаконністю чи необґрунтованістю. Крім цього, постанова слідчого про закриття кримінального провадження також може бути скасована прокурором за скаргою заявника, потерпілого, якщо таку скаргу подано протягом десяти днів з моменту отримання заявником, потерпілим копії постанови. Тож часові межі

наявні як для потерпілої особи, так і для прокурора. Якщо жодна сторона не скористалася своїм правом, то надалі це фактично неможливо [48, с. 186].

Натомість якщо встановлено, що вчинене діяння містить ознаки кримінального правопорушення, однак не становить великої суспільної небезпеки, може бути прийнято рішення про закриття матеріалів кримінального провадження судом з nereабілітуючих підстав.

Перед тим як дати свою згоду на прийняте слідчим рішення про направлення кримінальної справи до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, прокурор повинен перевірити повноту і якість проведеного досудового розслідування. А вже направлення до суду клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності ще не є гарантією того, що суд насправді прийме саме таке рішення, а альтернативні рішення прокурора нині не передбачено. У частині 2 статті 286 КПК України зазначено: встановивши на стадії досудового розслідування підстави для звільнення від кримінальної відповідальності й отримавши згоду підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та без проведення досудового розслідування в повному обсязі надсилає його до суду. У разі встановлення судом необґрунтованості клопотання суд, відповідно до частини 4 статті 288 КПК України, своєю ухвалою відмовляє в його задоволенні та повертає клопотання прокурору для здійснення кримінального провадження в загальному порядку. У цьому випадку слідчий та прокурор втрачають час для збирання доказів у повному обсязі, надолужити який у край складно.

Розв'язанням цієї проблеми законодавчого унормування процесуальної діяльності слідчого, прокурора та суду є доповнення частини 2 статті 286 КПК України другим реченням такого змісту: «Прокурор має право відкласти направлення до суду клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності до отримання висновку експерта або завершення проведення інших СРД, необхідних для збирання та фіксації доказів, які можуть бути втрачені з часом, або які неможливо буде провести пізніше без істотної шкоди для їх результату в разі

встановлення судом необґрунтованості клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності». Аналогічну норму передбачає частина 1 статті 474 КПК України, що надає прокуророві реальну можливість оцінити сукупність зібраних доказів, їх достатність для розгляду матеріалів кримінального провадження в суді та прийняття судом підсумкового процесуального рішення.

Ще одне неврегульоване питання полягає в тому, що прокурор, відповідно до частини 3 статті 286 КПК України, перед направленням клопотання до суду зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого та з'ясувати його думку щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності. Про необхідність з'ясування думки потерпілого йдеться також у пункті 8 частини 1 статті 287, у частині 2 статті 288 КПК України. Однак основний недолік цих норм полягає в тому, що в них не зазначено наслідків незгоди потерпілого з прийняттям рішення про звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності. Це положення видається ще нелогічнішим з огляду на передбачені в частині 1 статті 56 КПК України права потерпілого, зокрема: бути повідомленим про закінчення досудового розслідування; подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду; заявляти клопотання тощо. З огляду на зазначене, з метою забезпечення реалізації цих та інших прав потерпілого пропонуємо доповнити частину 3 статті 286 та частину 2 статті 288 КПК України другим реченням такого змісту: «Рішення про звільнення від кримінальної відповідальності не приймається, якщо потерпілий проти цього заперечує».

Слід зауважити і про підстави закриття кримінального провадження безпосередньо судом. Таких підстав під час судового розгляду матеріалів кримінального провадження про шахрайства лише дві: у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності, про що йшлося вище, а також якщо прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом. Водночас зауважимо, що випадки відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення є вкрай рідкісними.

2.2. Встановлення виду та розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розміру процесуальних витрат

Завдання кримінального провадження полягає не лише в захисті суспільства та держави від кримінальних правопорушень, а й в охороні прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, зокрема потерпілих від злочинних дій. Унормуванню питань встановлення і доказування виду й розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, приділено значну увагу в КПК України 2012 року. Серед обов'язкових елементів предмета доказування в пункті 3 статті 91 цього Кодексу визначено, що вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, мають бути обов'язково доведені слідчим під час розслідування кримінального правопорушення. Цей елемент предмета доказування є фактично єдиною правовою підставою, передбаченою в КПК України, відповідно до якої здійснюють доказування всіх обставин, незалежно від займаної позиції потерпілого та/або цивільного позивача, необхідних для правильного вирішення можливого цивільного позову в кримінальному провадженні.

Згідно з частиною 1 статті 128 КПК України, особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння.

Унаслідок вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту потерпілому як фізичній особі може бути завдано майнової та/або моральної шкоди. Адже якщо потерпілому завдано фізичної шкоди, кримінальне правопорушення будуть кваліфікувати за іншою статтею КК України.

Майнова шкода відрізняється від інших видів шкоди (фізичної та моральної) можливістю її точного встановлення та вираження в грошовому еквіваленті. Вона полягає в знищенні або пошкодженні майна, позбавленні особи належних їй цінностей, грошей, матеріальних благ [9, с. 166].

Згідно з частиною 1 статті 1166 Цивільного кодексу (ЦК) України, майнову шкоду, завдану неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкоду, завдану майну фізичної або юридичної особи, відшкодовує в повному обсязі особа, яка її завдала. Відповідно до частини 1 статті 1167 ЦК України, моральну шкоду, завдану фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовує особа, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених частиною другою цієї статті зазначеного Кодексу.

Важливість інституту відшкодування шкоди, завданої правопорушенням, полягає в тому, що під час кримінального провадження насамперед має бути забезпечено захист особи, постраждалої від правопорушення. Зазначене засвідчує низка положень КПК України (статті 127–130 та інші), у яких унормовано ці питання. Адже одночасний розгляд судом і матеріалів кримінального провадження, і заявленого цивільного позову має низку суттєвих переваг, спрямованих на посилення захисту прав громадян, що зазнали шкоди від кримінального правопорушення. Це сприяє і більш повному доказуванню виду та розміру заподіяної шкоди, і встановленню осіб, які несуть за це цивільно-правову відповідальність. Водночас виключається дублювання роботи суддів і можливість винесення суперечливих рішень з одних і тих самих питань, що заощаджує час і державні кошти [9, с. 167].

Майнова шкода, завдана кримінальним правопорушенням, полягає в знищенні або пошкодженні майна, позбавленні особи належних їй цінностей, грошей, матеріальних благ. Цілком очевидно, що під час кримінального провадження передусім має бути забезпечено захист особи, яка постраждала від правопорушення. Розглядаючи захист порушених злочином майнових прав осіб як окрему кримінально-процесуальну функцію за нині не чинним КПК України

1960-го року, В. Т. Нор виокремлює відшкодування шкоди як одну з його складових, визначаючи його як певну процесуальну діяльність із власними завданням, способами його виконання, суб'єктами, зокрема й спеціальними, що спрямована на відновлення попереднього майнового стану потерпілих від злочину осіб [117, с. 18–22].

Аналізуючи зміст частини 1 статті 2 КПК України, можна дійти висновку, що сформульоване в ній перше завдання кримінального провадження – охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження – охоплює в собі й завдання щодо охорони прав постраждалих від правопорушення, серед яких і право на відшкодування завданої шкоди. Однак наявне формулювання завдань кримінального провадження не надає інституту відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, того значення, яке він відіграє під час захисту прав потерпілих. У юридичній літературі цей напрям процесуальної діяльності здебільшого не визначають серед основних функцій кримінального провадження [90, с. 10; 91, с. 32–37; 169, с. 368–375], а І. В. Гловюк у розробленій нею системі функцій, до яких авторка відносить основоположний (первинний), вторинний, обслуговуючий, а також паралельний (приєднаний) рівні, саме до останнього відносить функції, пов'язані з вирішенням питання про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням [44, с. 664–679, 698].

Важливість реалізації аналізованого положення під час кримінального провадження полягає ще й у тому, що розмір шкоди характеризує ступінь суспільної небезпеки діяння та особи, яка його вчинила, тим самим його встановлення впливає на кваліфікацію діяння і відповідальність цієї особи. Тож цілком логічно, що комплекс питань інституту відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, урегульовано і в нормах кримінального права. До прикладу, відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди як форма дійового каяття можуть бути виражені в діях підозрюваного/обвинуваченого, спрямованих на: повернення потерпілому майна, що було предметом злочинного посягання, у натурі або добровільну видачу цього майна органам досудового

розслідування; добровільну грошову компенсацію збитків, завданих правопорушенням; відновлення власними силами чи за власний рахунок майна потерпілого, що було пошкоджене внаслідок учинення правопорушення [9, с. 167–168].

Певну складність у правозастосовній практиці спричиняє визначення розміру відшкодування шкоди. Зокрема, під час її відшкодування в натуральному еквіваленті необхідно оцінити та зіставити втрачене й надане майно, визначити ступінь зношення речей. У випадку, коли майно виявилось збереженим, необхідно вирішити питання про зарахування його вартості. Однак якщо потерпілий відмовляється отримати своє майно з чужого незаконного володіння, потрібно вирішувати питання щодо інших способів відшкодування завданої йому шкоди [9, с. 167–168].

Розмір заподіяних потерпілому збитків слід визначати залежно від вартості майна на момент учинення правопорушення за роздрібними (закупівельними) цінами. За відсутності цін на майно його вартість може бути визначено шляхом проведення експертизи. Проте під час розслідування фактів шахрайства на об'єктах залізничного транспорту встановлено непоодинокі випадки, коли вартість проведення експертизи перевищує вартість майна, яким заволоділи шахрайським шляхом. Наприклад, під час розгляду Станично-Луганським районним судом матеріалів кримінального провадження на підставі висновку експерта визначено, що вартість мобільного телефонного апарату, з огляду на його фактичний стан на момент учинення кримінального правопорушення, за умови вільного ціноутворення, може становити 130 грн. Постановляючи вирок, суд, керуючись статтею 368 КПК України, стягнув з підсудного 489,44 грн за проведення експертизи¹. Перелік таких випадків можна продовжити. Зокрема, залишкова вартість мобільного телефона «Nokia», яким шахрайським шляхом заволоділи на станції Вінниця, становив 181 грн, а проведення експертизи – 264,30 грн²; мобільного телефона «HUAWEY Y5 II», що був предметом

¹ Кримінальне провадження № 430/333/14-к, знаходиться в архіві Станично-Луганського районного суду Луганської області.

² Кримінальне провадження № 1-кп/127/857/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62302496>.

злочинного посягання на станції Харків-Пасажирський, – 777,70 грн, а проведення експертизи – 942 грн¹; мобільного телефону «Nokia-512/2», яким злочинним шляхом заволоділи на станції Лиман Донецької області, – 859,50 грн, а проведення експертизи – 1144 грн². Адже мобільні телефони можуть бути не дорогі за вартістю, мають незначну залишкову вартість, оскільки були в користуванні. Однак експертизу в цих випадках мають призначати незалежно від вартості предмета злочинного посягання, оскільки визначення розміру матеріальних збитків, заподіяних кримінальним правопорушенням, відповідно до пункту 6 частини 2 статті 242 КПК України, врегульоване у законі як випадок обов'язкового призначення експертизи [9, с. 166–167]. На нашу думку, цілком доречно в цій процесуальній нормі зафіксовано потребу визначення розміру матеріальних збитків шляхом призначення експертизи лише після того, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розмір шкоди немайнового характеру, заподіяної кримінальним правопорушенням. Водночас вважаємо зайвим унормування надання потерпілим документа, що підтверджує вартість предмета злочинного посягання. За логікою законодавця, використання сполучника «та» в пункті 6 частини 2 статті 242 КПК України передбачає не лише оцінку безпосередньо потерпілим завданої йому шкоди, а й підтвердження її наданими документами. Однак предмет злочинного посягання може бути досить старим, давно був у користуванні, тож документ на нього елементарно може не зберегтися. Крім цього, факти шахрайства здебільшого вчиняють на значній відстані від місця мешкання потерпілого, а його доставка до слідчого передбачає зайві процесуальні витрати.

З огляду на зазначене, вважаємо за можливе в таких випадках дозволити слідчому під час досудового розслідування не призначати експертизу, а надати можливість безпосередньо потерпілому оцінити вартість своїх речей з огляду на їхню цінність, важливість, амортизаційний знос тощо. З цією метою пропонуємо з

¹ Кримінальне провадження № 1-кп/642/739/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83638301>.

² Кримінальне провадження № 1-кп/236/180/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81440087>.

аналізованого пункту 6 частини 2 статті 242 КПК України виключити слова «та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди». Урахування цієї пропозиції, на наше переконання, сприятиме економії сил і часу слідчого, спрямуванню його зусиль на визначення інших обставин, що підлягають доказуванню. Ця пропозиція не суперечить постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 року № 10. Згідно з пунктом 25 цього документа, розмір майна, яким заволоділа винна особа внаслідок учинення відповідного злочину, визначають лише вартістю цього майна, яка виражається в грошовій оцінці. Вартість викраденого майна визначається за роздрібними (закупівельними) цінами, що існували на момент вчинення злочину, а розмір відшкодування завданих злочином збитків – за відповідними цінами на час вирішення справи в суді. За відсутності зазначених цін на майно його вартість може бути визначено шляхом проведення відповідної експертизи [146]. З позицій процесуальної економії оптимальним є визначення характеру та розміру шкоди безпосередньо потерпілим від шахрайства, який у цьому разі здебільшого є й цивільним позивачем одночасно. Лише за відсутності документів на майно чи у випадку оскарження стороною захисту його вартості може бути призначено експертизу.

Отже, встановлення матеріально-правової підстави цивільного позову потрібно розглядати не лише в широкому значенні як безпосередній процес доказування, а й у вузькому – з'ясування (встановлення), чи саме внаслідок тієї події злочину, з приводу якої ведуть кримінальне переслідування, заподіяно шкоду, про відшкодування (компенсацію) якої просить цивільний позивач; чи саме ця подія злочину була достатньою та належною причиною заподіяння шкоди постраждалій особі [33, с. 29].

У чинному КПК України передбачено певний механізм відшкодування матеріальних збитків, які є наслідками протиправної діяльності. Насамперед це клопотання перед слідчим суддею про арешт майна, тимчасово вилученого в підозрюваного (частини 1, 2 статті 168 КПК України). Таке клопотання має бути подано не пізніше ніж наступного робочого дня після вилучення майна, інакше

майно має бути негайно повернуто особі, у якої його було вилучено (частина 5 статті 171 КПК України).

Під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту можуть виникати певні складнощі з арештом майна шахрая. Наприклад, шахрай мешкає далеко від місця проведення досудового розслідування, і за період складання необхідних процесуальних документів про арешт майна підозрюваного таке майно може зникнути. Також, відповідно до частини 3 статті 171 КПК України, арешт може бути накладено на гроші в будь-якій валюті готівкою або в безготівковому вигляді. Тож арешт майна може бути результативним, насамперед, у випадках, якщо під час затримання підозрюваного та його особистого обшуку виявлено його особисті речі (документи, що підтверджують право власності на рухоме чи нерухоме майно, ноутбук чи планшет, мобільний телефон, грошові кошти, банківські картки, коштовності тощо).

Окремо слід розглянути порядок накладення арешту на вклади з метою забезпечення можливого цивільного позову або конфіскації майна. До звернення до суду про необхідність накладення арешту на вклади слідчий має встановити наявність таких вкладів. В умовах наявної розгалуженої банківської системи, значної чисельності банків, можливостей робити вклади в інших регіонах, а не лише за місцем мешкання, слідчий реально не спроможний виявити всі вклади винної особи за час, відведений для здійснення досудового розслідування. Крім цього, юридичний відділ і служба безпеки окремих банків вимагають додаткові дані щодо необхідності запитуваної інформації, посилаючись на банківську таємницю, що також затягує строки отримання інформації. Унаслідок цього за відсутності достовірної інформації про наявність вкладів у конкретних банках слідчі обмежуються направленням запитів лише до окремих банківських установ за місцем постійного мешкання або тимчасового перебування особи, що не сприяє забезпеченню реального відшкодування заподіяних збитків [9, с. 168].

За таких обставин чинне законодавство потребує внесення змін, щоб реально забезпечити заявлений цивільний позов або можливу конфіскацію. Тому видається слушною думка тих учених, які свого часу пропонували одним із

варіантів розв'язання цієї проблеми внесення змін до КПК України про доручення накладення арешту на майно з метою забезпечення цивільного позову та можливої конфіскації майна органам державної виконавчої служби. Завданням цієї служби, згідно із законом, є своєчасне, повне й неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом, вона нині виконує аналогічні ухвали суду про накладення арешту на майно з метою забезпечення позову [78, с. 36].

Іншим способом забезпечення відшкодування завданої шкоди є реституція, що означає відновлення, повернення. Кримінально-правова реституція, зауважує Р. В. Корякін, передбачає поновлення слідчим, прокурором і судом матеріального становища потерпілого від злочину шляхом повернення на його прохання речових доказів – об'єктів злочинного посягання, їх заміників або грошової компенсації. Своєю чергою дія кримінально-процесуальної реституції спрямована на поновлення майнового становища власника (законного володільця), порушеного внаслідок необґрунтованого залучення його майна у сферу кримінального судочинства. Крім повернення такого майна, її предмет охоплює також грошову й натуральну компенсацію майна, яке не збережено в натурі [81, с. 9–10].

На наш погляд, грошова компенсація виходить за межі реституції, що передбачає повернення саме речі в законне володіння. Крім цього, у зазначеному випадку йдеться про відшкодування майнової шкоди в тому разі, коли відомою є особа, яка вчинила кримінальне правопорушення і завдала потерпілому майнової шкоди. За таких обставин орган досудового розслідування має реальну можливість у встановленому законом порядку здійснити процесуальні дії, спрямовані на стягнення коштів із зазначеної особи. Однак вважаємо таке стягнення не реституцією, а компенсацією, що є іншим способом забезпечення відшкодування завданої шкоди [9, с. 169].

Для сучасного законодавства України характерним є повернення речей, здобутих під час злочинних дій, навіть коли не пред'явлено цивільний позов. Розгляд цивільного позову в кримінальному провадженні має низку причин. Встановлення розміру шкоди, заподіяної злочином, має значення для

правильного вирішення не лише цивільного позову, а й усіх матеріалів кримінального провадження, оскільки в деяких випадках розмір цього збитку є обставиною, від якої залежить кваліфікація злочину, визначення ступеня винності підсудного та міри покарання. Тому одночасний розгляд цивільного позову сприяє найповнішому та всебічному розслідуванню і розгляду матеріалів кримінального провадження як у частині обвинувачення, пред'явленого підсудному, так і в частині цивільно-правових наслідків злочину. Відповідає вимогам закону визнання особи потерпілою і в тих випадках, коли йдеться про незакінчений злочин, якщо під час посягання на злочин чи приготування до нього було завдано певний вид шкоди [117, с. 87].

Проте під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту нагальною є проблема, коли не встановлено особу, яка вчинила шахрайство, або коли підозрюваний не може забезпечити відшкодування заявленого цивільного позову. У таких випадках, зазначено в частині 2 статті 1177 ЦК України «Відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення», шкоду, завдану потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсують йому за рахунок Державного бюджету України у випадках і порядку, передбачених законом.

Однак, декларуючи такий обов'язок держави, законодавець не наводить нормативних джерел, звідки можна дізнатися про умови та порядок відшкодування майнової шкоди саме в такий спосіб. До законодавчої бази з питань відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочином (Конституція України, КК України, КПК України, постанови Пленумів Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, постанови Верховного Суду), можна також віднести Європейську конвенцію з відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів (ЕТ8 № 116 від 24 листопада 1986 року, прийнятої у м. Страсбург). У пункті 1 статті 2 цієї Конвенції йдеться про те, що коли відшкодування матеріальної шкоди, завданої потерпілому злочином, не може бути забезпечено з інших джерел, то держава повинна відшкодувати її в повному обсязі, однак лише в тому разі, коли особі

злочином завдано серйозної шкоди здоров'ю або спричинено втрату годувальників тощо [60]. Вочевидь, ця норма стосується суто жертв насильницьких кримінальних правопорушень, а потерпілі від шахрайства на об'єктах залізничного транспорту до таких не належать. Тож питання відшкодування їм завданих збитків у цьому міжнародно-правовому документі не вирішується [9, с. 169].

Моральна шкода як наслідок учинення кримінального правопорушення має немайновий характер і виражається, відповідно до частини 2 статті 23 ЦК України, у фізичних та душевних стражданнях, приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. Можливість і підстави компенсації моральної шкоди, завданої внаслідок порушення прав особи, закріплено в статтях 23, 1167, 1168 ЦК України. Це об'єктивне й справедливе право кожної особи, що постраждала внаслідок учинення злочинних дій, не відображено в нормах чинного КПК України. У цьому Кодексі лише зазначено про це поняття, однак у жодній статті не закріплено його визначення [9, с. 167]. Із цього приводу О. В. Крикунов зазначає, що відсутність підстави для цивільного позову про компенсацію моральної шкоди та необхідної диференціації процесуальної форми кримінального провадження за ним у чинному кримінально-процесуальному законі засвідчують його відставання від рівня конституційного, цивільного та цивільно-процесуального законодавства [84, с. 2].

Одним з найважливіших питань залишається закріплення в кримінальному процесуальному законі поняття моральної шкоди. Від цього залежить і вирішення таких питань, як визнання особи потерпілою, встановлення права на позов про відшкодування моральної шкоди, а в низці випадків – вичерпне встановлення обставин предмета доказування, а отже, і правильна кваліфікація злочинного діяння. Неправильне тлумачення моральної шкоди в кримінальному провадженні може призвести до необґрунтованого звуження чи розширення кола потерпілих від кримінального правопорушення. Своєю чергою рішення про визнання особи потерпілою залежить від того, якими саме злочинними діями завдана моральна шкода.

У пункті 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року № 4 моральну шкоду визначено як втрату немайнового характеру унаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі незаконними діями чи бездіяльністю інших осіб [145]. На наш погляд, таке визначення моральної шкоди є найточнішим серед наявних у законодавстві України. У цій постанові здійснено поділ щодо можливості заподіяння конкретного виду шкоди як фізичній, так і юридичній особі. Зокрема, з визначення моральної шкоди вбачається, що вона виникає за наявності фізичних чи моральних страждань, які можуть бути завдані лише фізичній особі [9, с. 169–170].

До обставин, на які слід зважати під час встановлення суми відшкодування моральної шкоди, належать: характер правопорушення, тривалість фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення можливості їх реалізації, ступінь вини особи, яка завдала матеріальної шкоди, й інші обставини, що мають істотне значення. Такі аргументи засвідчують право позовного способу захисту прав особи, якій завдано моральної шкоди, його узгодження з основними засадами кримінального (як матеріального, так і процесуального) законодавства.

Проте випадків, коли особа, постраждала від шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, заявляла клопотання про відшкодування їй моральної шкоди, майже немає. Одна з причин цього явища зумовлена тим, що під час досудового розслідування потерпілому не роз'яснюють, яку саме шкоду йому завдано і яку з них може бути відшкодовано під час кримінального провадження [9, с. 167]. Щоправда, під час узагальнення матеріалів судової практики було виявлено один цікавий випадок. Перебуваючи в приміщенні вокзалу станції Бахмач-Пасажирський Чернігівської області, шахрай під приводом необхідності зателефонувати взяв у потерпілого мобільний телефон «Sigma mobile X-treme 1068 Bobber» та зник у невідомому напрямку, завдавши потерпілому матеріальних збитків на суму 1016,77 грн. Однак потерпілий заявив

цивільний позов не лише про відшкодування майнової шкоди на цю суму, а й моральної шкоди в розмірі 3000 грн. Рішенням Талалаївського районного суду Чернігівської області цивільний позов, що передбачав відшкодування потерпілому не лише майнової, а й моральної шкоди, було задоволено в повному обсязі¹.

Від характеру та розміру збитків у низці випадків залежить вирішення важливих питань щодо кваліфікації кримінального правопорушення (наприклад, завдання значної шкоди потерпілому); щодо наявності пом'якшуючих чи обтяжуючих обставин (добровільне відшкодування майнової та моральної шкоди; навмисне знищення або пошкодження майна з метою уникнути кримінальної відповідальності й покарання); щодо розміру шкоди, що підлягає відшкодуванню, для прийняття рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності тощо.

Компенсація як спосіб забезпечення відшкодування завданої шкоди полягає в сплаті вартості знищених чи пошкоджених речей, а також у випадках, коли цивільний позивач відмовляється отримати від незаконного володільця свою річ. Підозрюваний, обвинувачений, а за його згодою – будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану внаслідок учинення кримінального правопорушення [9, с. 170].

Рішення про добровільне відшкодування шкоди особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, чи цивільний відповідач приймають самостійно. У цьому контексті постає питання: чи може йтися про добровільне відшкодування, якщо ініціатива з роз'яснення суті такого відшкодування належить державним органам чи посадовим особам, які здійснюють кримінальне провадження. Чимало науковців дають позитивну відповідь на це питання [1, с. 7–8; 132, с. 117]. Цілком поділяємо таку думку. Підозрюваний, обвинувачений вправі знати позитивні наслідки добровільного відшкодування ними шкоди або усунення наслідків їхніх злочинних дій, що суд може розглядати як обставину,

¹ Кримінальне провадження № 1-кп/747/63/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86297046>.

що пом'якшує покарання. Тому кожна особа вправі обирати лінію своєї поведінки, у цьому випадку – спрямовану на добровільне відшкодування збитків.

З огляду на зазначене, інститут відшкодування шкоди спрямований, насамперед, на забезпечення прав людини та громадянина. Майнова шкода відрізняється від інших видів шкоди (фізичної та моральної) можливістю її точного встановлення та вираження в грошовому еквіваленті. Саме розмір майнової шкоди має бути встановлений під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту незалежно від того, виявлено предмет злочинного посягання чи ні. Способами відшкодування завданої шахрайськими діями шкоди є: 1) накладення арешту на майно та вклади; 2) реституція як поновлення слідчим, прокурором і судом матеріального становища потерпілого від кримінального правопорушення шляхом повернення на його прохання предметів злочинного посягання або їх замінників; 3) компенсація, змістом якої є сплата вартості знищених чи пошкоджених речей, а також коли цивільний позивач відмовляється отримати від незаконного володільця свою річ. Комбінація цих способів відшкодування потерпілому завданої шкоди може бути ефективною лише у випадку встановлення особи, яка вчинила шахрайські дії [9, с. 170].

Передбачені пунктом 3 частини 1 статті 91 КПК України процесуальні витрати, пов'язані зі здійсненням кримінального провадження, відшкодування яких покладено на певних учасників кримінального провадження чи в окремих випадках компенсуються за рахунок Державного бюджету України в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, за їх наявності має бути встановлено й доведено під час досудового розслідування.

Процесуальні витрати виникають унаслідок здійснення кримінального провадження, а не як результат кримінального правопорушення. Крім цього, слід ураховувати, що стягнення процесуальних витрат не є додатковим заходом покарання за вчинене кримінальне правопорушення.

Процесуальні витрати охоплюють:

1) витрати на правову допомогу. Відповідно до частини 1 статті 120 КПК України, витрати, пов'язані з оплатою допомоги захисника, сплачує

підозрюваний, обвинувачений, крім випадків залучення захисника за призначенням, коли правову допомогу надають за рахунок коштів Державного бюджету України й вона є безоплатною для підозрюваного, обвинуваченого.

Звернутися до адвоката як до представника власних інтересів для надання кваліфікованої юридичної допомоги за договором може також потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, які ці витрати відповідно сплачують. Щоправда, досвід практичної діяльності з розслідування кримінальних правопорушень засвідчує, що таких випадків майже немає;

2) витрати, пов'язані з прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження.

Витрати, пов'язані з прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження, – це витрати обвинуваченого, підозрюваного, до якого не застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, його захисника (обвинувачений, підозрюваний сплачують самостійно), представника потерпілого (несе особа, яку він представляє), пов'язані з переїздом до іншого населеного пункту, винайманням житла, виплатою добових (у разі переїзду до іншого населеного пункту), а також утрачений заробіток чи витрати у зв'язку з відривом від звичайних занять [90, с. 122].

Граничний розмір компенсації за судовим рішенням витрат, пов'язаних із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження, встановлюється наразі постановою Кабінету Міністрів України «Про суми та склад витрат на відрядження державних службовців, а також інших осіб, що направляються у відрядження підприємствами, установами та організаціями, які повністю або частково утримуються (фінансуються) за рахунок бюджетних коштів» від 2 лютого 2011 року № 98 [147];

3) витрати, пов'язані із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладачів й експертів. Витрати, пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів, сплачує сторона кримінального провадження, яка заявила клопотання про виклик свідків, залучила спеціаліста, перекладача чи експерта, в аналогічному порядку.

Витрати, пов'язані з участю потерпілих у кримінальному провадженні, залученням та участю перекладачів для перекладу показань підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача, здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України в порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України. Залучення стороною обвинувачення експертів спеціалізованих державних установ, а також проведення експертизи за дорученням слідчого судді або суду здійснюються за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяють цим установам з Державного бюджету України;

4) витрати, пов'язані зі зберіганням і пересиланням речей та документів, що здійснюються за рахунок Державного бюджету України в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Граничний розмір витрат, пов'язаних із зберіганням і пересиланням речей та документів, встановлено Кабінетом Міністрів України. Це питання є доволі актуальним під час розслідування фактів шахрайства чи інших кримінальних правопорушень, учинених на об'єктах залізничного транспорту. В умовах інтенсивного пасажиропотоку потерпілий може подати заяву про вчинене щодо нього кримінальне правопорушення, а особа, яка його вчинила, може бути встановлена через певний проміжок часу, коли потерпілий уже залишить населений пункт, у якому було вчинено це правопорушення. Вилучені в цих випадках предмети злочинного посягання має бути використано під час проведення невідкладних СРД, зокрема пред'явлення для впізнання, проведення експертизи тощо.

Відповідно до абзацу четвертого пункту 13 Інструкції «Про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду», затвердженої наказом Генеральної прокуратури України, МВС України, Державної податкової адміністрації України, Службою безпеки України, Верховного Суду України, Державної судової адміністрації України від 27 серпня 2010 року № 51/401/649/471/23/125, витрати, пов'язані зі зберіганням речових доказів, цінностей та іншого вилученого майна, несе орган, на зберіганні якого знаходиться вилучене майно. У випадках, коли майно передають на

зберігання в інші установи, підприємства, організації як таке, що потребує спеціальних умов зберігання, такі витрати покриваються за рахунок держави [141].

Натомість щодо витрат на пересилання речових доказів особливого порядку не передбачено, тому за аналогією ці витрати також мають покриватися за рахунок держави.

Питання щодо стягнення документально підтверджених процесуальних витрат у кожному конкретному випадку вирішує суд залежно від майнового становища особи, за власною ініціативою або за її клопотанням має право своєю ухвалою зменшити розмір належних до оплати процесуальних витрат чи звільнити від їх оплати цілком або частково, чи відстрочити або розстрочити сплату процесуальних витрат на визначений строк. У разі зменшення розміру належних до оплати процесуальних витрат чи звільнення від їх оплати цілком або частково відповідні витрати компенсуються за рахунок коштів Державного бюджету України [91, с. 158].

У разі ухвалення обвинувального вироку суд стягує з обвинуваченого на користь потерпілого всі здійснені ним документально підтверджені процесуальні витрати. За відсутності в обвинуваченого коштів, достатніх для відшкодування зазначених витрат, вони компенсуються потерпілому за рахунок Державного бюджету України у випадках і порядку, передбачених законом для компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням [91, с. 158].

Рішення суду про відшкодування процесуальних витрат має бути викладене у вирoku (пункт 13 частини 1 статті 368, частина 4 статті 374 КПК України). Коли суд доходить висновку, що процесуальні витрати слід віднести на рахунок держави, він у вирoku повинен зазначити мотиви такого рішення.

2.3. Встановлення обставин, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, та обставин, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок учинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту

Кримінальна відповідальність – предмет регламентації кримінального законодавства (права і процесу), оскільки норми кримінального права встановлюють її підставу, а кримінального процесу – процедуру (порядок) реалізації. Обумовлено це тим, що право і процес функціонують лише спільно.

Інститут кримінальної відповідальності має складну кримінальну (матеріально-правову) і кримінально-процесуальну (процедурну) структури і не може встановлюватися судом без попередньої доведеності іншими органами кримінальної юстиції.

Таким чином, початком реалізації кримінальної відповідальності є постановлення судом обвинувального вироку, у якому висловлюють державний осуд суспільно небезпечного діяння та особи, яка його вчинила. Тобто кримінальна відповідальність – наслідок учинення злочину, а кримінальне покарання – наслідок кримінальної відповідальності [128, с. 62]. Звільнення ж від кримінальної відповідальності означає виражене в обвинувальному вирокі суду рішення звільнити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, від обов'язку зазнати засудження і відповідати за вчинене кримінальне правопорушення.

Інститут звільнення від кримінальної відповідальності тісно пов'язаний з конституційною засадою презумпції невинуватості, згідно з якою винуватість особи в учиненні кримінального правопорушення може бути визначена лише обвинувальним вирокі суду. На цій підставі можна дійти такого висновку: звільнення від кримінальної відповідальності належить до виключної компетенції суду, його формують в обвинувальному вирокі після проведення судового розгляду. Під час звільнення від кримінальної відповідальності суд зобов'язаний беззаперечно встановити факт учинення правопорушення, визнати

особу винною. Оскільки звільнити від кримінальної відповідальності може лише суд, завданням слідчого на стадії досудового розслідування є встановлення й доведення наявності цих обставин, документальна їх фіксація та спрямування відповідного клопотання до суду для розгляду по суті.

Прийняття слідчим, прокурором під час розслідування кримінального правопорушення рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності та його затвердження судом тягне за собою припинення процесуальних правовідносин між нею та державою в особі її уповноважених органів і службових осіб. Водночас обставини, що є підставами для цього рішення, є nereабілітуючими, і прийняття його судом за клопотанням слідчого, прокурора в жодному разі не свідчить про невинуватість цієї особи.

Порядок звільнення від кримінальної відповідальності охоплює два основні положення, а саме «кримінальна відповідальність» та «звільнення від кримінальної відповідальності».

У зв'язку з цим автори наукових публікацій пов'язують як реалізацію кримінальної відповідальності, так і звільнення від неї з обов'язковим постановленням обвинувального вироку щодо особи, попередньо визнаної судом винуватою у вчиненні злочину. У першому випадку їй призначають покарання, у другому – виносять вирок без призначення покарання [15, с. 628].

Інший випадок, коли, посилаючись на статті 285–288 КПК України, обґрунтовують допустимість звільнення особи від кримінальної відповідальності без постановлення обвинувального вироку й визнання її винуватою у вчиненні кримінального правопорушення, тобто шляхом винесення судом постанови (ухвали) про закриття кримінального провадження з nereабілітуючих підстав.

Звільнення особи від кримінальної відповідальності, відповідно до КК та КПК України, є відмовою держави в особі відповідного суду загальної юрисдикції від застосування заходів кримінально-правового характеру до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення.

У разі звільнення особи від кримінальної відповідальності реалізують прагнення держави ефективно протидіяти злочинності без застосування

покарання та взагалі без постановлення судом обвинувального вироку. У ньому одночасно реалізуються принципи процесуальної економії, гуманізму й індивідуалізації відповідальності.

Відповідно до частин 2, 3 статті 286 КПК України, прокурор, установивши на стадії досудового розслідування підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, має отримати згоду підозрюваного на таке звільнення. Він повинен: а) скласти клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності; б) не проводячи в повному обсязі досудового розслідування, надіслати таке клопотання до суду. Однак перед направленням клопотання до суду прокурор зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого та з'ясувати його думку щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності. Але зі змісту цієї норми не очевидно, які правові наслідки має заперечення потерпілого з приводу закриття кримінального провадження.

Для розв'язання цієї теоретичної і практичної проблеми необхідно керуватися тим, що кримінальна відповідальність виникає в межах кримінально-правових відносин між державою і особою, що вчинила кримінальне правопорушення. Держава має право вжити до такої особи державно-примусові заходи, передбачені кримінально-правовою нормою, яку вона порушила. Водночас особа, яка вчинила правопорушення, зобов'язана нести перед державою відповідальність за свої дії. Ця відповідальність реалізується лише обвинувальним вироком суду, який набрав чинності.

Закон передбачає чотири види звільнення від кримінальної відповідальності: 1) у зв'язку з дійовим каяттям (стаття 45 КК України); 2) у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (стаття 46 КК України); 3) у зв'язку з передачею особи на поруки (стаття 47 КК України); 4) у зв'язку зі зміною обстановки (стаття 48 КК України).

Підставами для звільнення від кримінальної відповідальності є: 1) вчинення злочину вперше, тобто не лише у випадку фактичного вчинення злочину перший раз, а й знову після закінчення строку давності або після погашення чи зняття судимості за раніше вчинений злочин, 2) учинений злочин,

згідно з вимогами статей 45–46 КК України, має бути невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, а за вимогами статей 47–48 КК України – невеликої або середньої тяжкості. Особа також звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вироком законної сили минули передбачені в частині 1 статті 49 КК України строки давності притягнення до кримінальної відповідальності.

Певні роз'яснення про звільнення від кримінальної відповідальності можна знайти в Постанові Пленум Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» від 23 грудня 2005 року № 12, відповідно до якого суди мають розмежовувати передбачені КК України випадки звільнення від кримінальної відповідальності й випадки, коли, згідно з цим Кодексом, вона взагалі неможлива, наприклад, у разі: малозначності діяння (частина 2 статті 11 КК України), учинення діяння в стані неосудності (частина 2 статті 19 КК України), недосягнення особою віку кримінальної відповідальності (стаття 22 КК України), наявності обставин, що виключають злочинність діяння (розділ VIII Загальної частини КК України), а також випадки, коли особа не підлягає такій відповідальності (частина 2 статті 385, частина 2 статті 396 КК України). Звільнення особи від кримінальної відповідальності потрібно відмежовувати й від звільнення засудженого від покарання та його відбування на підставі норм розділу XII або статей 104, 105, 107 Загальної частини КК України. У Загальній частині КК України передбачено, зокрема, такі випадки звільнення особи від кримінальної відповідальності: 1) у зв'язку з дійовим каяттям (стаття 45 КК України); 2) у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (стаття 46 КК України); 3) з передачею особи на поруки (стаття 47 КК України); 4) у зв'язку зі зміною обстановки (стаття 48 КК України); 5) у зв'язку із закінченням строків давності (стаття 49 КК України); 6) неповнолітньої особи із застосуванням примусових заходів виховного характеру (частина 1 статті 97 КК України); 7) неповнолітньої особи у зв'язку із закінченням строків давності (стаття 106 КК

України); 8) на підставі закону України про амністію (стаття 86 КК України); 9) на підставі акта помилування (стаття 87 КК України).

В усіх перелічених випадках особу можна звільнити від кримінальної відповідальності лише за наявності визначених у КК України умов і підстав [142, с. 336–337].

Звільнення від кримінальної відповідальності – це не виправдання особи, не визнання її невинуватою в учиненні злочину; закон визнає особу винуватою в учиненні кримінально караного діяння, однак у зв'язку з певними обставинами, передбаченими в КК України, він звільняє її від кримінальної відповідальності [127, с. 121].

Отже, аналіз видів звільнення від кримінальної відповідальності надає можливість підсумувати викладене, а саме:

а) усі види звільнення, передбачені Загальною й Особливою частинами КК України, можуть застосовуватися, лише коли є визначені законом підстави й умови такого звільнення;

б) умовою є вчинення певного кримінального правопорушення (невеликої або середньої тяжкості) вперше, а підставою – певна поведінка винного, яка заохочується державою і відповідно до якої КК України пов'язує звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Під час узагальнення судової практики кримінальних проваджень про шахрайства встановлено, що в абсолютній більшості випадків матеріали надходили до суду з обвинувальним актом, зрідка – до нього було додано угоду про примирення між потерпілим і підозрюваним. Цікаво, що одного разу до суду надійшов обвинувальний акт, згідно з яким неповнолітню особу обвинувачували в учиненні злочину, передбаченого частиною 1 статті 190 КК України. Ця особа, перебуваючи на залізничному вокзалі станції Шостка Сумської області, зустріла раніше не знайомого їй потерпілого, з яким вони почали спілкуватися. Під час розмови потерпілий попросив неповнолітнього налаштувати інтернет в мобільному телефоні, на що той погодився та отримав мобільний телефон «Bravis Rife C183». Неповнолітній, не здійснивши налаштування інтернету в

телефоні й скориставшись довірою потерпілого, відійшов від нього та з місця події зник, але невдовзі був затриманий. У судовому засіданні захисник заявив клопотання про звільнення неповнолітнього обвинуваченого від кримінальної відповідальності на підставі статті 46 КК України, оскільки він примирився з потерпілим, щиро розкаюється в учиненому, заподіяну потерпілому шкоду відшкодував. Проти цього клопотання не заперечували прокурор і потерпілий, тож суд своєю ухвалою постановив звільнити неповнолітнього обвинуваченого від кримінальної відповідальності у зв'язку з його примиренням з потерпілим¹.

Законодавство України постійно вносить певні зміни до певних нормативно-правових документів. Зокрема, згідно із Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 18 квітня 2013 року № 222-VII, статтю 91 КПК України доповнено пунктом 6. У цій нормі йдеться про обов'язковість доказування в кримінальному провадженні обставин, які підтверджують, що гроші, цінності й інше майно, які підлягають *спеціальній конфіскації*, одержані внаслідок учинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, зокрема пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби або знаряддя вчинення кримінального правопорушення.

Згідно із цим Законом КК України доповнено статтями 96¹ та 96². У статті 96¹ цього Кодексу надані роз'яснення щодо поняття «спеціальна конфіскація», що полягає в примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення кримінального правопорушення у випадках, передбачених в Особливій частині

¹ Кримінальне провадження № 1-кп/589/652/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84721204>.

цього Кодексу. Натомість у статті 96² КК України зазначено випадки застосування спеціальної конфіскації.

Спеціальну конфіскацію застосовують у разі, якщо гроші, цінності й інше майно:

1) одержані внаслідок учинення злочину та/або є доходами від такого майна;

2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення;

3) були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а в разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави;

4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання [89].

У разі якщо гроші, цінності й інше майно, зазначені в пункті 1 частини першої цієї статті, були повністю або частково перетворені в інше майно, спеціальній конфіскації підлягає повністю або частково перетворене майно. Якщо конфіскація грошей, цінностей та іншого майна, зазначених у пункті 1 частини першої цієї статті, на момент прийняття судом рішення про спеціальну конфіскацію неможлива внаслідок їх використання або неможливості виділення з набутого законним шляхом майна, або відчуження, або з інших причин, суд виносить рішення про конфіскацію грошової суми, що відповідає вартості такого майна [89].

Гроші, цінності й інше майно, зазначені в цій статті, передані особою, яка вчинила злочин, іншій фізичній або юридичній особі, підлягають спеціальній конфіскації, якщо особа, яка прийняла майно, знала або повинна була знати, що таке майно одержано внаслідок учинення злочину. Спеціальну конфіскацію не застосовують до грошей, цінностей та іншого майна, зазначених у цій статті, які

згідно із законом підлягають поверненню власнику (законному володільцю) або призначені для відшкодування шкоди, завданої злочином [136, с. 4].

Інститут спеціальної конфіскації, уведений в кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство, фахівці, як і суспільство загалом, оцінюють неоднозначно. Від правильного розуміння юридичної сутності та місця цього інституту в системі заходів державного примусу залежать побудова системи протидії злочинності, дотримання прав і свобод людини й громадянина в нашій державі.

Очевидно, що законодавець не розглядає спеціальну конфіскацію як вид покарання, оскільки жодних змін у статті 51 КК України, яка встановлює виключний перелік видів покарань, не планує. Тому можна припустити, що законодавець передбачає звичайну конфіскацію як вид покарання, яке є примусовим позбавленням засудженого за тяжкі чи особливо тяжкі злочини належного йому на праві власності майна, а спеціальна конфіскація спрямована на вилучення в засудженого й інших осіб майна, здобутого злочинним шляхом, право власності на яке злочинець не має підстав набувати у зв'язку з незаконним джерелом походження такого майна [162].

Низка статей Особливої частини КК України своїми санкціями декларує положення про конфіскацію майна, яке використано як знаряддя злочину, було його об'єктом, чи майна, яке обмежене в цивільному обігу. Деякі статті Особливої частини КК України, серед яких частина 1 статті 306, частина 3 статті 332, поруч зі спеціальною конфіскацією такого майна одночасно містять у своїх санкціях і звичайну конфіскацію майна засудженого як вид покарання. Порядок спеціальної конфіскації майна, яке використано як знаряддя кримінального правопорушення, було його об'єктом, чи майна, яке обмежене в цивільному обігу, регулюється статтями 29, 78, 81, 125, 126, 186, 324 КПК України.

Проте здебільшого це стосується лише засудженого та майже нічим не загрожує особам, які до кримінального правопорушення не причетні. Тобто, якщо в разі застосування конфіскації згідно з чинним законодавством усі негативні наслідки спрямовано лише на засудженого, то у випадку застосування спеціальної конфіскації, після внесення в кримінальне та кримінальне

процесуальне законодавство запропонованих змін, вони можуть стосуватися і третіх осіб, у яких майно знаходиться чи яким воно належить на праві власності.

Відповідно до закону гроші, цінності й інше майно, передане обвинуваченим або засудженим іншій особі (організації), підлягає спеціальній конфіскації, якщо особа, яка прийняла майно, знала або повинна була знати, що його отримано внаслідок злочинних дій.

Спеціальній конфіскації підлягатимуть предмети, засоби та знаряддя вчинення кримінального правопорушення незалежно від того, належать вони засудженому чи іншій особі, яка часто може бути не винною в його вчиненні. Це своєю чергою призведе до того, що спеціальна конфіскація як вид покарання фактично може бути застосована до невинуватих осіб, а саме до майна, яке знаходиться у власності таких осіб.

У разі доповнення КК України новим розділом XIV¹ та виключення з низки його статей санкції у вигляді конфіскації певного майна або предметів, конфіскацію фактично можна буде застосовувати за вчинення будь-якого кримінального правопорушення, наприклад, у разі вчинення дорожньо-транспортної події, що підпадає під ознаки кримінально караного діяння, суд може застосувати спеціальну конфіскацію до автомобіля, який був знаряддям учинення такого кримінального правопорушення незалежно від того, чи належав він засудженому, чи ні.

На наш погляд, захист конституційних прав таких осіб, зокрема й прав власності, під час застосування спеціальної конфіскації потребує посиленої уваги законодавця. Зокрема, закон не визначає, який статус у кримінальному провадженні матимуть особи, яким передано або яким належало таке майно, і як вони зможуть довести процесуально, що вони не знали й не повинні були знати, що майно було отримане внаслідок злочинних дій чи використане для їх учинення. У частині 11 статті 100 КПК України лише зазначено, що в разі, коли власник або законний володілець грошей, цінностей та іншого майна, яке використано як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення, був встановлений після застосування спеціальної конфіскації та не знав і не міг

знати про його незаконне використання, він має право вимагати повернення належного йому майна або коштів з державного бюджету, отриманих від реалізації такого майна.

Передбачено, що спір про належність майна вирішують у порядку цивільного судочинства, проте коли і як доводити, що особі не було відомо про їх незаконне використання, невідомо. Отже, якщо власник автомобіля не знав, що особа, якій він довірив керування, використала його автомобіль у злочинних цілях, для збереження свого майна повинен довести, що він не знав і не міг знати, що автомобіль буде використано саме так, маючи в найкращому випадку статус свідка в кримінальному провадженні. Проте якщо суд не врахував його доводи й застосував до належного йому майна спеціальну конфіскацію, то оскаржити такий вирок у межах застосування спеціальної конфіскації така особа не матиме можливості, оскільки не входить до переліку осіб, визначених статтею 348 КПК України, які мають право його оскаржити. Відповідно до пропозиції законодавця, відстоювати свої права він має в порядку цивільного судочинства, що, на наш погляд, є досить проблемним у разі потреби реалізувати таке звернення, а саме: до кого звертатися з позовом про визнання належності майна, як доводити, що особа не знала й не могла знати про використання свого майна в злочинних цілях, як виконувати рішення суду в цивільній справі, за наявності нескасованого вироку, на підставі якого застосовано спеціальну конфіскацію до спірного майна тощо.

Закон пропонує застосовувати спеціальну конфіскацію в разі, коли особа не підлягає або звільняється від кримінальної відповідальності чи покарання. Однак застосування конфіскації в таких випадках видається недостатньо обґрунтованим і недоцільним, адже якщо особа не підлягає кримінальній відповідальності, то не підлягає й жодному покаранню, зокрема й застосуванню спеціальної конфіскації.

Таким чином, цей Закон містить як позитивні, так і негативні аспекти. Серед переваг слід виокремити такі: 1) після прийняття цього Закону суд зможе конфіскувати переписане на родичів майно або подароване, тобто перетворене,

майно, якщо гроші на ці покупки було отримано злочинним шляхом. Якщо врахувати, що спеціальну конфіскацію будуть застосовувати й у разі звільнення осіб від відповідальності чи покарання, визнання їх неосудними чи недосягнення ними віку, з якого може настати кримінальна відповідальність, можна стверджувати, що спеціальна конфіскація буде ефективною там, де звичайна конфіскація була недієвою. Це позбавить судову систему безпорадності у випадках, коли особу засуджують за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого кримінального правопорушення, наприклад, за одержання неправомірної вигоди суд призначає покарання у вигляді конфіскації майна, а виявляється, що в засудженого майна немає; 2) позитивним аспектом спеціальної конфіскації слід вважати і її виховне та стримувальне спрямування, яке виявляється в тому, що майно, здобуте злочинним шляхом, у жодному разі не можна вважати власністю злочинця, і перспектива того, що його може бути конфісковано на користь держави й зберегти в злочинця не буде можливості, однозначно стримуватиме від бажання набувати таке майно; 3) запропоновані зміни в законодавство є ще одним кроком держави в протидії корупції та латентним кримінальним правопорушенням, пов'язаним з нею, що надає можливість конфіскації майна, яке здобували протягом тривалого часу шляхом учинення злочинних дій; 4) необхідність ужиття заходів для можливого застосування спеціальної конфіскації буде зобов'язувати слідчі органи доводити не лише вину обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення, а й весь ланцюг походження та перетворення майна, здобутого злочинним шляхом, до якого може бути застосовано спеціальну конфіскацію, що своєю чергою має підвищити якість досудового розслідування загалом.

З-поміж недоліків Закону необхідно зауважити про такі: 1) відсутність в осіб, які не є засудженими, однак можуть потрапити під дію спеціальної конфіскації, законодавчо визначеного статусу в кримінальному судочинстві та реальної можливості оскаржити вирок суду, яким було застосовано спеціальну конфіскацію; 2) необхідність таким особам доводити належність їм зазначеного майна в порядку цивільного судочинства; 3) неможливість повернення цими

особами конкретної, індивідуально визначеної речі в разі використання щодо неї можливості реалізації речових доказів, які можуть швидко зіпсуватися або зберігання яких потребує значних коштів, навіть у разі доведення ними, що їм не було відомо про незаконне використання належної їм речі; 4) можливість порушення конституційного права на недоторканість житла осіб, які не мають жодного відношення до вчиненого кримінального правопорушення, унаслідок проведення обшуків, виїмок та оглядів; 5) видаються не цілком урегульованими питання застосування спеціальної конфіскації в разі, коли особа не підлягає або звільняється від кримінальної відповідальності чи покарання; 6) негативним аспектом також слід вважати можливість використання спеціальної конфіскації як засобу тиску чи способу позбавлення майна у вибірковому порядку.

Висновки до розділу 2

Крім події кримінального правопорушення, важливе значення під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту має доказування інших обставин, визначених у частині 1 статті 91 КПК України. Зусилля слідчого спрямовані на проведення процесуальних дій з метою доказування винуватості особи в учиненні аналізованого кримінального правопорушення. Під час їх проведення визначають також мотив і мету його вчинення, які пов'язані між собою: без визначення мети неможливо правильно зрозуміти мотив кримінального правопорушення, так само як без мотиву неможливо усвідомити його мету.

Критерієм класифікації кримінальних правопорушень є ступінь тяжкості, який характеризує обсяг їхньої суспільної небезпечності, адже вони посягають на один і той самий об'єкт, заподіюючи йому шкоди. Шахрайство на об'єктах залізничного транспорту залежно від кваліфікуючих ознак здебільшого є кримінальним правопорушенням невеликої або середньої тяжкості.

Для індивідуалізації кримінальної відповідальності доказуванню підлягають особисті якості підозрюваного (його поведінка до і після вчинення

кримінального правопорушення, наявність судимостей), стан здоров'я, сімейне становище, наявність неповнолітніх дітей та інші обставини, які всебічно й повно характеризують особу. У низці випадків, коли може виникнути проблема встановлення віку особи, яка вчинила шахрайство, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, обов'язковим є призначення судово-медичної експертизи.

На підставі аналізу практики розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту можна стверджувати, що найчастіше обставинами, які обтяжують покарання, є: вчинення кримінального правопорушення особою повторно, його рецидив; учинення групою осіб за попередньою змовою; учинення його щодо особи літнього віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані; щодо малолітньої дитини або в присутності дитини. Натомість обставинами, які пом'якшують покарання, є: дійове каяття, активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення та добровільне відшкодування завданих збитків, усунення заподіяної шкоди.

Під час кримінального провадження насамперед має бути забезпечено захист особи, постраждалої від правопорушення. Саме це завдання унормоване в низці положень КПК України з огляду на те, що одночасний розгляд судом матеріалів кримінального провадження і заявленого цивільного позову сприяє більш повному доказуванню виду й розміру заподіяної шкоди, а також встановленню осіб, які несуть за це цивільно-правову відповідальність. Водночас потребує розв'язання проблема, коли не встановлено особу, яка вчинила шахрайство, або коли підозрюваний не може забезпечити відшкодування заявленого цивільного позову, оскільки законодавство наразі не містить механізмів вирішення цього питання.

Під час доказування фактів шахрайства як корисливого кримінального правопорушення проти власності надзвичайно актуальним є встановлення обставин, визначених у пункті 6 частини 1 статті 91 КПК України, які засвідчують, що гроші, цінності і інше майно, що підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок учинення кримінального правопорушення та/або

є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, зокрема пов'язаного з незаконним їх обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби або знаряддя вчинення кримінального правопорушення.

РОЗДІЛ 3

ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЯК ЗАСОБІВ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА НА ОБ'ЄКТАХ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

3.1. Огляд та обшук під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту

Процеси формування громадянського суспільства, становлення правової, демократичної, соціально орієнтованої держави безпосередньо пов'язані з реформуванням галузей права. У державі має діяти ефективна система правоохоронних органів, щоб протидіяти злочинності та її виявам. Для кримінального провадження це означає розроблення та вдосконалення фундаментальних ідей, на яких ґрунтуються правовідносини між правовою державою та особою. Адже в процесі виконання визначених у частині 1 статті 2 КПК України завдань кримінального провадження, зокрема захисту особи, суспільства й держави від кримінальних правопорушень, виникає значний ризик порушення прав і законних інтересів учасників кримінального провадження, застосування примусу під час проведення процесуальних дій. Посиленої уваги в цьому аспекті потребує вдосконалення діяльності органів досудового розслідування під час проведення слідчих (розшукових) дій. Саме від того, наскільки правильно й цілеспрямовано їх буде проведено, залежить ефективність кримінального провадження загалом [39, с. 42].

Роль СРД під час розслідування кримінальних правопорушень надзвичайно вагома: відповідно до частини 2 статті 93 КПК України, вони є основними засобами збирання доказів. Під час досудового розслідування виконують й інші процесуальні дії, спрямовані на збирання та перевірку доказів. Однак саме СРД є тими процесуальними діями, завдяки яким здійснюють процес доказування в кримінальному провадженні.

Підставами для проведення СРД є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети. Слідчий, прокурор уживає належних заходів для забезпечення присутності під час проведення СРД осіб, чиї права та законні інтереси може бути обмежено або порушено. Особам, які беруть участь у слідчій дії, роз'яснюють їхні права й обов'язки, а також відповідальність, встановлену законом, про що вручають відповідну пам'ятку. Здійснення СРД у нічний час (з 22-ї до 6 год) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в проведенні їх може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного.

У разі отримання під час проведення СРД доказів, що можуть вказувати на невинуватість особи в учиненні кримінального правопорушення, слідчий, прокурор зобов'язаний провести цю дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування та надати їх до суду у випадку звернення з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру чи про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Слідчі (розшукові) дії не можна проводити після закінчення строків досудового розслідування. Будь-які СРД або негласні слідчі (розшукові) дії, проведені з порушенням законодавства, є недійсними, а докази – недопустимими. Проте є виняток – проведення таких дій за дорученням суду у випадках, передбачених частиною 3 статті 333 КПК України.

Уперше на законодавчому рівні КПК України 2012 року закріпив розумність строків як одну із засад кримінального провадження. Її зміст, відповідно до частини 1 статті 28 цього Кодексу, полягає в забезпеченні швидкого розслідування та судового розгляду й використанні строків, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень, однак вони не можуть перевищувати передбачені КПК України строки для виконання таких дій і прийняття рішень.

Розумні строки – самостійна засада кримінального провадження та гарантія забезпечення доступу до правосуддя (пункт 21 частини 1 статті 7 КПК України),

коли кожному гарантовано право на справедливий розгляд і вирішення справи в розумні строки.

Критеріями для визначення розумності строків є:

- 1) складність кримінального провадження;
- 2) поведінка учасників кримінального провадження;
- 3) спосіб реалізації слідчим, прокурором і судом своїх повноважень (частина 3 статті 28 КПК України).

Безпосереднє застосування розумних строків досудового розслідування – завдання прокурора і слідчого судді, а строків кримінального провадження – завдання суду.

За загальним правилом частини 1 статті 219 КПК України досудове розслідування не може тривати понад два місяці з дня повідомлення особі про підозру в учиненні кримінального правопорушення. І хоча допускається продовження розслідування, його загальний строк обмежений шістьма місяцями (для кримінальних правопорушень невеликої або середньої тяжкості) або роком (для тяжких й особливо тяжких кримінальних правопорушень).

Будь-які процесуальні дії, згідно з частиною 2 статті 113 КПК України, слід здійснювати без невиправданих затримок, не пізніше за граничні строки, визначені відповідними положеннями цього Кодексу. Причому строки, що встановлені законом або відповідно до нього прокурором, слідчим суддею або судом, повинні надавати достатньо часу для проведення процесуальних дій або ухвалення рішень і не обмежувати реалізацію права підозрюваного на захист.

Під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту послідовність проведення процесуальних дій і строки їх проведення залежать від виду вчиненого шахрайства. Складність його доказування полягає в місці його вчинення, обраному способі, наявності свідків, виявленні місцезнаходження майна, яким заволоділи шляхом шахрайства або встановлення придбання права на майно. Важливим фактором впливу на строки доказування є поведінка заявника (потерпілого), оскільки він не завжди сумлінно ставиться до своїх обов'язків і сприяє розслідуванню. Така поведінка полягає переважно в небажан-

ні прибути в потрібний час для давання показань, надати необхідні документи для підтвердження вартості майна тощо.

Іншим чинником, який впливає на розумні строки доказування, є поведінка окремих державних органів, які часто не співпрацюють із правоохоронними органами, невчасно надають відповіді на запити, їхні працівники не бажають давати показання, відмовляються від участі в процесуальних діях.

Значення критерію «розумний строк» полягає в установленні межі стану невизначеності, у якому перебуває певна особа через пред'явлення їй кримінального обвинувачування чи у зв'язку із цивільно-правовими відносинами. Кінцевим моментом стану невизначеності є момент набрання вироком чи іншим рішенням законної сили чи зняття обвинувачення [6].

З позиції ЄСПЛ судовий розгляд справи щодо кримінального обвинувачення має відбуватися в розумні строки. Це поняття є надто широким, а тому за роки своєї діяльності ЄСПЛ неодноразово вказував на встановлені ним три критерії, згідно з якими визначають «розумність» строку розгляду справи: складність справи, поведінка заявника, поведінка органів влади [25, с. 219–221].

Цікавою щодо розумності строків є справа «Трегубенко проти України». Під час розгляду цієї справи ЄСПЛ однозначно визнав порушення Україною пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. Зважаючи на фінансовий та соціальний статус заявника, його вік і стан здоров'я, суд визнав, що скасування цього рішення також становить непропорційне втручання в його права щодо користування своєю власністю. ЄСПЛ одностайно визнав порушення статті 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та присудив заявнику 3 536 євро за завдані йому збитки, а також 5 000 євро за моральну шкоду [149].

З огляду на викладене, «розумними строками» слід вважати проміжок часу, протягом якого має бути вчинена певна процесуальна дія. Отже, поняття «розумні строки» цілком або принаймні частково охоплене поняттям «процесуальний строк», тому не може виходити за його межі [25, с. 221].

Відповідно до частини 1 статті 223 КПК України, СРД є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. До СРД належать: допит, пред'явлення для впізнання особи, речей, трупа, допит, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування, обшук, огляд, огляд трупа, огляд, пов'язаний з ексгумацією, ексгумація, слідчий експеримент, освідування особи, призначення експертизи. Під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту кожне кримінальне провадження індивідуальне та потребує проведення певних СРД. Однак найчастіше проводять допит, пред'явлення для впізнання особи, речей, допит або впізнання в режимі відеоконференції під час досудового розслідування, обшук, огляд, слідчий експеримент, освідування особи, призначення експертизи. Саме зазначені СРД, стверджує М. Є. Шумило, спрямовані на формування доказів як відомостей про минулу подію, що ґрунтуються на здатності будь-якого матеріального об'єкта або явища під впливом іншого змінюватися. Із цієї причини протиправні діяння залишають у пам'яті людей і на матеріальних об'єктах певні сліди, які можуть бути фактичною основою майбутніх доказів [195, с. 60].

Питання проведення огляду й обшуку не нове в літературі з кримінального процесуального права та криміналістики. Однак у працях науковців, які досліджували ці аспекти, здебільшого увагу акцентовано на загальних питаннях проведення огляду місця події та інших видах огляду, їхніх методах, способах, стадіях, окремих рекомендаціях щодо характерних місць пошуку певних видів слідів залежно від виду кримінального правопорушення, способу його вчинення. Водночас недослідженими залишилися особливості проведення огляду й обшуку під час розслідування кримінальних правопорушень на об'єктах залізничного транспорту, що мають певну специфіку [39, с. 42].

У зв'язку із зазначеним, висвітлення процесуального порядку й тактичних прийомів проведення огляду та обшуку на об'єктах залізничного транспорту, аналіз етапів їх проведення, фіксації одержаних результатів у протоколах як процесуальних джерел доказів, встановлення негативних факторів, що позна-

чаються на ефективності проведення огляду й обшуку під час розслідуваннях аналізованих кримінальних правопорушень, потребують детального дослідження [39, с. 42].

Згідно з частинами 1, 3 статті 214 КПК України, досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР слідчим, прокурором невідкладно, але не пізніше ніж за 24 год після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, таких відомостей до ЄРДР. До внесення відомостей до реєстру в невідкладних випадках може бути проведено лише огляд місця події, після завершення якого вносять відомості до ЄРДР [39, с. 42–43].

Отже, *огляд* визначено як невідкладну СРД, зволікання з проведенням якої може спричинити несприятливі наслідки – знищення чи пошкодження матеріальних слідів, що завжди залишаються на місці події. Майстерність слідчого полягає у відшуканні цих слідів, фіксації та вилученні їх, щоб надалі використовувати їх під час доказування [39, с. 43].

Проведенню огляду присвячено статтю 237 КПК України. Водночас у цій процесуальній нормі фактично не унормовано його процесуальний порядок, а лише міститься низка положень щодо видів огляду (частина 1), складу учасників (частина 3), умов (частини 4, 6), за яких проводять огляд місцевості, приміщення, речей і документів з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення [39, с. 43].

Огляд як слідча дія, згідно з чинним КПК України, має декілька видів: 1) огляд місця події; 2) огляд трупа; 3) огляд предметів; 4) огляд документів; 5) огляд транспортних засобів; 6) огляд тварин; 7) огляд ділянок місцевості та приміщень не лише як місця події; 8) освідування (огляд тіла живих осіб) [191, с. 158].

Одним із найскладніших видів огляду є огляд місця події, оскільки від своєчасності та якості його проведення залежить ефективність кримінального провадження загалом. Місцем події вважають приміщення або місцевість, де

вчинено кримінальне правопорушення або де є матеріальні сліди, пов'язані з цією подією. Необхідність невідкладного проведення огляду зумовлена можливістю отримання інформації про обставини події в первинному, незміненому стані, оскільки будь-яке зволікання спричиняє втрату речових доказів, зміну слідової картини. Крім цього, безпосередньо під час огляду є реальна можливість оперативно дослідити механізм учиненого кримінального правопорушення, висунути типові криміналістичні версії, отримати необхідну інформацію про осіб, які його вчинили, організувати їх розшук, спрогнозувати проведення інших СРД, спрямованих на встановлення всіх обставин злочинної події [39, с. 43].

Огляд місця події під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту є доволі складною дією як з процесуального, так і з тактичного погляду. Її основний зміст полягає в тому, що слідчий з метою встановлення слідів кримінального правопорушення чи речових доказів безпосередньо сприймає, досліджує, фіксує, оцінює та вилучає об'єкти на місцевості або в приміщенні, де він виявив його ознаки. До таких об'єктів, відповідно до частин 5, 7 статті 237 КПК України, належать речі й документи, які мають значення для кримінального провадження, речі, вилучені з обігу, а також речі й документи, що не належать до предметів, які вилучені законом з обігу, і вважаються тимчасово вилученим майном [39, с. 43].

Своєчасне, повне та всебічне проведення огляду дає змогу з'ясувати обстановку й інші обставини, що мають значення для кримінального провадження, визначити межі місця події та встановити його співвідношення з місцем учинення кримінального правопорушення. У низці випадків ці місця збігаються, проте вони можуть бути й різними (зокрема, коли шахрайство було вчинено в одному місці, а виявлено його в іншому – наприклад, коли людині передали будь-який предмет як «речову ляльку» на залізничному вокзалі, а потерпілий виявив факт шахрайства щодо нього вже в потягу або іншому місці). У таких випадках в одних матеріалах досудового розслідування може бути два чи більше місць події, і всі вони в порядку їх виявлення підлягають огляду. Під час проведення таких оглядів увагу зосереджують на встановленні саме місця

вчинення кримінального правопорушення, що є найінформативнішим для пошуку його матеріальних слідів і виявлення осіб, які мають відомості про обставини розслідуваного або іншого аналогічного кримінального правопорушення (інші потерпілі, свідки, зокрема очевидці, та ін.). Проводячи огляд саме на місці вчинення правопорушення, слідчий має змогу відшукати, зафіксувати й вилучити знаряддя вчинення шахрайства, підроблені грошові купюри, несправжні мобільні телефони чи ті з них, з яких шахрай начебто здійснював телефонні дзвінки, тощо [39, с. 43].

Суттєвою особливістю огляду місця події на об'єктах залізничного транспорту, на яку слід зважати, є постійний брак часу для швидкого прибуття групи на місце проведення огляду, оскільки динамічний потік людей позначається на обстановці вчинення кримінального правопорушення, змінює її чи спотворює. Надзвичайно актуальним є своєчасне проведення огляду й складання необхідних процесуальних документів у разі вчинення шахрайства в потягу. Однак це не завжди можливо у зв'язку з відсутністю в потягах працівників правоохоронних органів, відповідальних за дотримання публічного порядку [39, с. 43]. Раніше, відповідно до наказу «Про затвердження Статуту патрульно-постової служби міліції України» від 28 липня 1994 року № 404, працівники міліції з цією метою супроводжували пасажирські потяги. Однак вони належали до сержантського складу, а якщо серед них були офіцери, то за посадою, відповідно до КПК України, вони не мали повноважень проводити огляд і за його результатами складати протокол. Ці особи могли лише попередити й припинити кримінальне правопорушення, але факт шахрайства мали фіксувати слідчі на першій на шляху руху потяга станції, до якої він прибуває згідно із затвердженим розкладом. 3 квітня 2013 року «...українські потяги позбавили присутності в них правоохоронців (тоді – міліції) для забезпечення громадського порядку. В “Укрзалізниці” таке рішення пояснили просто – тримати міліціонерів у потягах нераціонально. Адже показники їхньої роботи були вкрай низькими – іноді всього кілька складених за рік адмінпротоколів. І то – за паління, яке, як відомо, в потягах під заборону. Функції з охорони

правопорядку фактично переклали на провідників та начальника потяга, а правоохоронців обіцяли підключати в разі виникнення позаштатної ситуації» [45].

Таким чином, у разі вчинення шахрайства в потягу під час його руху час, необхідний для прибуття слідчо-оперативної групи й проведення огляду місця події, подовжується. Ускладнює ситуацію ще й те, що зупинки на станціях потяга, передусім далекого сполучення, тривають близько 10–20 хвилин. Цього часу слідчому бракує для якісного проведення огляду відповідно до визначеного КПК України процесуального порядку та криміналістичних рекомендацій. Унаслідок цього непоодинокими є випадки неякісного проведення огляду й невиконання його завдань, пов'язаних із пошуком, виявленням, фіксацією, вилученням матеріальних слідів кримінального правопорушення, встановленням важливих обставин його механізму [39, с. 44]. Щоправда, 4 березня 2020 року прес-служба «Укрзалізниці» повідомила про запровадження пілотного проєкту. Його зміст полягає в тому, що пасажирські потяги № 122/121 «Миколаїв–Київ–Рівне» та № 24/23 «Одеса–Москва» буде супроводжувати поліція. Таке рішення прийнято у зв'язку зі збільшенням на цих напрямках кількості вчинених адміністративних правопорушень і фіксацією фактів пограбувань. Згодом в «Укрзалізниці» планують збільшити кількість потягів, що курсуватимуть у супроводі правоохоронців [125]. Співробітники Національної поліції України в цьому разі матимуть реальну можливість оперативно втрутитися в ситуації, пов'язані з учиненням не лише адміністративних, а й кримінальних правопорушень, затримати зловмисників, зберегти слідову картину для її дослідження безпосередньо слідчим.

Ще одна складність постає під час фіксації огляду місця події на залізничному вокзалі, де потік людей є постійним. Звільнити певну територію вокзалу для проведення огляду майже неможливо, у зв'язку з чим втрачаються важливі сліди перебування шахрая на місці події. Крім цього, під час проведення огляду може бути виявлено пасажирів, які є свідками та мають певну інформацію про злочинну подію. Згодом викликати таких осіб до слідчого для уточнення їхніх первинних показань здебільшого неможливо через небажання прибути за

викликом чи дачу неправдивих анкетних даних про себе. У цьому випадку втрачається важливий час для приводу свідків, виконання якого не сприяє налагодженню з ними психологічного контакту й подальшому якісному проведенню їх допиту в безконфліктній ситуації [39, с. 44].

Під час учинення шахрайства утворюються як матеріальні, так й ідеальні відображення. Тому місце події доцільно оглядати за участю потерпілого, оскільки він допоможе уточнити, де саме перебували учасники події, яку саме територію потрібно оглядати з метою встановлення обставин, що мають значення для досудового розслідування [4, с. 191]. Потерпілий як цивільна особа не завжди володіє правильною термінологією, що засвідчує доцільність його присутності на місці події та пояснення слідової картини під час її фіксації. Саме потерпілий може вказати, які сліди належать шахраю, які речі чи предмети він викинув чи випадково залишив під час учинення шахрайства, а які з них належать стороннім особам, тож витратити час на їх дослідження не доведеться. Якщо в потерпілого залишилися предмети шахрайства (грошова або речова «лялька», фальшиві коштовності тощо), вони підлягають негайному огляду й вилученню, а за потреби призначають для дослідження їх необхідні експертизи за ухвалою слідчого судді, відповідно до частини 1 статті 242 КПК України.

Складність розслідування шахрайства, учиненого на об'єктах залізничного транспорту, полягає також у тому, що доволі часто потерпілі, маючи квитки на потяг, їдуть з дітьми, об'ємним багажем. За таких обставин вони не бажають залишатися на вокзалі для детальнішого пояснення події шахрайства, а повноважень щодо їх затримання в такому випадку працівники поліції не мають [39, с. 44].

Під час огляду місця події та дослідження слідів шахрайства на об'єктах залізничного транспорту також постає необхідність огляду виявлених документів. Цей вид огляду проводять з метою виявлення та фіксації ознак аналізованого кримінального правопорушення, що надалі дозволить вважати документи речовими доказами або встановити за змістом документа відомості, які може бути використано як доказ факту чи обставини, що встановлюють під

час кримінального провадження. Порядок огляду документа має певні особливості. Під час детального огляду документа не можна використовувати технічні засоби, прийоми й методи, які можуть його пошкодити або змінити. З документами необхідно поводитися обережно, щоб не пошкодити або ж не знищити сліди злочинця, натомість залишивши власні. Оглядають документ в умовах природного або належного штучного освітлення під різними кутами зору. Під час огляду застосовують лупи, світлофільтри, електронно-оптичні перетворювачі. Перегинати документ можна лише за наявними складками, не слід у процесі огляду піддавати його впливу високої температури, надто яскравого освітлення і вологи. Документ – письмовий доказ підшивають до матеріалів звичайним способом, на нього наносять порядковий номер аркуша, а документ – речовий доказ уміщують у конверт, який підшивають, проставляючи на ньому порядковий номер аркуша [86, с. 167–168].

Під час проведення огляду слідчому нерідко потрібна допомога спеціаліста, який, відповідно до статті 71 КПК України, використовує свої спеціальні знання та навички у виявленні, закріпленні, вилученні слідів і звертає увагу слідчого на пов'язані із цим обставини, а також дає пояснення з приводу спеціальних питань, що виникають під час проведення цієї та інших процесуальних дій.

Основним способом фіксації результатів проведеного огляду місця події є складання протоколу, що потребує додержання певних вимог. Протокол має бути повним, містити детальний опис виявлених слідів, інших обставин кримінального правопорушення, відображати все, що було вилучено та за яких обставин. Понятих, які засвідчують правильність складання протоколу, краще обирати з числа або працівників вокзалу, або бригади потяга, щоб уникнути подальших труднощів допиту їх як свідків, відповідно до абзацу четвертого частини 7 статті 223 КПК України. Огляд під час розслідування аналізованих кримінальних правопорушень може бути проведено й без понятих за умови застосування, згідно з абзацом першим зазначеної норми цього Кодексу, безперервного відеозапису ходу його проведення. Саме в такий спосіб доцільно фіксувати обстановку на місці події під час проведення його огляду на проміжній станції,

де зупинка триває від кількох хвилин до кількох десятків хвилин. Однак, якщо є потреба оглянути житло чи інше володіння особи, цю дію необхідно проводити за участю понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування (абзац другий частини 7 статті 223 КПК України) [39, с. 45].

Серед додаткових способів фіксації найпоширенішими є застосування фотозйомки чи відеозапису, виготовлення схем. Фотозйомку виконують спеціалісти, добре обізнані з тим, які саме об'єкти за допомогою яких прийомів, методів чи способів слід фіксувати відповідно до криміналістичних рекомендацій. Долучені до протоколу фотознімки, оформлені як фототаблиці, суттєво доповнюють протокол, наочно ілюструють обстановку місця події, його окремі вузли, виявлені сліди та речові докази, їхній стан й особливості [39, с. 45].

Схеми як додаткові способи фіксації складають для графічного зображення місця події для кращого сприйняття його особливостей. На схемі доцільно позначати розташування потерпілого і шахрая, безпосереднє місце вчинення шахрайства, що згодом буде використано під час доказування для встановлення події кримінального правопорушення та її окремих елементів (зокрема місця та способу його вчинення), можливих свідків події. Виготовлені схеми можуть бути загальними, що охоплюють приміщення чи значну частину місцевості, й окремими, що відображають лише місце події або його найважливішу частину (наприклад, окрему ділянку вокзалу, перону чи іншої території, де безпосередньо було вчинено шахрайство) [39, с. 45].

Під час огляду може бути вилучено лише речі й документи, які мають значення для кримінального провадження. Це сліди вчинення кримінального правопорушення, документи й інші предмети, що згодом можуть бути речовими доказами. До них, насамперед, належать знаряддя вчинення кримінального правопорушення, інші матеріальні об'єкти, що зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які може бути використано під час досудового розслідування для встановлення обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні (предмети, які були об'єктом протиправних дій, гроші, цінності, інші речі, одержані злочинним шляхом, тощо).

Якщо оглянуті речі мають ознаки речового доказу (стаття 98 КПК України), їх такими визнають і долучають до матеріалів кримінального провадження.

Предмети, вилучені законом з обігу, підлягають вилученню незалежно від їх відношення до кримінального провадження.

Усі вилучені речі й документи підлягають негайному огляду, пакуванню та опечатуванню, про що має бути зазначено в заключній частині протоколу огляду. Саме тут відображають і перераховують предмети й сліди, зазначають характер їхньої упаковки, вид печатки (пластилінова, сургучева) та повний текст відбитка печатки [120, с. 29]. Упаковка повинна забезпечувати цілісність вилучених об'єктів під час транспортування та зберігання і можливість їхнього використання в подальшому доказуванні.

Огляд об'єктів, виявлених на місці, здебільшого проводять безпосередньо під час цієї СРД. Водночас, відповідно до частини 5 статті 237 КПК України, у разі якщо огляд речей і документів на місці здійснити неможливо або огляд їх пов'язаний з ускладненнями, їх тимчасово опечатують і зберігають у такому вигляді доти, доки не буде здійснено їх остаточні огляд й опечатування. Такий порядок дій слідчого, прокурора є доцільним у випадках, коли всебічне, повне та якісне проведення огляду передбачає використання технічних засобів, яких не було на момент огляду, чи є потреба створення специфічних умов огляду, або коли цю СРД прогнозовано будуть проводити протягом тривалого часу.

Досвід практичної діяльності з розслідування кримінальних правопорушень засвідчує, що слідчі нерідко відмовляються від огляду місця події, вважаючи, що він навряд чи може забезпечити істотні для розслідування дані. Однак огляд місця, де відбулося шахрайство, надає можливість уважно вивчити обстановку, у якій його було вчинено, з'ясувати, наскільки шахрай був з нею ознайомлений, хто із громадян міг його бачити й може бути допитаний як свідок. Під час огляду виявляють викинуті або загублені злочинцем предмети, подеколи – сліди його пальців на дверях, підвіконні, стінах, де відбувалася

розмова шахрая з потерпілим. Пошук таких слідів значно спрощується, якщо огляд проводять за участю потерпілого [27, с. 106].

Лише п'ята частина проанкетованих слідчих – 13 (20 %) – назвала *обшук* поміж СРД, які найчастіше проводять на початковому етапі розслідування (додаток Б). Зазначене, на нашу думку, зумовлено декількома причинами: невстановлення особи, яка вчинила шахрайство; встановлення цієї особи, але відсутність місця проведення обшуку; встановлення місця реєстрації шахрая, але відсутність відомостей про його мешкання там тощо. Згідно з частиною 1 статті 234 КПК України, обшук проводять з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте внаслідок його вчинення, а також встановлення місцеперебування розшукуваних осіб. У частині 2 цієї процесуальної норми зазначено, що обшук проводять на підставі ухвали слідчого судді, а в частині 3 статті 233 КПК України регламентовано право слідчого, прокурора до постановлення ухвали слідчого судді входити до житла чи іншого володіння особи лише в невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи для безпосереднього переслідування осіб, яких підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення [39, с. 45].

Ухвалення рішення про проведення обшуку й обґрунтування в клопотанні щодо його необхідності потребують наявності певної інформації. На підготовчому етапі проведення обшуку про місце його проведення потрібно знати: точну адресу будівлі, її призначення і розташування на місцевості; планування приміщення, наявність підсобних приміщень, балкона; наявність освітлення, його характер і достатність; наявність меблів, інших предметів обстановки, механізмів; як зачиняються двері, чи є сигналізація; яка кількість осіб, які мешкають і працюють у приміщенні; наявність у будинку чи на подвір'ї собаки, інших тварин [176, с. 165].

Відомості про особу, у якої будуть проводити обшук, та осіб, що мешкають з нею, а також відомості, що стосуються місця майбутнього обшуку, збирають як процесуальним шляхом, так і під час проведення оперативно-розшукових захо-

дів. У першому випадку їх джерелом є протоколи допитів свідків, відомості, отримані під час допитів працівників житлово-комунального сервісу, довідки різних установ тощо, а в другому – заходи, проведені працівниками оперативних підрозділів, результати яких використано під час кримінального провадження. Цінність відомостей, здобутих оперативним шляхом, полягає в тому, що вони інформують слідчого про дані, що його цікавлять, значно раніше, ніж він зможе їх одержати процесуальним шляхом. У разі неможливості їх використання під час досудового розслідування такі відомості може бути використано з тактичною метою [39, с. 45–46].

Обшук проводять як за місцем мешкання особи, яку підозрюють у шахрайстві, так і за місцем її роботи. Цю процесуальну дію необхідно проводити в найстисліший термін після встановлення особи, яка його вчинила, з метою:

- виявлення слідів учинення кримінального правопорушення;
- уникнення повного або часткового знешкодження чи приховання предметів злочинного посягання;
- запобігання втечі підозрюваного.

Від раптовості та своєчасності проведення обшуку безпосередньо залежить повнота збирання доказів, а в низці випадків – відшкодування потерпілому матеріальних збитків, заподіяних кримінальним правопорушенням [39, с. 46].

Обшук може бути успішним тоді, коли слідчий має необхідну тактичну інформацію про осіб, у яких слід проводити обшук, місце його проведення тощо, щоб уникнути конфліктних непередбачуваних ситуацій. Ефективність обшуку також вища у випадках, коли факт доказування кримінального правопорушення не відомий шахраєві.

Під час проведення обшуку можливі ситуації, коли обшукуваному пропонують добровільно видати речі й предмети, зазначені в ухвалі слідчого судді, на що він погоджується. Питання про те, чи потрібно в таких випадках продовжувати обшук, має тактичний характер. Проведення обшуку слід продовжити у випадках, коли слідчий має обґрунтоване припущення, що подальше проведення обшуку надасть можливість відшукати знаряддя вчинення шахрай-

ства, речі, здобуті злочинним шляхом під час учинення аналогічних кримінальних правопорушень тощо.

Чинний КПК України безпосередньо не передбачає повторного проведення обшуку. Потреба в цьому може виникнути в разі, якщо перший не дав позитивних результатів і є підстави вважати, що розшукувані предмети могли бути не виявлені під час первинного обшуку [39, с. 46]. До таких підстав може належати одержання інформації про доставлення розшукуваних об'єктів після проведення обшуку, наявні місця, які не було раніше обшукано, однак зі значним ступенем імовірності там можуть знаходитися речі чи документи, що цікавлять слідчого й мають бути виявлені та вилучені. Отримання таких додаткових відомостей та підтвердження їх процесуальним шляхом є обов'язковим. Адже ухвала слідчого судді на обшук житла чи іншого володіння особи, відповідно до частини 1 статті 235 КПК України, надає право проникнути до житла чи іншого володіння особи лише раз. Тож за потреби проведення повторного обшуку необхідно в загальному порядку звертатися до слідчого судді з відповідним клопотанням.

У всіх випадках проведення обшуку, незалежно від його призначення, доцільно вилучати мобільні телефони, щоденники, листи, підозрюваного, записні книжки, блокноти, записки, фотокартки, передусім групові, а також усі предмети, вилучені чи обмежені законом у цивільному обігу. Унаслідок детального вивчення цих предметів можна отримати важливу інформацію не лише про розслідуване шахрайство, а й про інші епізоди злочинної діяльності підозрюваного, зокрема про ті з них, про які раніше взагалі не було відомо [39, с. 46].

Психологічні засади обшуку поєднують дві протилежні форми діяльності: робота слідчого з пошуку й виявлення об'єктів, що мають значення для справи, і прагнення обшукуваного, спрямовані на те, щоб перешкодити виявленню цих об'єктів. Домінувати має психологічна установка слідчого. На підставі аналізу інформації, отриманої як процесуальним, так й оперативним шляхом, уточнення обстановки на місці проведення обшуку та особистих спостережень слідчий моделює психологічний портрет обшукуваного і, залежно від одержаних

результатів, намагається визначити, де і як він може приховати шукані об'єкти [39, с. 46].

Наприклад, до проведення обшуку в житлі необхідно отримати і проаналізувати відомості про:

1) психологічні особливості обшукуваного та членів його сім'ї, передусім – ступінь їх самовладання;

2) рівень культури обшукуваного та членів його сім'ї, інтереси, звички;

3) професії як основні, так і захоплення, хобі;

4) спосіб життя і розпорядок дня;

5) осіб, до яких найбільше прихильний обшукуваний, хто, крім нього, може знати про наявність схованок;

б) осіб, які найменше схильні до самоконтролю та можуть стати об'єктом особливо пильного спостереження під час обшуку (якщо вони знають, де заховано викрадене) [193, с. 175].

Майно, яке було предметом шахрайства (переважно це гроші, мобільні телефони й інші цінні речі), а також інше майно, виявлене під час обшуку, необхідно оглянути й опечатати, за потреби направити на відповідну експертизу (криміналістичну, товарознавчу тощо). Якщо таке майно має індивідуальні ознаки, про які потерпілий зазначав під час попереднього допиту, його доцільно пред'явити для впізнання з метою ідентифікації [39, с. 46].

Крім обшуку житла чи іншого володіння особи, під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту може постати необхідність провести обшук особи. Чинний КПК України передбачає два такі випадки: 1) особистий обшук особи, затриманої уповноваженою службовою особою (частина 5 статті 208 КПК України); 2) обшук осіб, які перебувають у житлі чи іншому володінні (абзац другий частини 5 статті 236 КПК України) [39, с. 46].

Обидва зазначені види обшуку може бути проведено після внесення відомостей до ЄРДР і початку досудового розслідування. У першому випадку йдеться про проведення особистого обшуку особи, підозрюваної в учиненні кримінального правопорушення. Ця особа на момент затримання насправді вже є

підозрюваною, оскільки одним з випадків її визнання підозрюваною, відповідно до частини 1 статті 42 КПК України, є затримання особи за підозрою в учиненні кримінального правопорушення. Момент затримання визначено в частині 1 статті 209 цього Кодексу – коли особа силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою. Щоправда, постає закономірне питання: чи може затримати особу під час учинення кримінального правопорушення або одразу після цього стороння особа, яка не є уповноваженою службовою особою. На це питання в статті 207 КПК України міститься позитивна відповідь. Водночас особистий обшук затриманої особи за таких обставин не проводять. Кожна особа, яка здійснила законне затримання, зобов'язана, відповідно до частини 1 статті 168 цього Кодексу, одночасно з доставленням затриманої особи до слідчого, прокурора, іншої уповноваженої службової особи передати їй тимчасово вилучене майно. Факт передання тимчасово вилученого майна засвідчують протоколом, який складає зазначена уповноважена службова особа. Ці випадки проведення особистого обшуку, поза сумнівом, є діями процесуальними, вони є заходами забезпечення кримінального провадження, однак до СРД вони не належать [39, с. 46–47].

У другому випадку обшук осіб можуть проводити під час обшуку житла чи іншого володіння, якщо є достатні підстави вважати, що вони переховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження. Цей вид обшуку як СРД передбачає його проведення особами тієї самої статі в присутності адвоката, представника на вимогу такої особи. Неявка адвоката, представника для участі в проведенні обшуку особи протягом трьох годин не перешкоджає проведенню обшуку. Хід і результати особистого обшуку підлягають обов'язковій фіксації у відповідному протоколі (абзац другий частини 5 статті 236 КПК України). Під час проведення зазначених видів обшуків слідчий має реальну можливість виявити й вилучити предмети злочинного посягання, знаряддя вчинення кримінального правопорушення, маскувальні пристрої тощо, які використовуватиме надалі під час доказування фактів шахрайства [39, с. 47].

У разі затримання шахрая в його транспортному засобі може виникнути суперечлива ситуація, яку описує І. В. Вегера-Іжевська. Відповідно до частини 1 статті 34 Закону України «Про Національну поліцію», під час поверхневої перевірки може бути здійснено візуальний огляд особи, проведення по поверхні вбрання особи рукою, спеціальним приладом або засобом, візуальний огляд речі або транспортного засобу. Поверхневу перевірку речі або транспортного засобу здійснюють шляхом візуального огляду речі та/або транспортного засобу чи візуального огляду салону й багажника транспортного засобу. Поліцейський, здійснюючи поверхневу перевірку, має право вимагати відчинити кришку багажника та/або двері салону (частина 5 статті 34 цього Закону). Під час поверхневої перевірки речі або транспортного засобу особа повинна самостійно показати поліцейському вміст особистих речей або транспортного засобу (частина 6 цієї статті). У разі виявлення під час поверхневої перевірки будь-яких слідів правопорушення поліцейський забезпечує їх схоронність та огляд відповідно до вимог статті 237 КПК України (частина 7 статті 34 цього Закону). Суперечність, пише далі ця авторка, полягає у відсутності гарантій судового контролю під час огляду транспортного засобу, який, відповідно до частини 2 статті 233 КПК України, є іншим володінням особи [34, с. 104–105]. Загалом поділяючи таку позицію, вважаємо, що проведення в цьому випадку огляду транспортного засобу слід здійснювати за нормами Закону України «Про Національну поліцію». По-перше, передбачені в цьому Законі дії мають бути добровільними на вимогу поліцейського; по-друге, про проведення обшуку в цьому разі ще не йдеться, оскільки слідчий не прийняв рішення про початок досудового розслідування відповідно до частини 1 статті 214 КПК України; по-третє, як зазначено в частині 3 цієї статті КПК України, до внесення відомостей до ЄРДР може бути проведено лише огляд місця події в невідкладних випадках. Проте в аналізованому випадку йдеться не про огляд місця події, що проводить слідчий, а про огляд транспортного засобу під час затримання шахрая поліцейським, який не має повноважень проводити огляд місця події як СРД. Якщо затриманий відмовляється добровільно виконувати вимоги поліцейського, слід викликати

слідчо-оперативну групу для проведення огляду місця події відповідно до частини 3 статті 214 КПК України.

Отже, належно організована робота слідчого, спрямована на своєчасне та цілеспрямоване проведення огляду й обшуку як невербальних СРД, сприяє ефективному доказуванню шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, швидкому встановленню та викриттю винних, збиранню й закріпленню в процесуальних джерелах фактичних даних про подію кримінального правопорушення та інші обставини, що підлягають доказуванню. До проведення огляду й обшуку слідчий має бути готовим завжди, прогнозувати складнощі та шляхи їх подолання. Головна мета проведення цих СРД полягає у виявленні джерел доказів, передусім – речових доказів і документів. Огляд і обшук можуть бути успішними лише тоді, коли їх проведено повно та своєчасно, матеріальні сліди злочину виявлено, зафіксовано й вилучено для подальшої перевірки в кримінальному провадженні їх належності до розслідуваного кримінального правопорушення [39, с. 47].

3.2. Допит під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту

Проведенню СРД під час кримінального провадження на об'єктах залізничного транспорту притаманні певні складнощі. З-поміж них слід виокремити такі: по-перше, вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту не лише вдень, а й уночі, коли пильність пасажирів послаблюється. По-друге, учасники цих дій здебільшого мешкають у різних містах, а іноді – у різних країнах. По-третє, встановити істину іноді складно у зв'язку з утомою пасажирів, подеколи – низьким рівнем освіченості, що збільшує витрати часу для встановлення слідчим передбачених частиною 1 статті 91 КПК України обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні.

Зокрема, специфічним є допит учасників кримінального провадження під час доказування фактів шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, що необхідно враховувати під час проведення цієї СРД. Ефективність процесуальної діяльності під час кримінального провадження щодо осіб, винуватих у вчиненні кримінальних правопорушень, і захисту громадян від незаконного й необгрунтованого обвинувачення безпосередньо залежить від якості законодавчої регламентації та практики проведення передбачених законом процесуальних дій, спрямованих на збирання й дослідження доказів, забезпечення прав учасників кримінального провадження. До таких дій насамперед належить допит [23, с. 96].

Допит є психологічно складною СРД, одним з видів процесуальної взаємодії, міжособистісного спілкування та обміну інформацією між двома головними дійовими особами – особою, яка допитує, й особою яку допитують [85, с. 442]. Тому якість його проведення залежить передусім від уміння слідчого визначати першочергове завдання майбутнього спілкування: яку інформацію необхідно отримати від допитуваного, які та в якій послідовності використовувати тактичні прийоми, пов'язані, зокрема, з необхідністю пред'явлення наявних доказів [23, с. 96].

У криміналістичній літературі слушно зазначають, що допит є найпоширенішим способом отримання доказів. Крім цього, допит – одна з найскладніших слідчих (судових) дій, його проведення потребує високого рівня загальної та професійної культури слідчого, глибокого знання психології людини [193, с. 218]. Із загального бюджету часу, передбаченого для проведення слідчих дій, стверджують В. П. Бахін, М. Ч. Когамов і Н. С. Карпов, слідчий витрачає на проведення допитів понад 80 % [16, с. 6]. Засвідчують таку тенденцію і проанкетовані нами слідчі, 78,5 % з яких (51 слідчий) визначили допит свідка як найпоширенішу СРД на початковому етапі розслідування шахрайства; допит підозрюваного – 30 (46,1 %), а допит потерпілого – 25 (38,5 %) слідчих (додаток Б).

Під час допиту є реальна можливість зібрати найбільшу кількість фактичних даних, які надалі буде використано як докази. Тож від умілого,

тактично правильного проведення цієї СРД безпосередньо залежить якість досудового розслідування загалом. Оскільки допит є першочерговою СРД, його слід проводити негайно після виявлення факту шахрайства на об'єктах залізничного транспорту (чи то потяги, вокзали, господарські споруди, чи інший об'єкт залізничного транспорту). Залежно від місця виявлення ознак цього кримінального правопорушення допит потерпілого або свідка можуть проводити як у службовому кабінеті, так і в потязу, на залізничному вокзалі, у службовому автомобілі чи кімнатах, розміщених на вокзалах, у службовому кабінеті допитуваного, що суттєво позначається на ефективності проведення цієї СРД та використання розробленої криміналістикою системи тактичних прийомів спілкування. Ускладнюють проведення допиту і встановлення всіх необхідних обставин події постійний шум, безперервний потік пасажирів, брак часу як у допитуваної особи, так і в слідчого. За таких обставин для налагодження психологічного контакту з допитуваним і повного досягнення мети допиту найдоцільніше проводити допит у службовому кабінеті слідчого.

Водночас поширеними є випадки небажання допитуваного пройти в службовий кабінет для проведення допиту через пригніченість у зв'язку з учиненням шахрайства щодо нього, необхідність терміново вирушати в дорогу, наявність об'ємного багажу та низку інших причин. У цих випадках краще діяти залежно від ситуації та проводити допит у тому місці, де зручно допитуваному. Водночас слід використати весь рекомендований криміналістикою алгоритм такого допиту, щоб досягти його мети [10, с. 30]. На наше переконання, іншу поведінку слідчого особа розцінюватиме як спробу придушити її волю, що зрештою негативно позначиться на ефективності допиту.

Допит *потерпілого* – одна з першочергових СРД, якій притаманна низка особливостей. По-перше, учинення шахрайства було спрямовано безпосередньо на потерпілого, саме він спілкувався зі зловмисником. Потерпілому найкраще відомі обставини, за яких йому було завдано шкоди. По-друге, потерпілий здебільшого є особою, зацікавленою в результатах розслідування. Однак таку зацікавленість не слід розглядати як обставину, що дає підстави відкидати його

показання або піддавати сумніву їх правильність. У будь-якому разі його показання, так само, як і інші зібрані слідчим докази, буде перевірено під час досудового розслідування. По-третє, потерпілий може повідомити інформацію значно ширшу за ту, що міститься в питаннях слідчого, зокрема щодо обставин розслідуваної події, особи злочинця. Зазначене є підґрунтям для деталізації первинних версій і визначення правильного напрямку подальшого розслідування.

Допитувати потерпілого рекомендовано якомога швидше після того, як стало відомо про вчинений стосовно нього факт шахрайства [23, с. 96–97]. Показання таких потерпілих, слушно зазначають В. П. Бахін і В. К. Весельський, вирізняються не лише більшою правдивістю, а й значною деталізованістю [17, с. 38]. Важливим є питання визначення місця проведення такого допиту. Досвід практичної діяльності розслідування кримінальних правопорушень засвідчує доцільність у певних випадках проводити допит потерпілого на місці події, насамперед якщо він з іншого міста або погано орієнтується на місцевості. Цей тактичний прийом сприяє відновленню в його пам'яті окремих важливих обставин події та отриманню про них показань. Крім цього, на залізничних вокзалах пасажирів часто бувають уперше, тож місцевість їм переважно незнайома, вони не володіють відповідною термінологією щодо об'єктів, які знаходяться на вокзалах. За неможливості провести цю СРД на місці події, під час допиту в службовому кабінеті можна схематично зобразити місце події, зазначивши, де знаходилися потерпілий і злочинець. Такі схеми використовують під час огляду місця події, а також для встановлення можливих суперечностей у показаннях інших учасників розслідування та з'ясування істини.

Під час допиту потерпілого необхідно докладно з'ясувати обставини, за яких потерпілого було залучено в обманні дії. Шахраї психологічно точно обирають свою жертву, впливають на такі її особисті риси, як корисливість, довірливість, легковажність, брак життєвого досвіду. Слід урахувати, що під час допиту потерпілого іноді доводиться порушувати тему явно збиткових з моральної позиції вчинків потерпілих, що потребує делікатності, тактовності, водночас – наполегливості у з'ясуванні всіх деталей [28, с. 106–107].

Увагу слід зосереджувати на ознаках викраденого майна, його вартості, наявності документів на це майно. З'ясування таких відомостей сприяє розшуку викраденого майна, відшкодуванню матеріальних збитків, а в низці випадків – цілеспрямованому пошуку підозрюваних осіб.

Вокзали, потяги й інші об'єкти залізничного транспорту майже завжди є місцями масового скупчення людей. Пасажири різняться за віком, соціальним статусом, освітою, національністю. Ці фактори необхідно також ураховувати під час проведення допиту, оскільки одні повільно, а інші – швидко можуть розповісти, що з ними трапилося. Поширеними під час проведення допиту є випадки, коли відповіді можна отримати лише після формулювання конкретних запитань, зокрема уточнювального чи деталізаційного змісту. Однак питання не повинні бути навідними, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї. Важливим фактором є логічна послідовність й обґрунтованість поставлених питань. Також необхідно враховувати й ступінь потрясіння потерпілого фактом учинення щодо нього кримінального правопорушення. Якщо потерпілий надто схвилюваний або збентежений тим, що трапилося, то через певний проміжок часу доцільно провести повторний його допит, оскільки під час первинного допиту він через хвилювання може не повністю повідомити значущі для слідчого обставини.

На першому допиті потерпілого важливо з'ясувати: час і місце вчинення шахрайства (залізничний вокзал, пасажирський або приміський потяг, будь-який інший об'єкт залізничного транспорту); яким способом учинено шахрайство, хто бачив або міг бачити потерпілого й підозрюваного; які сліди могли утворитися на місці події, які матеріальні об'єкти залишилися в потерпілого та можуть свідчити про шахрайські дії. Встановлення цих обставин дає змогу повніше відтворити обстановку вчинення шахрайства, здійснити пошук можливих свідків і розшук шахрая. Уже після першого допиту потерпілого можна припустити, чи вперше особа вчинила шахрайство. З'ясувавши цю обставину, простіше планувати подальші дії з розшуку підозрюваного та місця знаходження майна, яким він заволодів [23, с. 97].

Зокрема, під час допиту потерпілий повідомив, що познайомився з підозрюваним випадково, упродовж кількох годин вони спілкувалися, розпивали спиртні напої, лише потім підозрюваний ошукав потерпілого. Така ситуація може свідчити про те, що в підозрюваного виник раптовий умисел на збагачення за рахунок потерпілого. До прикладу, обвинувачений під час судового засідання підтвердив, що перебував на вокзалі станції Львів разом з потерпілим, вони розпивали спиртні напої, а потім, на прохання потерпілого, він з його картки зняв у банкоматі гроші в сумі 1000 грн, однак віддав потерпілому тільки 100 грн, а 900 грн він привласнив і з місця події зник¹.

Інша ситуація, коли підозрюваний постійно вчиняє шахрайство і, прямуючи на залізничний вокзал або сідаючи в поїзд, чітко знає, які дії та в якій послідовності потрібно здійснити щодо наміченої жертви. Зокрема, шахрай у приміщенні вокзалу станції Коростень близько 16 год познайомився з потерпілим. Вони разом підійшли до кіоску «Мобілочка» на 2-му поверсі приміщення залізничного вокзалу, де кожен з них залишив свій мобільний телефон продавцю кіоску на тимчасове зберігання для підзаряджання акумуляторних батарей. Цього самого дня, близько 17 год, шахрай повернувся до кіоску і, посилаючись на знайомство з потерпілим і скориставшись його відсутністю, забрав й обернув на свою користь його мобільний телефон «SAMSUNG X-630»². Аналогічний факт шахрайства виявлено на станції Запоріжжя. Перебуваючи там, дві особи залишили в торговельному кіоску телефони для підзаряджання акумуляторних батарей, а самі на певний час відійшли від кіоску з метою розпивання спиртних напоїв. Після цього шахрай під вигаданим приводом залишив потерпілого одного, підійшов до продавця кіоску, увів його в оману й під приводом повернення власнику його мобільного телефону «Samsung Galaxy J2» заволодів ним, чим завдав потерпілому матеріальної шкоди на суму 3799 грн³.

¹ Кримінальне провадження № 462/4632/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74076858>.

² Кримінальне провадження № 1-74/11, знаходиться в архіві Коростенського міськрайонного суду Житомирської області.

³ Кримінальне провадження № 1-кп/331/55/2017. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/68610494>.

Однак трапляються випадки, коли потерпілі дають показання, що не відповідають дійсності. Мотивами приховування злочинів шляхом надання неправдивих показань, стверджує І. А. Ніколайчук, можуть бути: страх потерпілого через можливу помсту з боку злочинця та його зв'язки, дружні, родинні чи сімейні стосунки, злочинний зв'язок з підозрюваним або обвинуваченим у минулому. Крім мети приховування злочину, потерпілий може дати неправдиві свідчення і з інших мотивів: через прагнення перебільшити заподіяні йому матеріальні збитки, з почуття помсти або інших спонукань (ревності, злість тощо); намір зменшити заподіяну шкоду, щоб приховати джерело втрачених цінностей; приховати власну непристойну поведінку (користь, боягузтво тощо); скептичне ставлення до можливостей органів досудового розслідування розкрити злочин, забезпечити відшкодування заподіяної матеріальної шкоди, особисту безпеку потерпілому та його близьким [116, с. 57].

Небажання потерпілого давати правдиві показання може бути пов'язано також з незначною вартістю майна, яким заволодів шахрай. У цьому випадку показання потерпілого поверхневі, він не повідомляє важливі деталі, причому допитуваний явно демонструє невдоволення допитом. Ситуацію ускладнено ще й тим, що, відповідно до частини 2 статті 95 КПК України, потерпілий має право давати показання під час досудового розслідування та судового розгляду або ж не давати їх.

Щоб запобігти наданню потерпілим помилкових пояснень, слід використовувати фактор раптовості. Одним з головних завдань такого прийому є не дозволити допитуваному продумати лінію власного захисту або захисту інших осіб, якщо допитувана особа – свідок або потерпілий. Важливо використовувати необізнаність допитуваного щодо обсягів і характеру відомостей про злочин [179, с. 85]. Сутність прийому раптовості полягає в поєднанні психологічного тиску та відповідної ситуації енергетизму фізичних заходів з боку слідства, зумовлених процесом отримання інформації про обставини вчиненого кримінального правопорушення. Безперечно, не може бути застосовано недозволені методи провадження СРД, до яких належать обман і насильство.

Іншим прийомом може бути встановлення довірливих стосунків між потерпілим і слідчим, який потрібними словами, діями, мімікою демонструє своє співчуття потерпілому й прагнення встановити істину за будь-яких обставин. Установивши такі стосунки, непомітно для потерпілого можна з'ясувати необхідні для слідства важливі факти. Цей прийом краще застосовувати під час першого допиту потерпілого, оскільки в цей час він є найвразливішим.

Значний обсяг фактичних даних, що мають значення для швидкого й ефективного розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, слідчий отримує від *свідків*. Їхні показання є поширеним джерелом доказів, оскільки жодне кримінальне провадження не обходиться без них. Свідків завжди мають допитувати окремо і в різний час (можливо, і в різні дні), щоб уникнути їхнього спілкування між собою щодо цього провадження. Для отримання повних та об'єктивних показань свідку пропонують повідомити про події, які йому відомі, у формі вільної розповіді. Іноді з метою економії часу свідку доцільно запропонувати викласти події в хронологічній послідовності та логічному розвитку з максимальними подробицями, а під час розповіді посилатися на джерело інформованості; повідомляти про додаткові джерела доказів, що підтверджують його свідчення. Питання, поставлені свідкові, групують на окремі моменти чи обставини провадження з метою дотримання повної послідовності з'ясування обставин від загальніших до окремих, охоплюючи важливі деталі події.

Зміст і форма питань можуть здійснювати певний психологічний вплив на свідка. Майстерність формулювання питань полягає в тому, щоб не виводити свідка на відповідь, а стимулювало його пам'ять до пригадування обставин. Роздуми під час формулювання відповідей надають можливість діагностувати правдивість показань допитуваного.

Досить часто люди не бажають виступати в якості свідка, а тому завжди необхідно знайти потрібні слова, щоб переконати їх у зворотному. Іноді доцільно піти на певні поступки й організувати зустріч зі свідком у час і в зручному для нього місці, у тому числі поза службового кабінету.

Під час допиту свідка також необхідно враховувати його особистісні риси. Якщо раніше свідка на підставі частини 2 статті 96 КПК України було засуджено за дачу завідомо неправдивих показань, обман, шахрайство або інші дії, що підтверджують нечесність свідка, для доказування недостовірності його показань можуть надавати свідчення, документи, що підтверджують його недоброчесну репутацію [23, с. 98].

Перший допит *підозрюваного* має розвідувальний характер, спрямований на з'ясування позиції допитуваного, його аргументів, отримання інформації про подію. Фактор раптовості під час допиту позбавляє підозрюваного можливості продумати певну версію, оцінити значущість наявних у слідчого доказів [175, с. 409].

На початковому етапі розслідування слідчий переважно не володіє повною інформацією про особу злочинця, склад учасників, кількість учинених злочинів тощо. Тому злочинці іноді йдуть на контакт зі слідчим для виявлення обсягу доказів, намагаючись визначити межі його обізнаності, і на підставі цього розробити загальну лінію поведінки. У такому разі доцільно приховувати межі поінформованості слідчого. Умисне замовчування дезорієнтує злочинців, особливо коли вони очікують повідомлення будь-яких даних, щоб визначити напрями своєї подальшої поведінки. За означених обставин слідчий може частково повідомити будь-які дані, не акцентуючи на них увагу допитуваних. Залежно від їхніх позицій слідчий може вдати незначну поінформованість або повну необізнаність. Нічого не повідомляючи, він одержує доказову інформацію, аналізуючи яку, може дійти висновку про лінію поведінки, обрану допитуваними.

Важливе значення мають момент й обставини виявлення вчиненого шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. Під час допиту підозрюваного в шахрайстві можуть виникнути дві ситуації: 1) шахрай визнає факт шахрайства і дає правдиві показання; 2) він цілком заперечує свої шахрайські дії, посилаючись на передання речей за інших обставин (передані в борг, оренду, тимчасове користування, знайдені тощо). Залежно від ситуації, що склалася, обирають тактику доказування фактів шахрайства.

У першому випадку, коли підозрюваний визнає свою вину, необхідно в найстисліші терміни провести детальний допит щодо обставин учинення шахрайства. Важливо також, крім допиту, провести інші необхідні процесуальні дії для підтвердження та фіксації отриманих під час допиту підозрюваного фактичних даних, оскільки згодом він може відмовитися від первинних показань. Під час допиту з'ясовують обставини знайомства шахрая з потерпілим: як було обрано особу потерпілого, де, коли, скільки разів зустрічалися, чи розпивали спільно алкогольні напої; як і за яких обставин виник умисел і здійснено шахрайські дії; яке майно та цінності отримано; де їх зберігають, якщо вони не були вилучені під час затримання. У другому випадку, коли підозрюваний заперечує свою причетність до події кримінального правопорушення або приховує окремі його обставини, необхідно спрямувати зусилля на збирання доказів щодо встановлення істини. Сукупність доказів може бути сформовано на підставі детального допиту потерпілого, свідків, фотознімків (відеозйомки), на яких підозрюваний зафіксований разом з предметом шахрайства, протоколів його огляду й вилучення та інших джерел доказів. Під час допиту підозрюваного слідчий акцентує увагу на слабких моментах у позиції допитуваного, які після попередньої перевірки може бути використано під час його допиту (наприклад, скрутне матеріальне становище, хвороба близьких тощо). Після отримання відомостей про судимість підозрюваного також стане відомо, чи вперше він учинив кримінальне правопорушення, чи повторно. Якщо підозрюваний заперечує свою причетність до вчинення шахрайства, то після отримання довідки про його судимості стає відомо, що підозрюваного неодноразово притягували за вчинення аналогічних кримінальних правопорушень. Певним доказом можуть бути вирoki судів за колишніми судимостями, у яких відображено минулі злочинні дії, обраний спосіб їх учинення та позицію підозрюваного під час їх розслідування. Тактичну інформацію можна отримати й від слідчих, які раніше здійснювали досудове розслідування кримінальних проваджень, де фігурував підозрюваний. Отримані в такий спосіб фактичні дані, відповідно до частини 1 статті 88 КПК України, не може бути використано на підтвердження винуватості підозрюва-

ного, проте їх наявність допоможе обрати оптимальну лінію поведінки слідчого стосовно нього [23, с. 99].

Допит підозрюваного потребує завчасної системної підготовки як із процесуальної, так і психологічної позиції. З перших хвилин спілкування з підозрюваним можна зрозуміти його позицію, скорегувати тактику, яку доцільно обрати слідчому з метою проведення допиту наступально, формулювати чіткі запитання в оптимальній послідовності. Під час анкетування 42 (64,6 %) слідчі зазначили, що затримані за шахрайство іноді сприяють розслідуванню цього кримінального правопорушення (додаток Б), тому допит слід проводити, використовуючи такі тактичні прийоми, які можуть забезпечити досягнення позитивного результату. За необхідності такий допит краще почати з біографічних даних особи, виявивши до них зацікавленість, а вже після цього перейти до факту вчинення шахрайства.

Під час допиту підозрюваного важливо встановити момент виникнення умислу на вчинення шахрайства і на його реалізацію. Поширеними є випадки, коли підозрювані, щоб уникнути покарання за більш тяжке кримінальне правопорушення, маскують його під шахрайство. Тому під час проведення детального допиту стане відомо, особа вчинила шахрайство чи, можливо, інше кримінальне правопорушення. Якщо ж під час допиту виникнуть суперечності у свідченнях учасників кримінального провадження, доцільно провести *одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб* – СРД, визначену в частині 9 статті 224 КПК України, яку лише 12 (18,5 %) слідчих вважають такою, що найчастіше проводять на початковому етапі розслідування шахрайства (додаток Б).

Правильна організація та проведення цього виду допиту передбачають урахування об'єктивних і суб'єктивних факторів, що позначаються на ефективності цієї СРД. З-поміж них слід виокремити: конфліктну обстановку його проведення; наявність або відсутність чинника раптовості; моральні та вольові якості учасників, їхній психічний стан; характер відносин і вплив один на одного; ставлення слідчого до проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, його психологічну готовність і стан під час проведення цієї СРД [23, с. 99–100].

На противагу звичайному допиту, слушно зауважує К. В. Плева, психологічна атмосфера одночасного допиту двох або більше вже допитаних осіб здебільшого є напруженішою. Це спричинено необхідністю брати участь у викритті іншої особи, почуттям страху за надання правдивих показань чи, навпаки, сорому за надання неправдивих показань [129, с. 112]. Майже завжди одночасний допит відбувається в конфліктній ситуації. У зв'язку з цим слідчий має ретельно продумати весь хід і черговість проведених ним дій, а також формулювання та форму фіксації поставлених ним запитань і відповідей на них. Проведення одночасного допиту двох і більше вже допитаних осіб має певні особливості. Насамперед вони стосуються управління процесом спілкування між учасниками, деякі з яких перешкоджають встановленню обставин події, не бажають вступати в контакт один з одним та з особою, яка їх допитує. Тому під час проведення такого допиту важливо враховувати статеві відмінності, індивідуальні особливості допитуваних, уміти активно слухати й синтезувати отримані відомості [110, с. 70].

Проаналізувавши порядок проведення допиту в інших державах, вдалося виявити певні відмінності. Зокрема, згідно з частиною 2 статті 224 КПК України, допит не може тривати без перерви понад 2 години. Натомість, відповідно до частини 2 статті 187 КПК Російської Федерації, – до 4 год, а згідно з частиною 4 зазначеної норми цього Кодексу, за наявності медичних показань, тривалість допиту встановлюють на підставі висновку лікаря. Водночас у КПК України такої норми немає. У частині 2 статті 189 КПК Російської Федерації зазначено також, що ставити навідні запитання заборонено, а в інших випадках слідчий сам обирає тактику проведення допиту; у частині 7 статті 352 КПК України передбачено, що навідні питання можна ставити лише в судовому засіданні під час перехресного допиту [23, с. 100].

3.3. Інші слідчі (розшукові) дії під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту

Для встановлення й доказування всіх передбачених частиною 1 статті 91 КПК України обставин може бути використано всі зазначені в частині 2 статті 93 цього Кодексу засоби збирання доказів. Їх перелік починається зі СРД як процесуальних дій, спрямованих, передусім, на реалізацію процесу доказування.

Серед інших, ще не розглянутих, СРД привертає увагу *пред'явлення для впізнання*, що полягає в пред'явленні потерпілому, свідкові чи іншому учаснику процесу особи або предметів, які вони спостерігали раніше, з метою виявлення тотожності. Тотожність під час впізнання встановлюють за ознаками об'єктів, побачених і збережених в пам'яті.

Пред'явлення для впізнання визначають як СРД, що полягає в пред'явленні свідкові (потерпілому, обвинуваченому), тобто особі, яка раніше сприймала певний об'єкт, однорідних об'єктів, що не мають істотних відмінностей у зовнішньому вигляді, у кількості не менше ніж три, серед яких знаходиться й раніше сприйманий, з метою встановлення їх тотожності або групової належності. Пред'явлення для впізнання є самостійною СРД, яку активно застосовують під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, про що зазначили 33 (50,8 %) проанкетовані слідчі (додаток Б).

Усталеною серед науковців є позиція, відповідно до якої сутність пред'явлення для впізнання розглядають як пред'явлення тому, хто впізнає, у передбаченому законом порядку певного об'єкта для того, щоб встановити його тотожність або відмінність від того об'єкта, який спостерігав раніше, зберіг у пам'яті та про який раніше давав показання [176, с. 192]. Тому впізнання проводять лише в разі, якщо слідчий, прокурор попередньо з'ясували, чи може особа, яка впізнає, впізнати й пам'ятає відмітні ознаки. Проте є випадки, коли особа не може назвати певні характерні прикмети, але може впізнати за сукупністю ознак.

Відповідно до положень законодавства, пред'явленню підлягають особи, предмети, за неможливості пред'явити для впізнання особу проводять впізнання за фотознімками. Порядок і підстави проведення пред'явлення для впізнання детально регламентовано в статтях 228–231 КПК України. Зокрема, загальна кількість осіб або предметів, пред'явлених для впізнання, має становити не менше ніж три (крім впізнання трупа), цю СРД проводять у присутності понятих. З метою забезпечення безпеки її може бути проведено в умовах, коли особа, яку пред'являють для впізнання, не бачить і не чує особи, яка впізнає, тобто поза її візуальним та аудіоспостереженням (частина 4 статті 228 цього Кодексу).

Застосування відеозапису під час пред'явлення для впізнання створює сприятливі умови для одержання доказів, дає змогу фіксувати не лише факт впізнання, а й психологічний клімат, у якому воно відбувалося, адже воно чинить психологічний вплив на підозрюваних. Натомість відеозапис перешкоджає негативному їх впливу на свідків і потерпілих.

Пред'явлення для впізнання ґрунтується на теорії відображення навколишнього світу у свідомості людини [47, с. 71]. Відображення як здатність обирати правильний спосіб дійсності є предметом теорії пізнання. Це такий взаємозв'язок між двома матеріальними процесами, під час якого особливості першого процесу відтворюються у відповідних особливостях другого [168, с. 25]. Будь-які зміни одного предмета чи явища під впливом іншого, що відображає в певній формі властивості останнього, є його відображенням.

Для криміналістів найбільший інтерес становлять відображення в живому середовищі, а саме у свідомості людини. Результати пред'явлення для впізнання, коли вони безпосередньо вказують на особу, яка вчинила шахрайство, мають визначальне значення під час аналізу й оцінки зібраних доказів і прийняття підсумкового процесуального рішення. Саме з метою недопущення помилок під час пред'явлення для впізнання в частині 1 статті 228 КПК України визначено потребу попередньо з'ясувати, чи може особа, яка впізнає, впізнати іншу особу, опитати її про зовнішній вигляд і прикмети цієї особи, а також про обставини, за яких вона бачила цю особу. У цій самій нормі Кодексу міститься заборона

попередньо показувати особі, яка впізнає, особу, яка повинна бути пред'явлена для впізнання, і надавати інші відомості про прикмети цієї особи.

Вимога допиту особи, яка буде впізнавати, перед пред'явленням для впізнання передбачена частиною 1 статті 228 КПК України. Під час допиту особи, яка буде впізнавати, слід встановити три групи обставин: про прикмети пізнаваної особи або кожного з учасників шахрайства; конкретні дії та характер розмов із шахраєм, об'єктивні та суб'єктивні чинники, що вплинули на сприйняття. На такому допиті обов'язково встановлюють: наскільки добре особа пам'ятає об'єкт, що підлягає впізнанню, як довго та за яких умов вона його бачила, володіла ним, який стан зору та слуху; які характерні прикмети й особливості цього об'єкта запам'яталися та хто може підтвердити ці показання. Таку інформацію отримують якомога швидше, оскільки образи об'єктів і прикмети шахраїв із часом можуть зникати в пам'яті свідків і потерпілих.

Проте безпосередньо в зазначеній статті йдеться про опитування особи. На нашу думку, наявна термінологічна неузгодженість, що засвідчують такі аргументи: по-перше, закон визначає обов'язок для допитуючого скласти протокол відповідно до статті 104 КПК України; по-друге, відомості про особу, яка може бути впізнана та прикмети якої зазначають під час спілкування, цілком належать до даних, що становлять докази; по-третє, докази отримують лише в передбаченому законом порядку й виключно відповідно до процесуальної форми, якою в цьому разі є складання протоколу та фіксація в ньому показань допитуваної особи, що є джерелами доказів відповідно до частини 2 статті 84 КПК України. Тому вважаємо, що опитуванням особи, про яке йдеться в частині 1 статті 228 цього Кодексу, слід вважати допит особи, яка буде впізнавати.

Усі люди мають різні особливості зорової пам'яті. Спостерігаючи за особами, яких пред'явили для впізнання, людина може впізнати особу за прикметами, не відображеними в протоколі попереднього допиту. Такі розбіжності можна усунути під час додаткового допиту, в якому особа може пояснити актуалізацію своєї пам'яті під час безпосереднього споглядання осіб, пред'явлених їй для впізнання.

Як і пред'явлення для впізнання, після добровільної згоди раніше допитаної особи може бути проведено іншу СРД, передбачену КПК України. Її сутність полягає в розповіді особою про певне місце, пов'язане з подією кримінального правопорушення, демонструванні дій на цьому місці й висвітленні деталей обстановки з подальшим зіставленням цих показань з реальною обстановкою та зібраними матеріалами кримінального провадження. Такі дії в низці випадків дають змогу відшукати та визначити місце вчинення кримінального правопорушення, створюють умови для пошуку, фіксації та вилучення його матеріальних слідів, використання їх під час доказування.

Слідчий експеримент – це передбачена статтею 240 КПК України СРД, яку проводять з метою перевірки й уточнення відомостей, що мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань. Цю СРД проводять у присутності понятих, а в необхідних випадках – за участю спеціаліста, підозрюваного, потерпілого, свідка, захисника, представника; її може бути проведено як за ініціативою слідчого чи прокурора, так і за клопотанням підозрюваного, його захисника, потерпілого, свідка чи інших учасників кримінального провадження. Слід зважати на те, що підозрюваний та потерпілий мають законне право відмовитися від дачі показань, тож надавати чи не надавати свою згоду на участь у слідчому експерименті й надання показань під час його проведення є їхнім правом, а не обов'язком. Відмовитися давати показання під час слідчого експерименту можуть й інші учасники кримінального провадження (зокрема свідок, законний представник) відповідно до частини першої статті 63 Конституції України, якщо їхні показання стосуються їх самих, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом. Їхня відмова брати участь у проведенні слідчого експерименту, давати які-небудь пояснення, пов'язані з його проведенням, виключає можливість проведення цієї СРД як суто добровільної дії.

Якщо клопотання про проведення слідчого експерименту заявила сторона захисту чи потерпілий, участь особи, яка його ініціювала, та її захисника чи

представника є обов'язковою. Водночас у частині 6 статті 223 КПК України визначено два випадки, коли таких осіб до участі в цій СРД не залучають: або це неможливо через специфіку слідчої дії, або така особа письмово відмовилася від участі в ній.

Усі експериментальні дії, слушно зазначає Ю. А. Чаплинська, доцільно проводити за оптимальних умов у тих місцях, де відбувалася досліджувана подія. У цьому випадку слідчий повинен урахувувати місце, час, період доби, погодні та кліматичні умови, освітлення, тривалість, темп і послідовність дій, обставини, які не підлягають відтворенню, тощо. Насамперед це стосується випадків перевірки можливості спостереження або сприймання якого-небудь факту (явища), існування якого-небудь факту (явища), здійснення якої-небудь дії за певних умов або встановлення послідовності розвитку певної події та механізму кримінального правопорушення чи окремих його елементів. Якщо обстановка, де планують провести експериментальні дії, зазнала суттєвих змін, то вдаються до її реконструкції. Водночас реконструюють не всю обстановку, а окремі її елементи, які є важливими для дослідів [182, с. 45–46]. Ступінь реконструкції залежить від конкретної ситуації розслідування та питань, які слід вирішити під час проведення цієї СРД.

Слідчий експеримент проводять, якщо у слідчого чи прокурора наявна мінімальна кількість доказів, які необхідно уточнити чи перевірити. Експериментальні дії, які можна проводити в межах слідчого експерименту, умовно поділяють на дві групи: 1) пов'язані з відтворенням дій; 2) пов'язані з реконструкцією обстановки й обставин події. У першому випадку дії слідчого спрямовані на зіставленні розповіді й демонструванні дій особи на місці вчинення кримінального правопорушення з її попереднім допитом, у другому – на з'ясування механізму подій, що відбувалися, загалом або окремих їхніх деталей; на підтвердження чи спростування можливості існування певного явища або на з'ясування механізму утворення слідів.

Специфіка проведення слідчого експерименту полягає в тому, що слідчий як службова особа, яка несе відповідальність відповідно до частини 1 статті 40

КПК України за законність і своєчасність здійснення процесуальних дій, передає ініціативу в частині дій особі, показання якої перевіряють, щодо обрання нею маршруту, відшукання речових доказів, демонстрування своїх дій або дій інших осіб на місці події, її пояснень [87, с. 405–406]. Водночас слідчий, керуючи цією СРД і спрямовуючи її в запланованому напрямі, ставить цій особі запитання з метою уточнення окремих важливих деталей чи суперечностей в її показаннях чи показаннях інших учасників кримінального провадження.

Якщо під час слідчого експерименту буде знайдено речі й документи, інші сліди кримінального правопорушення, їх необхідно оглянути на місці провадження слідчої дії та зафіксувати в порядку, передбаченому в статті 237 КПК України.

Залежно від обставин (одразу встановлено й затримано особу чи згодом, коли вже минув певний час з моменту вчинення кримінального правопорушення), ця СРД може як належати, так і не належати до невідкладних. Під час проведення анкетування лише 10 (15,4 %) слідчих зазначили, що проводили слідчий експеримент під час розслідування шахрайства (додаток Б).

У разі проведення слідчого експерименту безпосередньо під час нього або після його закінчення відповідно до вимог статей 104–107 КПК України складають протокол, який підписують усі особи, що брали в ньому участь, а також поняті й слідчий та/або прокурор.

Значно підвищує інформаційну цінність слідчого експерименту застосування під час його проведення технічних засобів фіксації. Під час цієї СРД закон надає право слідчому, прокурору або за їх дорученням залученому спеціалісту проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення, відбитки та зліпки, які додають до протоколу. Однак слідчий також повинен мати навички використання технічних засобів. Нехтування цими вимогами призводить до того, що слідчий не вміє відшукувати матеріальні сліди кримінального правопорушення, правильно їх вилучати й оформляти, унаслідок чого докази назавжди може бути втрачено [30, с. 156–157].

Для заволодіння власністю потерпілих шахраї використовують різноманітні способи залежно від наявних у них індивідуально-психологічних особливостей, навичок і вмінь у конкретній сфері людської діяльності. Від обраного шахраєм способу залежить вибір засобів учинення шахрайства, унаслідок застосування яких виникають певні зміни в навколишньому середовищі, відображені в слідах, предметах та об'єктах, дослідження яких потребує призначення і проведення відповідних судових експертиз [30, с. 158] й інших видів та форм використання спеціальних знань. Про таку потребу зазначили 29 (44,6 %) проанкетованих слідчих, які використовують ці знання за необхідності, ще 13 (20 %) з них повідомили, що використовують спеціальні знання в кожному кримінальному провадженні; лише 9 (13,8 %) слідчих визнали, що під час доказування фактів шахрайства спеціальні знання ніколи не використовують (додаток Б).

Судова експертиза як одна з форм використання спеціальних знань, згідно зі статтею 1 Закону України «Про судову експертизу», передбачає дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [144].

Згідно з частиною 1 статті 242 КПК України, експертизу проводить експерт за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання.

Однією з умов ефективності та якості експертних досліджень є правильно організована підготовка до *призначення експертизи*. Перш ніж приступити до конкретних підготовчих дій, слідчий має визначити, які обставини необхідно встановити за допомогою спеціальних знань і яке значення для справи можуть мати факти, встановлені експертним шляхом.

Під час розслідування фактів шахрайства на об'єктах залізничного транспорту в переважній більшості випадків призначають і проводять

дактилоскопічну, почеркознавчу, товарознавчу, експертизу матеріалів, речовин та виробів, техніко-криміналістичну експертизу документів, інші види експертиз.

Ефективність дактилоскопічної експертизи залежить від якості отриманих матеріалів, адже не всі об'єкти, надані на дослідження, мають якісні характеристики. Це залежить від того, у яких умовах їх було виявлено, якими методами та засобами керувався слідчий, експерт, спеціаліст під час їх вилучення, на якому носії представлено сліди рук. Ідентифікація може бути успішною, якщо під час дослідження кожен ідентифікуючу ознаку детально проаналізувати, а це в абсолютній більшості випадків неможливо без штучного посилення досліджуваної ознаки. Сліди пальців рук, що вилучають із місць події, розрізняють за якістю. Що більше деталей відобразилося в сліді, то надійніше й точніше спрацює пошукова система. Важливе практичне й теоретичне значення мають: урахування порівняно невеликої площі папілярного візерунка та високої щільності ознак; збіг особливостей, закодованих автоматично у відбитку раніше введеної дактилокарти, з реальними особливостями, зазначеними під час уведення кожного сліду оператором. Тут важливу роль відіграє вміння спеціаліста правильно, ураховуючи форму та напрямок папілярних ліній, визначати певну ознаку. Зокрема, Т. В. Патрушева обґрунтовує перспективність розвитку як галузі трасології дерматогліфіки – наукової системи знань, що, поряд із дактилоскопією, є частиною трасології, вивчає морфологічні особливості поверхневого шару шкіри для виконання ідентифікаційних, класифікаційних і діагностичних завдань [126, с. 15–16].

У справах про шахрайство такі методи використовують під час дослідження підроблених грошей, документів, металів, сплавів і виробів з них, а також різних речовин невідомого походження. Наукове підґрунтя фізико-хімічні дослідження отримали в 30-ті роки минулого століття з появою фізичних приладів у хімічних лабораторіях, що надало можливість реєструвати матеріальну інформацію, не доступну для людського сприйняття, виявляти речовини мінімальних концентрацій [14, с. 8].

Зокрема, злочинці нерідко використовують речовини, матеріали та вироби, наприклад, продають потерпілому виріб з міді чи латуні як виріб із дорогоцінного металу. У цих випадках необхідним є проведення фізико-хімічної експертизи, яка належить до найскладніших і найбільш трудомістких експертиз. Одне із завдань криміналістичної експертизи матеріалів, речовин і виробів, об'єкти якої є елементами матеріальної обстановки злочину, передбачає встановлення тотожності, що аналогічно завданням традиційних криміналістичних експертиз (судово-почеркознавчої, техніко-криміналістичної експертизи документів, судово-трасологічної, судово-портретної). У справах про шахрайство методи цих експертиз використовують під час дослідження підроблених грошей, документів, металів, сплавів і виробів з них, а також різних речовин невідомого походження. Фізико-хімічне дослідження надає можливість встановити природу та склад фальшивих дорогоцінних каменів і виробів з металів, реалізованих потерпілому як благородні метали [98].

Шляхом судово-трасологічного дослідження вирішують питання про встановлення цілого за частинами, знайденими в різних місцях, дослідження яких надає можливість довести важливі обставини розслідуваної події. Зокрема, нерідко шахрай використовує грошову або речову «ляльку», обгорнуту у фрагмент тканини, паперу, тощо. Вилучена під час обшуку частина обгортки дасть змогу вирішити питання про наявність єдиного джерела походження із фрагментом обгортки. Експертизою цілого за частинами встановлюють, чи мають частини предмета (знайдені уламки, шматки, осколки тощо) спільну лінію розділення, тобто чи становили вони раніше одне ціле. Орієнтовний перелік вирішуваних питань зводиться до з'ясування того, чи становили знайдені частини єдине ціле; у який спосіб відокремлено від предмета його частину; до якого виду належить предмет, частину якого вилучено з місця події [30, с. 158–159].

Почеркознавча експертиза в справах про шахрайства має певну специфіку. У провадженнях про шахрайства, згідно з даними, наведеними Г. С. Бідняк, її призначають лише у 7 % випадків. Цей факт зазначена авторка пояснює тим, що в сучасному житті документи здебільшого виконують за допомогою комп'ютер-

них технологій або використовують бланки встановленого зразка з подальшим внесенням реквізитів. Під час розслідування шахрайства рукописні тексти обсягом близько половини аркуша формату А4 трапляються в розписках [21, с. 95].

З огляду на специфіку вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, у переважній більшості випадків почеркознавчі експертизи призначають для виконання ідентифікаційних і діагностичних завдань у процесі дослідження рукописних літерних текстів, стислих літерних записів, а також підписів. Такі дослідження мають на меті встановлення факту виконання записів і підписів певною особою чи підтвердження факту виконання підпису не цією особою; встановлення факту виконання особою записів і підписів від імені інших осіб; виконавця неправдивих записів та підписів, факту дописування в досліджуваному тексті, факту виконання рукопису в незвичайній обстановці тощо [196, с. 278–279].

Основними об'єктами криміналістичного дослідження в справах про шахрайство є документи. Серед досліджуваних об'єктів можна виокремити документи, що: 1) посвідчують особу; 2) підтверджують статус суб'єкта підприємницької діяльності, державного службовця; 3) мають відомості про господарські угоди; 4) підтверджують споживчі властивості та якість товарів; 5) містять відомості, що мають значення для справи, однак не належать до перелічених (чорнові записи, листи тощо) [98].

Техніко-криміналістична експертиза документів є дієвим засобом встановлення фактичних обставин учинення шахрайства. Цей вид експертиз сприяє викриттю злочинів, встановленню способів учинення кримінального правопорушення. Передумови для призначення цієї експертизи виникають за наявності в справі документа – речового доказу, щодо якого є сумнів у достовірності чи припущення про його підроблення [30, с. 159].

Для підготовки та проведення більшості видів експертиз необхідні певні зразки для експертизи, експертні дослідження без яких неможливі. До них належать відображення, предмети, речовини, що відображають властивості, ознаки, якості (індивідуальні та групові) інших предметів або суб'єктів, щодо

яких виникло припущення, що вони стосуються вчиненого кримінального правопорушення [40, с. 34–36].

Призначення та проведення цих видів судових експертиз спрямовані на встановлення умислу підозрюваного на заволодіння майном шляхом обману або зловживання довірою, що надзвичайно складно довести у справах цієї категорії. Перелічені слідчі дії за умови дотримання тактики їх проведення є одним з основних способів пізнання істини в кримінальному провадженні.

Товарознавчу експертизу призначають для визначення ціни предмета залежно від його реального стану, виявлення пошкоджень і причини їх появи. У цьому разі за допомогою спеціальних знань у галузі товарознавства досліджують товарні (споживчі) властивості виробів з метою визначення їх фактичного стану або (та) їх вартості (початкової, залишкової).

Товарознавча експертиза допомагає вирішити широке коло питань: визначити якість виробів, фактори, що забезпечують збереження продукції, обставини, що спричиняють зниження якості товарів. Також її призначають для встановлення вартості предмета, оскільки інколи потерпілий не може пред'явити документи, що засвідчують вартість товару, і визначає її самостійно, однак ціна подеколи не відповідає дійсності.

Структуру висновку експерта не визначено в КПК України, тому на практиці постають питання щодо обсягу викладення ходу та результатів експертного дослідження, компоновання викладеного матеріалу, правил описування. Експерт має докладно описати методику дослідження, технічні засоби, дії та маніпуляції стосовно об'єктів, а кожен етап зафіксувати. Крім цього, він повинен роз'яснити призначення методів та їх обґрунтування, якщо є альтернативні, а стосовно обраної методики – посилатися на її офіційне ухвалення.

Крім призначення та проведення експертиз, під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту постає потреба застосування спеціальних знань шляхом отримання консультацій спеціаліста або залучення його до участі в слідчих діях. Застосування та обрання спеціальних знань у формі

призначення та проведення експертиз під час розслідування шахрайства залежить від механізму кримінального правопорушення. Зокрема, у процесі розслідування шахрайства з використанням підроблених документів (чеків, накладних, доручень тощо) предметом дослідження є різні документи. Шахраї найчастіше використовують підроблені документи, виготовлені на спеціальних пристосуваннях (апаратах), мальовані, виготовлені шляхом переклеювання фрагментів (цифр) з різних чеків на один тощо. У цьому випадку на початковому етапі розслідування постає необхідність установити спосіб відтворення зображень (відбитків). Це надасть можливість правильно вибудувати версії про спосіб шахрайства й осіб, які його вчинили [112, с. 131].

Спеціальні знання під час розслідування використовують на всіх його етапах, відповідно, на кожному з них вирішують певні завдання. Після внесення даних до ЄРДР встановлюють наявність або відсутність достатніх даних, що вказують на шахрайство і можуть міститися в різних джерелах інформації. Використовуючи спеціальні знання, слідчий, прокурор, слідчий суддя отримують найповніші дані, достатні для розслідування кримінального провадження, зокрема, проводять такі заходи:

1. Під час опитування та допитів свідків й очевидців з'ясовують спосіб учинення кримінального правопорушення, прикмети зовнішності злочинців для складання суб'єктивного портрета та його подальшого використання для встановлення особи та її розшуку.

2. Під час проведення огляду місця події виявляють, вилучають і фіксують матеріальні джерела інформації, що можуть вказувати на наявність ознак кримінального правопорушення, місцезнаходження майна, напрямок зникнення злочинців й інші важливі обставини.

На подальшому етапі розслідування спеціальні знання необхідні для збирання доказів, їх оцінки та використання в доказуванні. На цьому етапі завдяки використанню спеціальних знань виконують завдання, що виникають під час проведення СРД. Основними з них є допит, обшук, призначення та проведення судової експертизи.

Під час проведення допиту спеціальні знання використовують для:

1) з'ясування механізму вчинення кримінального правопорушення із застосуванням специфічних знарядь і способів;

2) отримання інформації від допитуваного з використанням деяких тактичних прийомів: пред'явлення доказів (об'єктів, вилучених із місця події, результатів проведених досліджень), демонстрації сучасних можливостей дослідження об'єктів; фіксації ходу й результатів слідчої дії із застосуванням відеокамери.

Призначення експертизи спрямоване на вирішення питань, що стосуються: визначення предмета дослідження; окреслення кола питань, які слід з'ясувати; підбору й отримання зразків для експертизи; необхідності призначення комплексної чи комісійної експертизи. Безпосередньо під час проведення експертизи експерт виконує конкретні завдання залежно від виду експертизи.

Під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту кожний суб'єкт використання спеціальних знань виконує свої завдання: слідчий – щодо ефективнішої організації СРД, виявлення, фіксації та вилучення доказів; спеціаліст – з надання допомоги слідчому під час проведення СРД; експерт – щодо вирішення питань, поставлених перед ним; обізнані особи надають непроцесуальну допомогу в розслідуванні. Безумовно, такий перелік завдань є загальним, оскільки він залежить від суб'єктів і завдань розслідування на кожному його етапі [24, с. 13–16].

Отже, доказування фактів шахрайства на об'єктах залізничного транспорту здійснюють, насамперед, шляхом проведення СРД відповідно до частини 2 статті 93 КПК України. Згідно з результатами анкетування слідчих, спеціальні знання найчастіше використовують під час проведення слідчого експерименту – 29 (44,6 %), пред'явлення особи для впізнання – 18 (27,7 %), допиту підозрюваного – 15 (23,1 %), одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб – 14 (21,5 %), обшуку й огляду речових доказів – по 13 (20 %), зрідка – під час допиту потерпілого – 9 (13,8 %) чи свідків – 5 (7,8 %). Ці відповіді практичних працівників корелюють з іншими – щодо СРД, які найчастіше проводять перед закінченням досудового розслідування. Відповідаючи на це

запитання, 26 (40 %) слідчих вказали на слідчий експеримент, 24 (36,9 %) – на огляд речових доказів, 21 (32,3 %) – на одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб, питома вага інших СРД є значно меншою (додаток Б). Проведення цих та інших СРД спрямоване, насамперед, на доказування фактів шахрайства у визначені строки, повідомлення особі про підозру, обрання необхідних запобіжних заходів і прийняття підсумкового процесуального рішення на стадії досудового розслідування.

Висновки до розділу 3

Під час виконання слідчим завдань кримінального провадження, спрямованих на захист особи, суспільства й держави від кримінальних правопорушень, значним є ризик порушення прав і законних інтересів учасників кримінального провадження, зокрема в разі застосування примусу під час проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

Одним із найскладніших видів огляду є огляд місця події, оскільки від своєчасності та якості його проведення залежить ефективність кримінального провадження загалом. Безпосередньо під час огляду є реальна можливість оперативно дослідити механізм учиненого кримінального правопорушення, висунути типові криміналістичні версії, отримати необхідну інформацію про осіб, які його вчинили, організувати їх розшук, спрогнозувати проведення інших СРД, що спрямовані на встановлення всіх важливих обставин. Під час учинення шахрайства утворюються матеріальні й ідеальні відображення, у зв'язку з чим місце події доцільно оглядати за участю потерпілого, який може вказати на сліди, що належать шахраю, речі або предмети, які він викинув чи випадково залишив, а які з них належать стороннім особам і не стосуються події цього кримінального правопорушення.

Обшук може бути успішним тоді, коли слідчий має необхідну інформацію про осіб, у яких необхідно проводити обшук, місце його проведення тощо.

Ефективність обшуку суттєво підвищується у випадках, коли факт доказування кримінального правопорушення невідомий шахраєві. Майно, яке було предметом шахрайства (переважно це гроші, мобільні телефони й інші цінні речі), а також інше майно, виявлене під час обшуку, за потреби має бути направлено на відповідну експертизу. Якщо таке майно має індивідуальні ознаки, його доцільно пред'явити потерпілому чи свідкам для впізнання.

Обшук особи проводять, якщо є достатні підстави вважати, що вона переховує при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження. Під час проведення цього виду обшуку слідчий виявляє та вилучає предмети злочинного посягання, знаряддя вчинення кримінального правопорушення, маскувальні пристрої тощо, які використовуватиме надалі під час доказування фактів шахрайства.

Допит є першочерговою СРД, його слід проводити негайно після виявлення факту шахрайства. Залежно від місця виявлення ознак цього кримінального правопорушення допит проводять в службовому кабінеті, потягу, на залізничному вокзалі, службовому автомобілі чи в кімнатах, розташованих на вокзалах, тощо. На початковому етапі розслідування слідчий може не володіти повною інформацією про особу злочинця, склад учасників, кількість учинених кримінальних правопорушень тощо. Тому затримані іноді йдуть на контакт зі слідчим для виявлення обсягу доказів, намагаючись визначити межі його обізнаності, й на підставі цього розробити загальну лінію поведінки. Умисне замовчування меж поінформованості слідчого в цьому разі дезорієнтує злочинців. За таких обставин слідчий може частково повідомити будь-які відомі йому дані й тим самим створити враження незначної поінформованості або повної необізнаності, після чого одержати інформацію про лінію поведінки, обрану допитуваним.

Пред'явлення для впізнання – тактично складна СРД, основним завданням якої є встановлення тотожності або групової належності. Для цього під час допиту особи, яка буде впізнавати, слід встановити три групи обставин: про прикмети пізнаваної особи або кожного з учасників кримінального

правопорушення; конкретні дії та характер розмов із шахраєм, об'єктивні та суб'єктивні чинники, що вплинули на сприйняття. Цю інформацію отримують якомога швидше, щоб не допустити зникнення в пам'яті свідків образів об'єктів і прикмет шахраїв, які їм пред'являють для впізнання.

Слідчий експеримент проводять для заповнення прогалин, усунення суперечностей, що можуть бути виявлені після аналізу й оцінки попереднього допиту особи. Якщо під час слідчого експерименту буде знайдено речі й документи, інші сліди шахрайства, їх має бути оглянуто на місці провадження слідчої дії, зафіксовано в протоколі та вилучено.

Під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту також є потреба застосування спеціальних знань шляхом отримання консультацій спеціаліста, залучення його до участі в слідчих (розшукових) діях залежно від механізму вчиненого кримінального правопорушення чи призначення експертиз з метою встановлення важливих для розслідування обставин події.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукового завдання, що полягає в комплексному дослідженні особливостей доказування на досудовому розслідуванні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, обґрунтуванні висновків, пропозицій та рекомендацій, що відповідають вимогам наукової новизни й мають теоретичну і практичну значущість. До основних результатів, одержаних на підставі аналізу законодавства, наукових джерел і правозастосовної практики, належать такі положення:

1. Унаслідок вивчення стану сучасних наукових досліджень встановлено, що проблеми доказування на досудовому розслідуванні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту розглянуто здебільшого в кримінально-правовому та кримінологічному аспектах. Окремі напрями методики розслідування цього кримінального правопорушення висвітлено в наукових працях та навчально-методичній літературі. Однак предметом дослідження в зазначених працях є методика розслідування шахрайства загалом або його окремих видів, вони не охоплюють особливостей доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту під час досудового розслідування. Це зумовлює необхідність здійснення подальших наукових розвідок в окресленому напрямі.

2. Встановлення часового інтервалу вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту спрямоване на з'ясування тривалості злочинних дій, пов'язаних з обранням шахраєм потерпілого, знайомством із ним і подальшим заволодінням його майном. Визначити час учинення шахрайства як певний проміжок хвилин, годин або навіть днів можна під час допиту потерпілого чи свідків, а також за допомогою супутніх фактів, які вони запам'ятали (оголошення через гучномовець, здійснення чи прийняття телефонного дзвінка або SMS-повідомлення), витребування записів з камер відеоспостереження, розміщених на залізничних вокзалах і перонах.

Шахрайські дії на об'єктах залізничного транспорту можуть учинити впродовж тривалого проміжку часу, під час якого подолано значну відстань. Встановлення місця вчинення шахрайства є суттєвим фактором для з'ясування, як відбувалася подія, хто міг бути до неї причетним, де розшукувати ймовірного шахрая; які залишені матеріальні сліди, причинно пов'язані зі злочинною подією, де їх можна виявити, як зафіксувати й вилучити; хто міг її бачити, якою була поведінка потерпілого за наявності в його діях ознак віктимності, а згодом під час досудового розслідування перевірити отримані фактичні дані та визначити найімовірніші напрями подальшого розслідування.

3. Вокзали, привокзальні площі, перони, потяги далекого сполучення та електропотяги є типовими об'єктами залізничного транспорту, на яких найпоширенішим є вчинення шахрайства шляхом обману. У цьому разі для заволодіння чужим майном шахраю потрібно менше часу для впливу на потерпілого, який, відповідно, має значно менше часу завчасно виявити злочинні наміри. Натомість для зловживання довірою здебільшого необхідний триваліший період спілкування, щоб переконати потерпілого в уявній законності дій шахрая, тому цей вид обману застосовують рідше. Найпоширенішими способами вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту є: прохання надати мобільний телефон нібито для здійснення термінового дзвінка з подальшим зникненням, реалізація потерпілому завідомо фальсифікованого товару, заволодіння грошима пасажирів під час зняття готівки чи переказу коштів на банківську картку, обманні дії під час азартних ігор, збирання коштів для фіктивних потерпілих тощо.

До інших обставин учинення кримінального правопорушення як складових його події, визначених у пункті 1 частини 1 статті 91 КПК України, проте досі не деталізованих, можна віднести: 1) відомості про потерпілого; 2) обстановку вчинення кримінального правопорушення; 3) настання наслідків і наявність причинного зв'язку між ними та діями, а також потребу встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення.

4. До процесуальних засобів профілактики, які донині не унормовано в КПК України, має належати направлення інформації керівникові установи чи іншій посадовій особі, уповноваженій здійснити заходи, спрямовані на усунення таких причин та умов. Натомість ефективними непроцесуальними засобами профілактики мають бути виступи слідчого з повідомленнями на зборах трудових колективів і в засобах масової інформації за конкретними матеріалами кримінальних проваджень. Актуальною є необхідність проводити заняття з підвищення кваліфікації працівників поліції, вивчати обставини, що сприяють учиненню шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, забезпечувати комплексний запобіжний вплив.

5. Під час проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій не лише визначають наявність події кримінального правопорушення, а й доказують винуватість особи, наявність прямого умислу на його вчинення, доводять корисливий мотив і мету. Зокрема, відсутність в обвинувальному акті посилення на встановлені мотив і мету вчинення шахрайства є суттєвим недоліком доказування, що ускладнює юридичну кваліфікацію цього діяння.

Доказування обставин, які характеризують особу шахрая, спрямовано на документальне встановлення його біографічних і характеризуючих даних, відомостей про стан здоров'я та психічні особливості. Якщо цю особу ще не затримано, відомості про її зовнішність, анатомічні й функціональні ознаки, особливі прикмети використовують під час її розшуку та подальшого проведення пред'явлення для впізнання.

Під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту обставинами, які пом'якшують покарання, переважно є дійове каяття, активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення та добровільне відшкодування завданих збитків, усунення заподіяної шкоди. Натомість до обставин, які обтяжують покарання, здебільшого належать учинення шахрайства особою повторно, рецидив злочинів і вчинення шахрайства групою осіб за попередньою змовою.

6. Потерпілому від шахрайства як фізичній особі може бути завдано майнової та/або моральної шкоди. Майнову шкоду, що виражається в точному встановленні грошового еквівалента результатів знищення або пошкодження майна, позбавлення особи належних їй цінностей чи грошей, визначає потерпілий з огляду на вартість майна на момент учинення шахрайства. В інших випадках вартість майна може бути визначено шляхом проведення експертизи.

Моральна шкода має немайновий характер і виражається у фізичних та душевних стражданнях, приниженні честі, гідності потерпілого, його ділової репутації. Це об'єктивне і справедливе право особи, щодо якої вчинено злочинні дії, досі не знайшло свого відображення в нормах чинного КПК України. Випадків, коли потерпілий від шахрайства на об'єктах залізничного транспорту заявляв клопотання про відшкодування йому моральної шкоди, майже немає.

7. Під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту можуть застосовувати всі види звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, коли наявні визначені законом умови й підстави для такого звільнення, де умовою є вчинення кримінального правопорушення (невеликої або середньої тяжкості) вперше, а підставою – поведінка винного, яка заохочується державою і з якою пов'язане звільнення особи від кримінальної відповідальності. Здебільшого такою підставою є примирення потерпілого та шахрая після повного відшкодування ним завданої шкоди.

Питання щодо спеціальної конфіскації під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту постає щодо примусового безоплатного вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення кримінального правопорушення. Це положення є актуальним у випадку, коли шахрай встиг передати предмет злочинного посягання іншим особам. Водночас законом не визначено статус цих осіб, які мають доводити, що вони не знали й не повинні були знати, що майно було отримане внаслідок злочинних дій чи використане для їх учинення.

8. До істотних особливостей огляду під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, що перешкоджають якісному його проведенню,

належать: 1) брак часу для швидкого прибуття групи на місце проведення огляду, що призводить до втрати важливих слідів перебування шахрая на місці події; 2) потреба проведення огляду в разі виявлення шахрайства в потягу під час його руху, що не завжди можливо через відсутність у потягах працівників правоохоронних органів, відповідальних за дотримання публічного порядку. Ускладнює ситуацію й те, що зупинки на станціях потяга, передусім – далекого сполучення, тривають близько 10–20 хв, а цього часу слідчому безперечно бракує для якісного проведення огляду. У цих випадках рекомендовано застосовувати безперервний відеозапис перебігу огляду й одержаних результатів.

Обшук житла чи іншого володіння особи, обшук особи проводять в якомога стисліший термін після її затримання. Об'єктами обшуку є знаряддя вчинення шахрайства та предмети злочинного посягання, особисті речі, на які може бути накладено арешт, речі, здобуті злочинним шляхом під час учинення аналогічних кримінальних правопорушень, тощо. У всіх випадках проведення обшуку доцільно вилучати мобільні телефони, щоденники, блокноти, записки, фотокартки. Під час детального їх вивчення отримують важливу інформацію не лише про шахрайство, яке розслідують, а й про інші епізоди злочинної діяльності затриманої особи.

9. На першому допиті потерпілого з'ясовують: час і місце вчинення шахрайства (залізничний вокзал, пасажирський або приміський потяг чи будь-який інший об'єкт залізничного транспорту); яким способом учинено шахрайство; хто бачив або міг бачити потерпілого й підозрюваного; які сліди могли утворитися на місці події, які матеріальні об'єкти залишилися в потерпілого та можуть свідчити про шахрайські дії. Встановлення цих обставин надає можливість повністю відтворити обстановку вчинення шахрайства, здійснити пошук можливих свідків і розшук шахрая.

Допит свідка проводять для з'ясування відомих йому обставин від загальних до окремих з посиланням на джерело поінформованості та повідомленням про додаткові джерела доказів, що підтверджують його показання. Постановку питань спрямовують на стимулювання його пам'яті до пригадування важливих обставин

учинення шахрайства в умовах інтенсивного безперервного руху значної кількості людей.

Під час допиту підозрюваного в шахрайстві можуть виникнути дві ситуації: 1) шахрай визнає факт учинення кримінального правопорушення, дає правдиві показання; 2) він цілком заперечує свої шахрайські дії, посилаючись на передання речей за інших обставин (передані в борг, оренду, тимчасове користування, знайдені). У першому випадку обставини вчинення шахрайства необхідно зафіксувати під час детального допиту підозрюваного, а також провести інші необхідні процесуальні дії для підтвердження та фіксації отриманих під час допиту доказів (огляд, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент, тимчасовий доступ до речей і документів тощо). У другому випадку зусилля слідчого спрямовані на збирання доказів щодо встановлення справжнього характеру події під час допиту потерпілого, свідків, огляду речей і документів, використання інших джерел доказів, зокрема тих, що можуть бути використані з тактичною метою (наявність судимості підозрюваного, його поведінка під час розслідування попередніх фактів шахрайства тощо).

10. Пред'явлення для впізнання під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту проводять з метою встановлення тотожності людей чи речей або їх групової належності за ознаками об'єктів, побачених і збережених у пам'яті особи, яка впізнає. Застосування під час його проведення відеозапису надає можливість фіксувати не лише факт впізнання, а й психологічний клімат, у якому воно відбувалося, ускладнює можливість негативно впливати на свідків і потерпілих.

Слідчий експеримент проводять, якщо в слідчого є певні відомості, які потребують уточнення чи перевірки. Цю слідчу (розшукову) дію проводять в умовах, максимально наближених до тих, у яких у минулому відбувалася досліджувана дія чи подія (вокзал, потяг чи інше місце). Ступінь такого відтворення залежить від характеру експерименту, обстановки, у якій його будуть здійснювати, можливостей реконструювання.

Найпоширенішою формою використання спеціальних знань є призначення експертиз. Під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту типовими є дактилоскопічна, трасологічна, почеркознавча, експертиза матеріалів, речовин і виробів, товарознавча, технічна експертиза документів. Інші види експертиз призначають зрідка залежно від об'єктів дослідження і питань, на які необхідно одержати відповіді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азаров В. А. Деятельность органов дознания, предварительного следствия и суда по охране имущественных интересов граждан : учеб. пособие. Омск : Изд-во Ом. ВШ МВД РСФСР, 1990. 107 с.
2. Азаров Є. Ф. Запобігання корисливим злочинам на пасажирському залізничному транспорті України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 18 с.
3. Азаров Ю. И. Деятельность следователя органов внутренних дел по доказыванию обстоятельств, характеризующих личность обвиняемого : учеб. пособие. Киев : КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1991. 80 с.
4. Алексейчук В. И. Осмотр места происшествия: криминалистический анализ обстановки. *Проблеми законності*. 2004. Вип. 66. С. 188–194.
5. Аленін Ю. П., Пашковський М. І., Лукашкіна Т. В., Гловюк І. В. Кримінальний процес України : навч. посіб. / за заг. ред. Ю. П. Аленіна. Харків : Одісей, 2010. 328 с.
6. Алмаші І. М. «Розумний строк» як гарантія права на справедливий судовий розгляд згідно ст. 6 Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод. URL: <https://ua-reporter.com/uk/content/rozumnyy-strok-yak-garantiya-prava-na-spravedlyvyu-sudovyy-rozglyad-zgidno-st6-yevropeyskoyi>.
7. Афанасенко С. І. Жертва шахрайства: проблеми визначення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2007. № 3. С. 32–34.
8. Афанасенко С. І. Особливості механізму віктимної поведінки жертв шахрайства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 58–61.
9. Балацька О. О. Відшкодування шкоди під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 63. С. 165–171.
10. Балацька О. О. Встановлення місця вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту як складової події кримінального правопорушення. *Актуальні завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті* :

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 18–19 жовт. 2019 р.). Львів, 2019. С. 28–32.

11. Балацька О. О. Встановлення мотиву і мети вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту як обставин, які підлягають доказуванню. *Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 жовт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 84–87.

12. Балацька О. О. Особа потерпілого та спосіб вчинення шахрайства у пасажирських потягах. *Вісник Луганського університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 1. С. 220–227.

13. Балацька О. О. Проблеми встановлення часу під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Актуальні проблеми законодавства України: пріоритетні напрями його вдосконалення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 11–12 жовт. 2019 р.). Одеса, 2019. С. 96–99.

14. Басай В. Д. Криміналістична одорологія (теоретичні, правові і методичні основи) : монографія. Івано-Франківськ : Вік, 2003. 502 с.

15. Баулін Ю. В. Кримінальна відповідальність: сутність, зміст та правова форма. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3 (33–34). С. 626–633.

16. Бахин В. П., Когамов М. Ч., Карпов Н. С. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). Алматы : Оркениет, 1999. 208 с.

17. Бахін В. П., Весельський В. К. Тактика допиту: навч. посіб. Київ : Правник, 1997. 64 с.

18. Белкин А. Р. Теория доказывания : науч.-метод. пособие. М. : НОРМА, 1999. 429 с.

19. Берназ В. Д. К вопросу о понятии обстановки совершения краж социалистического имущества на морском транспорте. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1985. Вып. 31. С. 44–47.

20. Берназ В. Д. Психолінгвістичні аспекти виявлення інсценувань на досудовому слідстві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 1. С. 180–181.
21. Бідняк Г. С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 152 с.
22. Білецька Г. А. Особливості проведення судово-медичної експертизи встановлення віку на сучасному етапі. *Право та державне управління*. 2016. № 4 (25). С. 101–106.
23. Босак О. А. Проведение допросов при доказывании мошенничества на объектах железнодорожного транспорта. *Право и политика*. 2013. Вып. 3. С. 86–101.
24. Босак О. О. Використання спеціальних знань під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Досудове розслідування у сучасних умовах: проблеми, тенденції, перспективи* : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 26 груд. 2012 р.). Київ, 2013. С. 13–16.
25. Босак О. О. Дотримання розумних строків при доказуванні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Кримінальне провадження в Україні: кримінально-правові та процесуальні аспекти* : тези наук. доп. та повідомл. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) та круглих столів (Київ, 24, 29 січ. 2013 р.). Київ, 2013. С. 219–221.
26. Босак О. О. Обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, які характеризують особу, яка вчинила шахрайство на об'єктах залізничного транспорту. *Формування правової держави в Україні: проблеми та реалії* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 23–24 листоп. 2012 р.) : у 3 ч. Запоріжжя, 2012. Ч. 3. С. 74–75.
27. Босак О. О. Особливості встановлення місця вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Верховенство права, законність та права людини* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28–29 черв. 2012 р.). Київ, 2012. С. 105–107.

28. Босак О. О. Особливості доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Правові, процесуальні та криміналістичні проблеми провадження досудового слідства в Україні* : тези наук. доп. та повідомл. конф. (Київ, 30 листоп. 2011 р.) та круглих столів (Київ, 26, 30 січ. 2012 р.). Київ, 2012. С. 105–108.

29. Босак О. О. Поняття «інші обставини вчинення кримінального правопорушення» та їх доказування при вчиненні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 1. С. 219–225.

30. Босак О. О. Проблеми застосування спеціальної техніки у практичній діяльності органів внутрішніх справ під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами* : зб. наук. ст. за матеріалами доп. наук.-практ. конф. (Львів, 14 груд. 2012 р.). Львів, 2012. С. 154–160.

31. Босак О. О. Профілактика шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Митна справа*. 2012. № 5 (83). Ч. 2. Кн. 2. С. 46–52.

32. Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с.

33. Ващук Б. Л. Предмет доказування щодо цивільного позову у кримінальному процесі : монографія. Львів : ПАІС, 2008. 208 с.

34. Вегера-Іжевська І. В. Забезпечення права на недоторканність житла чи іншого володіння особи в кримінальному провадженні : монографія. Харків : Право, 2019. 232 с.

35. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2003. 1728 с.

36. Власов А. А., Лукьянова И. Н., Некрасов С. В. Особенности доказывания в судопроизводстве : науч.-практ. пособие. М. : Экзамен, 2004. 320 с.

37. Волобуєв А. Ф., Пазинич Т. А. Проблемні питання розслідування окремих видів шахрайства. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України*. 2003. Вип. 3. С. 124–131.

38. Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования / под ред. Е. П. Ищенко. М. : Юрлитинформ, 2005. 128 с.

39. Галаган В. І., Балацька О. О. Особливості проведення огляду та обшуку під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Наукові записки НаУКМА*. 2019. Т. 3. С. 42–48. (Серія «Юридичні науки»).

40. Галаган В. І., Козак О. В. Процесуальний порядок і тактика отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні України : монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Краматорськ : Каштан, 2015. 224 с.

41. Галаган В. І., Саліхова І. Ю. Встановлення події кримінального правопорушення як обставини, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні : монографія. Київ : УкрДГРІ, 2017. 198 с.

42. Гіжевський В. К., Мілашевич А. В. Правове регулювання транспортною системою України : наук.-практ. вид. Київ : ІЕУГП, 2000. 141 с.

43. Глобенко Г. І. Закриття кримінальних справ з nereабілітуючих підстав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 212 с.

44. Гловюк І. В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2015. 712 с.

45. Годован Ю. «Поліцію викликали?»: Чи безпечно сьогодні в українських потягах. URL: <https://ua.112.ua/mnenie/politsiiu-vyklykaly-khto-i-iak-zabezpechuie-bezpeku-pasazhyriv-v-ukrainskykh-poizdakh-436753.html>.

46. Головкін С. В. Криміналістична характеристика шахрайства відносно власності особи та її використання на початковому етапі розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.09. Харків, 2008. 18 с.

47. Голунский С. А. Об оценке доказательств в советском уголовном процессе. *Советское государство и право*. 1955. № 7. С. 70–79.

48. Горб Ю. В. Підстави закриття кримінального провадження. Новели в ст. 284 Кримінально-процесуального кодексу. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 185–188.
49. Гримак Л. П. Тайны гипноза. Современный взгляд. СПб. : Питер, 2004. 304 с.
50. Грищук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 2006. 568 с.
51. Грошевий Ю. М., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-практ. посіб. Київ : КНТ, 2006. 272 с.
52. Данилова С. И. Проблемы законодательной регламентации и реализации процессуальных и непроцессуальных форм профилактики преступлений в ходе досудебного производства. URL: <http://justicemaker.ru/view-article.php?id=22&art=2534>.
53. Дехтярьов Є. В. Особливості розслідування шахрайств, вчинених у сфері виконання господарсько-договірних зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 19 с.
54. Досудове розслідування кримінальних проступків : метод. рек. / [С. С. Чернявський, М. С. Цуцкірідзе, Р. М. Дударецьта ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 160 с.
55. Драник Т. С. Гіпноз у практиці циган, деструктивних культів та сект. URL: <http://medpsychology.pp.ua/gipnoz-cygan>.
56. Дубинский А. Я. Прекращение уголовного дела в стадии предварительного расследования : учеб. пособие. Киев : КВШ МВД СССР, 1975. 132 с.
57. Забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування : монографія / [В. Г. Дрозд, А. В. Пономаренко, С. Є. Абламський та ін.]. Херсон : Гельветика, 2019. 498 с.
58. Залізниця України. URL: <http://subject.com.ua/technology/transport/96.html>.

59. Заяць К. Д. Окремі проблеми досудового розслідування вуличних шахрайств і шляхи їх вирішення. *Право і безпека*. 2018. № 4 (71). С. 55–59.

60. Європейська конвенція з відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів (ЕТ8 № 116) від 24 листопада 1986 року, прийнята у м. Страсбургу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_319.

61. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.

62. Інструкція з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : наказ МВС України від 16 лют. 2018 р. № 111. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0371-18>.

63. Інструкція з руху поїздів і маневрової роботи на залізницях України : наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 31 серп. 2005 р. № 507. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0507650-05>.

64. Ішук І. В. Початковий етап розслідування шахрайств у сфері страхування автотранспортних засобів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 18 с.

65. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия : учеб. пособие. М. : Пед. общ. России. 2000. 544 с.

66. Калугін В. Ю. Права потерпілого при відкритті матеріалів кримінального провадження за новим КПК України. *Перспективи розвитку діяльності органів досудового розслідування: процесуальний та організаційний аспекти* : Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (Луганськ, 29 квіт. 2013 р.). Луганськ, 2013. С. 16–20.

67. Калюга Т. О. Розслідування шахрайства у сфері надання туристичних послуг : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 21 с.

68. Кириленко Н. Ю. Методика розслідування шахрайства у сфері побутових відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2013. 20 с.

69. Князєв С. М. Розслідування шахрайства, вчиненого способом фінансової піраміди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2012. 19 с.
70. Коваленко Є. Г. Наукові засади кримінально-процесуального доказування : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 448 с.
71. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 632 с.
72. Когутич І. І. Криміналістика: особливості методики розслідування окремих видів злочинів : тексти лек. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, Тріада плюс, 2006. 456 с.
73. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений. Харьков : Юрид. ин-т, 1985. 93 с.
74. Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования : монография. Харьков : Факт, 2001. 311 с.
75. Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии : учебник. Изд. 3-е, испр. и доп. Харьков : Одиссей, 2010. 352 с.
76. Коновалова В. О., Шепитько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс : підручник. Київ : Ін Юре, 2004. 424 с.
77. Конституція України. *Верховна Рада України* : [офіц. сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
78. Конфіскація в справах про торгівлю людьми в Україні: фінансування допомоги потерпілим та боротьби зі злочином / Н. М. Ахтирська, М. О. Васильєва, А. С. Закревський, Л. Б. Ільковець, А. М. Орлеан. Київ : Тамподек ХХІ, 2007. 225 с.
79. Конюшенко Я. Ю. Доказування на досудовому провадженні у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 245 с.
80. Корж В. П. Розслідування окремих видів злочинів : навч.-метод. посіб. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. 508 с.

81. Корякін Р. В. Реституція у сучасному кримінальному процесі України : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 20 с.
82. Кофанов А. В., Кобилянський О. Л., Кузьмічов Я. В., Удовенко Ж. В., Хільченко С. В. Криміналістика: питання і відповіді : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2011. 280 с.
83. Крижевський А. В. Криміналістична характеристика шахрайств у сфері мобільного зв'язку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2012. 20 с.
84. Крикунов О. В. Цивільний позов про компенсацію моральної шкоди в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 18 с.
85. Криміналістика / под ред. д-ра юрид. наук, проф. В. А. Образцова. М. : Юристь, 1997. 760 с.
86. Криміналістика. Академічний курс : підручник / [Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін.]. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 504 с.
87. Криміналістика : підручник / [В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко та ін.]. Київ : Центр учб. літ., 2015. 704 с.
88. Криміналістика : підручник / [В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків : ХНУВС, 2011. 666 с.
89. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
90. Кримінальний процес: альбом схем (загальна та особлива частини) : навч. посіб. 2-ге вид., виправл. та доповн. / [Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, Д. П. Письменний та ін.]. Київ : Центр учб. літ., 2016. 406 с.
91. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ : Центр учб. літ., 2013. 544 с.
92. Кримінальний процес : підручник / [О. В. Капліна, О. Г. Шило, В. М. Трофименко та ін.] ; за ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2019. 584 с.

93. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
94. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. Т. 1 / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.]. Харків : Право, 2012. 768 с.
95. Кришевич О. В. Значна шкода як особливо кваліфікуюча ознака складу злочину шахрайства. *Наука і правоохорона*. 2014. № 2 (24). С. 190–196.
96. Кришевич О. В. Шахрайство: порівняльний аналіз кримінального законодавства України та міжнародного кримінального законодавства. *Юридичний вісник*. 2010. № 2 (15). С. 76–79. (Серія «Повітряне і космічне право»).
97. Кузнецов В. В., Савченко А. А. Кримінальне право України : посіб. для підгот. до держ. екзаменів. Київ : Ліпкан О. С., 2011. 184 с.
98. Кузьменко О. А. Призначення судових експертиз при розслідуванні шахрайств. URL: http://otherreferats.allbest.ru/law/01062767_0.html.
99. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика : навч. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсеєва. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 368 с.
100. Курята Л. Криміналістичні засади розслідування шахрайства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 272–275.
101. Куценко С. Зловживання довірою, це не просто «несправедливість» – це стаття за шахрайство. URL: http://lb.ua/blog/stanislav_kutsenko/429485_zlovzhivannya_doviroyu_tse_prosto.html.
102. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес : навч. посіб. Київ : Ваіте, 2014. 280 с.
103. Ляш А. О., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному судочинстві : навч. посіб. / за наук. ред. Ю. М. Грошевого. Київ : Ун-т «Україна», 2006. 185 с.
104. Медведєв В. С. Психологія злочинної діяльності : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. 204 с.

105. Мешков В. М. Криміналістическе учение о временных связях и отношениях при расследовании преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. М., 1995. 41 с.
106. Михайленко О. Р. Прокурор, захисник і суд у змагальному кримінальному судочинстві України. *Адвокат*. 2004. № 3. С. 10–11.
107. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. Киев : Вища шк., 1984. 136 с.
108. Мойсеєва О. С. Віктимність неповнолітніх як психолого-правова проблема. *Право України*. 2000. № 7. С. 99–100.
109. Мудряк Т. О. Криміналістичне забезпечення розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2013. 20 с.
110. Музика В. М. Облік психологічних закономірностей процесу спілкування при проведенні допиту і очної ставки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2005. № 6. С. 68–70.
111. Мусієнко О. Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09; Харків, 2007. 19 с.
112. Мусієнко О. Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах : монографія / за ред. проф. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2009. 168 с.
113. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2018. 1368 с.
114. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / М. М. Михеєнко, В. П. Шибіко, А. Я. Дубинський ; відп. ред.: В. Ф. Бойко, В. Г. Гончаренко. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 624 с.
115. Неповорнення коштів чи шахрайство? URL: <http://juresprudence.com.ua/nepovernennya-koshtiv-chy-shahrajstvo/>.

116. Николайчук И. А. Соккрытие преступлений как форма противодействия расследованию / под ред. Р. С. Белкина. М. : Мегатрон XXI, 2000. 233 с.

117. Нор В. Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. Киев : Вища шк., 1989. 275 с.

118. Нор В. Т. Проблемы теории і практики судових доказів. Львів : Вища шк., 1978. 111 с.

119. Обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. *Инфопедия для углубления знаний*. URL: <https://infopedia.su/6x506.html>.

120. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів : наук.-практ. посіб. / за ред. Н. І. Клименко. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 216 с.

121. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка : 72 500 слов и 7500 фразеологических выражений. М. : АЗЪ, 1995. 928 с.

122. Опанасенко П. М. Спеціально-кримінологічна профілактика злочинів, що вчиняються на пасажирському залізничному транспорті. *Право України*. 2004. № 9. С. 93–97.

123. Охрімчук Т. В. Криміналістична характеристика шахрайства з фінансовими ресурсами та основні напрями розслідування : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 16 с.

124. Пазинич Т. А. Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків : ХНУВС, 2007. 19 с.

125. Пассажи́рские поезда УЗ начала сопровождать Нацполиция. *Слово і діло*. URL: <https://ru.slovoidilo.ua/2020/03/04/novost/obshhestvo/passazhirskie-poezda-uz-nachala-soprovozhdat-naczpoliciya>.

126. Патрушева Т. В. Проблемы применения компьютерных средств при исследовании папиллярных узоров : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Тюмень, 2005. 20 с.

127. Петрова Н. М. Звільнення особи від кримінальної відповідальності: загальні підстави й умови. *Проблеми законності*. 2007. Вип. 87. С. 121–124.
128. Пинаев А. А. Курс лекцій по общей части уголовного права Украины. Книга вторая «О наказании». Харьков : Харьков юрид., 2002. 194 с.
129. Плева К. В. Вербальні слідчі дії та їх характеристика. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2008. № 4. С. 108–112.
130. Погорецький М. А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 63–79.
131. Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань : наказ Генеральної прокуратури України від 6 квіт. 2016 р. № 139. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z0680-16>.
132. Понарин В. Я. Защита имущественных прав личности в уголовном процессе России. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1994. 192 с.
133. Попелюшко В. А. Способ совершения преступления как элемент предмета доказывания. *Советское государство и право*. 1984. № 1. С. 122–125.
134. Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми : монографія. Острого : Нац. ун-т «Острозька академія», 2009. 634 с.
135. Попова І. М. Розслідування шахрайств, пов'язаних із залученням коштів громадян на будівництво житла : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 16 с.
136. Порядок розпорядження конфіскованим майном : практ. посіб. / упор.: Н. О. Армаш, С. В. Петков, У. В. Рамазанова. Київ : Центр учб. літ., 2017. 232 с.
137. Правила перевезення пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України : наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 27 груд. 2006 р. № 1196. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0310-07>.

138. Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної криміналістики бюро судово-медичної експертизи : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 січ. 1995 р. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0248-95>.

139. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22 листоп. 2018 р. № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19>.

140. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

141. Про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду : наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної податкової адміністрації України, Служби безпеки України, Верховного Суду України, Державної судової адміністрації України від 27 серп. 2010 р. № 51/401/649/471/23/125. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0051900-10>.

142. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 груд. 2005 р. № 12. *Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах* / упор.: В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2011. С. 336–337.

143. Про практику призначення судами кримінального покарання : постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовт. 2003 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/v0007700-03?lang=uk>.

144. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>.

145. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 берез. 1995 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.

146. Про судову практику в справах про злочини проти власності : постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листоп. 2009 р. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>.

147. Про суми та склад витрат на відрядження державних службовців, а також інших осіб, що направляються у відрядження підприємствами, установами та організаціями, які повністю або частково утримуються (фінансуються) за рахунок бюджетних коштів : постанова Кабінету Міністрів України від 2 лют. 2011 р. № 98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98-2011-%D0%BF>.

148. Про транспорт : Закон України від 10 листоп. 1994 р. № 232/94-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/232/94-вр>.

149. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Трегубенко проти України» від 2 листопада 2004 року (Заява № 61333/00). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_355.

150. Розслідування шахрайств, учинених способом фінансової піраміди : навч. посіб. / [С. С. Чернявський, О. Ю. Татаров, В. В. Черней та ін.] ; за ред. В. В. Коваленка. Київ, 2013. 179 с.

151. Рось Г. В. Закриття кримінальної справи у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Луганськ, 2009. 253 с.

152. Ряшко О. В. Допит свідка та потерпілого на стадії досудового розслідування: юридично-психологічний аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 181–191.

153. Савонюк Р. Ю. Доказування в досудовому слідстві : навч. посіб. / за ред. О. М. Бандурки. Сімферополь : ДОЛЯ, 2004. 184 с.

154. Савченко А. В., Шуляк Ю. Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство в Україні та за кордоном: порівняльно-правове дослідження : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2013. 216 с.

155. Саїнчин О. С. Розслідування умисних вбивств: теорія та практика : монографія. Одеса : Бровкін О. В., 2012. 408 с.

156. Саліхова І. Ю. Подія кримінального правопорушення як обставина, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.09. Кривий Ріг, 2017. 18 с.
157. Сінельнікова Ю. Основні види шахрайств та способи їх уникнення. URL: <http://times.zt.ua/lajfxak-osnovni-vydy-shaxrajstv/>.
158. Скригонюк М. І. Криміналістика : підручник. Київ : Атіка, 2005. 496 с.
159. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) : в 11 т. URL: <http://sum.in.ua/s/vidomosti>.
160. Смаглюк О. В. Шахрайство за кримінальним кодексом України 2001 року : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2003. 179 с.
161. Спасович В. Д. Судебные речи известных русских юристов : сб. Изд. 2-е, испр. и доп. М. : Госюриздат, 1958. 871 с.
162. Спеціальна конфіскація – крок у майбутнє чи два у минуле. URL: <http://advocatesanswers.in.ua>.
163. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : монографія. Київ, 2005. 272 с.
164. Судово-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. А. В. Савченка. Київ : Центр учб. літ., 2013. 1272 с.
165. Сучасні можливості використання даних про спосіб вчинення злочину в боротьбі зі злочинністю : навч. посіб. / В. К. Весельський, С. М. Зав'ялов, В. В. Пясковський. Київ : КНТ, 2009. 160 с.
166. Таран Т. Г. Запобігання шахрайству, що вчиняються жінками в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 235 с.
167. Татенко В. О. Психологія впливу: суб'єктна парадигма. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2000. Вип. 3 (6). С. 3–18.
168. Теория познания : в 4 т. Т. 2 : Социально-культурная природа познания / под ред. В. А. Лекторского, Т. И. Ойзермана. М. : Мысль, 1991. 478 с.
169. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина : підручник. Київ : Алерта, 2014. 440 с.

170. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Вид. 13-те, доповн. і переробл. Київ : Правова єдність, 2017. 824 с.

171. Тертышник В. М., Слинько С. В. Теория доказательств : учеб. изд. Харьков : Арсис, 1998. 256 с.

172. Терьохін Д. Г. Початковий етап розслідування шахрайства, вчиненого шляхом незаконного отримання цільового споживчого кредиту : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 20 с.

173. Тищенко В. В., Аленина Н. Ю. О криминалистической характеристике мошенничества. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 20. С. 188–194.

174. Токаренко К. В. Процесуальний порядок закриття кримінального провадження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 205 с.

175. Уголовный процесс : учебник / [В. П. Божьев и др.] ; под ред. В. П. Божьева. 3-е изд., испр. и доп. М. : Спарк, 2002. 704 с.

176. Удовенко Ж. В. Криміналістика : консп. лек. / за заг. ред. В. І. Галагана. Київ : Центр учб. літ., 2016. 320 с.

177. Укрзалізниця. Загальна інформація. URL: http://uz.gov.ua/about/general_information/.

178. Фойницкий И. Я. Мошенничество по русскому праву. У 2 ч. Ч. 2. СПб, 1871. 289 с.

179. Фокіна А. І. Раптовість як прийом психологічного впливу при проведенні допиту. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України*. Спец. вип. У 2 ч. 2005. Ч. 2. С. 85–89.

180. Форостяний А. В. Щодо розширення предмету доказування у кримінальному провадженні. *Юридична наука*. 2015. № 3. С. 152–158.

181. Цільмак О. М. Професійно-психологічна підготовка працівників підрозділів міліції на транспорті : підручник. Одеса : ОДУВС, 2012. 144 с.

182. Чаплинська Ю. А. Слідчий експеримент (організаційний аспект). *Криміналістичний вісник*. 2013. № 1 (19). С. 43–48.

183. Чередник К. О. Розслідування шахрайства на ринку нерухомості, вчиненого злочинними угрупованнями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 21 с.
184. Чернявський С. С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, НАВС, 34 с.
185. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія. Київ : Хай-Тек Прес, 2010. 624 с.
186. Чурпіта В. В., Сервецький І. В. Криміналістичні закономірності усталеності способу вчинення злочину : навч. посіб. Київ : НАВСУ, 2000. 83 с.
187. Шаповалова Л. І. Потерпілий в досудовому провадженні : монографія. Донецьк : ДІВС, 2003. 159 с.
188. Шапочка С. В. Шахрайство – корисливий злочин проти власності: історія та сьогодення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2004. № 9. С. 173–178.
189. Шаргородский М. Д. Преступность, ее причины и условия в социалистическом обществе. *Преступность и ее предупреждение* : сб. ст. Л. : Лениздат, 1966. С. 20–58.
190. Шелухін М. Л. Кримінологічна безпека на транспорті: організаційно-управлінське та оперативно-розшукове забезпечення : монографія. Донецьк : Вебер. Донец. філ., 2008. 365 с.
191. Шепитько В. Ю. Криміналістика : курс лек. Изд. 4-е. Харьков : Одиссей, 2011. 368 с.
192. Шепитько В. Ю. Справочник следователя. Изд. 2-е, перераб. и доп. Харьков : Одиссей, 2010. 200 с.
193. Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики : монографія. Харьков : Гриф, 2002. 349 с.
194. Шепитько В. Ю. Особливості криміналістичної характеристики шахрайства. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 2. С. 141–144.

195. Шумило М. Є. Юридична конструкція доказів у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 59–67.
196. Щербаковський М. Г. Призначення та провадження судових експертиз : навч. посіб. Харків : Фактор, 2011. 400 с.
197. Юридическая психология: терминологический словарь / сост.: А. М. Бандурка, В. С. Венедиктов, А. В. Тимченко [и др.]; под ред. А. М. Бандурки. Харьков : ХНУВС, 2005. 412 с.
198. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [голова редкол. Ю. С. Шемшученко]. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. 758 с.
199. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [голова редкол. Ю. С. Шемшученко]. Київ : Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 5. 2003. 736 с.
200. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [голова редкол. Ю. С. Шемшученко]. Київ : Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 6. 2004. 768 с.
201. Юхно О. О. Окремі аспекти запобігання, розкриття та розслідування корисливих злочинів на транспорті. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2007. № 1. С. 39–44.

ДОДАТКИ

Додаток А

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника
Головного слідчого управління
Національної поліції України
полковник поліції
Руслан ДУДАРЕЦЬ
«23» 2020 року

А К Т

впровадження у практичну діяльність Національної поліції України матеріалів дисертаційного дослідження фахівця відділу організації та координації освітнього процесу навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ
Балацької Ольги Олександрівни на тему: «Доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту під час досудового розслідування»

Комісія у складі: заступника начальника управління – начальника відділу ГСУ НПУ Ковтуна О.В., начальника відділу ГСУ НПУ Вороніна В.І., старшого слідчого в ОВС – криміналіста ГСУ НПУ Козак О.В. склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження фахівця відділу організації та координації освітнього процесу навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ Балацької Ольги Олександрівни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.09 – «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» за темою «Доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту під час досудового розслідування» використовуються у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

Заступник начальника управління –
начальник відділу
ГСУ НПУ,
кандидат юридичних наук

Олександр КОВТУН

Начальник відділу
ГСУ НПУ,
кандидат юридичних наук

Володимир ВОРОНІН

Старший слідчий в ОВС – криміналіст
ГСУ НПУ,
кандидат юридичних наук

Олена КОЗАК

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Перший проректор
 з навчально-методичної
 та наукової роботи ДДУВС
 підполковник міліції
О.М. Обушенко
 2014

АКТ

впровадження у навчальний процес Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ результатів дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ Босак Ольги Олександрівни

Комісія у складі: голови – т.в.о. начальника навчально-методичного центру Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Салімонова І.М., членів комісії – начальника кафедри кримінального процесу, кандидата юридичних наук, доцента Сліпченка В.І. та доцента кафедри кримінально-правових дисциплін, кандидата юридичних наук, доцента Сербіна М.М., склали даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ, капітана міліції Босак Ольги Олександрівни на тему “Доказування на досудових стадіях кримінального судочинства у справах про шахрайства на об'єктах залізничного транспорту” використовуються в навчальному процесі під час вивчення дисципліни “Кримінальний процес” та спецкурсу «Організація розкриття та розслідування злочинів».

Результати наукового дослідження знайшли своє відображення в навчально-методичних матеріалах з кримінального процесу та криміналістики для курсантів і студентів, де в якості джерел рекомендовано наступні наукові публікації:

1. Босак О. О. Види шахрайств у пасажирських потягах та обставини, що сприяють їх вчиненню // Митна справа. – 2012. – № 3 (81). – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 279-284.
2. Босак О. О. Профілактика шахрайства на об'єктах залізничного транспорту // Митна справа. – 2012. – № 5 (83). – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 46-52.
3. Босак О. О. Проведення огляду та обшуку при доказуванні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2013. – Вип. 21. – Ч. II. – С. 104-107.
4. Босак О. О. Поняття «інші обставини вчинення кримінального правопорушення» та їх доказування при вчиненні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту // Вісник Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 1. – С. 219-225.
5. Босак О. А. Проведение допросов при доказывании мошенничества на объектах железнодорожного транспорта // Право и политика. – 2013. – Вып. 3. – С. 86-101.
6. Босак О. О. Особливості доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту // Круглий стіл «Правові, процесуальні та криміналістичні проблеми провадження досудового слідства в Україні»: Дні науки Національного університету «Кієво-Могилянська академія» на факультеті правничих наук. 2011-2012: тези наукових доповідей та повідомлень на круглих столах 30 листопада 2011 року, 26 та 30 січня 2012 року. – К.: Національний університет «Кієво-Могилянська академія», 2012. – С. 105-108.
7. Босак О. О. Обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, які характеризують особу, яка вчинила шахрайство на об'єктах залізничного транспорту // Міжнародна науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні: проблеми та реалії», 23-24 листопада 2012 року. – Ч. III. – Запоріжжя: Запорізька міська громада, 2012. – С. 74-75.
8. Босак О. О. Проблеми застосування спеціальної техніки у практичній діяльності ОВС під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного

транспорту // Науково-практична конференція «Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами» 14 грудня 2012 року. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – С. 154-160.

9. Босак О. О. Використання спеціальних знань під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту // Матеріали науково-практичного семінару «Досудове розслідування у сучасних умовах: проблеми, тенденції, перспективи», 26 грудня 2012 року. – ННПСК Національної академії внутрішніх справ, 2013. – С. 13-16.

10. Босак О. О. Дотримання розумних строків при доказуванні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту // Матеріали круглого столу «Кримінальне провадження в Україні: кримінально-правові та процесуальні аспекти»: Дні науки Національного університету «Києво-Могилянська академія» на факультеті правничих наук. 2012-2013: тези наукових доповідей та повідомлень на конференції 5 грудня 2012 року та круглих столах 24 та 29 січня 2013 року. – К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2013. – С. 219-221.

Голова комісії:

Т.в.о. начальника НМЦ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, доцент
підполковник міліції

I.M. Салімонов

Члени комісії:

Начальник кафедри кримінального процесу
факультету з підготовки слідчих ДДУВС
кандидат юридичних наук, доцент
підполковник міліції

V.I. Сліпченко

Доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету ДДУВС
кандидат юридичних наук, доцент

M.M. Сербін

ЗАТВЕРДЖУЮ

Т.в.о ректора Луганського державного
університету внутрішніх справ
імені Е. О. ДідоренкаМ.В. Карчевський
2020 року

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Балацької Ольги Олександрівни в освітній процес
Луганського державного університету внутрішніх справ
імені Е. О. Дідоренка**

Комісія у складі:

голови: завідувача кафедри організації правоохоронних та судових органів факультету підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, доктора юридичних наук доцента Іваницького Сергія Олександровича;

членів комісії: доцента кафедри кримінально-правових дисциплін факультету підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, кандидата юридичних наук, доцента Головкина Сергія Вікторовича; доцента кафедри організації правоохоронних та судових органів факультету підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, кандидата юридичних наук Яковенка Миколи Олексійовича

розглянула матеріали, подані фахівцем 2 категорії групи забезпечення освітнього процесу Навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ Балацькою Ольгою Олександрівною, за результатами підготовки нею дисертації на тему «Доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту під час досудового розслідування» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність.

Комісія дійшла до висновку, що у наданих матеріалах висвітлюються особливості процесу доказування при вчиненні фактів шахрайств на об'єктах залізничного транспорту, найбільш доцільний порядок проведення огляду, обшуку, допиту, інших слідчих (розшукових) дій, містяться цікаві рекомендації щодо оптимізації розслідування вказаного виду кримінальних правопорушень. Подані матеріали використовуються в освітньому процесі Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка при проведенні занять з дисциплін «Кримінальний процес», «Криміналістика», «Криміналістична методика», «Організація розслідування окремих видів злочинів». Відповідно до

навчально-методичних матеріалів, курсантам та студентам при підготовці до занять рекомендовані опубліковані наукові праці О. О. Балацької, серед яких:

1. Профілактика шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Митна справа*. 2012. № 5 (83). Ч. 2. Кн. 2. С. 46–52.

2. Проведение допросов при доказывании мошенничества на объектах железнодорожного транспорта. *Право и политика: научно-методический журнал*. 2013. Вып. 3. С. 86–101.

3. Поняття «інші обставини вчинення кримінального правопорушення» та їх доказування при вчиненні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 1. С. 219–225.

4. Особливості проведення огляду та обшуку під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Том 3. С. 42–48.

5. Особа потерпілого та спосіб вчинення шахрайства у пасажирських потягах. *Вісник Луганського університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 1. С. 220–227.

6. Відшкодування шкоди під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 63. С. 165–171.

Голова комісії: завідувач кафедри організації правоохоронних та судових органів факультету підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка доктор юридичних наук, доцент

С.О. Іваницький

Члени комісії: доцент кафедри кримінально-правових дисциплін факультету підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка кандидат юридичних наук, доцент

С.В. Головкін

доцент кафедри організації правоохоронних та судових органів факультету підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, кандидат юридичних наук

М.О. Яковенко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Одеського державного
університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

С.О. Кузніченко

« 01 » 2020 року

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Балацької Ольги Олександрівни на тему «Доказування шахрайства на
об'єктах залізничного транспорту під час досудового розслідування» у
освітній процес Одеського державного університету внутрішніх справ**

м. Одеса

« 29 » 01 2020 р.

Комісія у складі:

- 1) начальника навчально-методичного відділу ОДУВС, кандидата технічних наук, доцента Сіфорова О.І., полковника поліції;
- 2) начальника відділу організації наукової роботи ОДУВС, кандидата юридичних наук Домброван Н.В., підполковника поліції;
- 3) ученого секретаря секретаріату Вченої ради, кандидата педагогічних наук Ісаєнка М.М.

склала цей акт про те, що науково-методичні та практичні результати сформовані в дисертаційному дослідженні, подані фахівцем відділу організації та координації освітнього процесу Навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ Балацькою Ольгою Олександрівною за результатами підготовки нею дисертації на тему «Доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту під час досудового розслідування» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність, вважаються актуальними.

Комісія дійшла до висновку, що у наданих матеріалах висвітлені особливості процесу доказування при вчиненні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту, найбільш доцільний порядок проведення слідчих (розшукових) дій,

містяться цікаві рекомендації щодо оптимізації розслідування вказаного виду кримінальних правопорушень. Подані матеріали використовуються у освітньому процесі Одеського державного університету внутрішніх справ при проведенні занять з дисциплін «Кримінальний процес» та «Криміналістика». Відповідно до навчально-методичних матеріалів, курсантам та студентам при підготовці до занять рекомендовані опубліковані наукові праці О. О. Балацької, зокрема:

1. Профілактика шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Митна справа*. 2012. № 5 (83). Ч. 2. Кн. 2. С. 46-52.

2. Проведение допросов при доказывании мошенничества на объектах железнодорожного транспорта. *Право и политика: научно-методический журнал*. 2013. Вып. 3. С. 86-101.

3. Поняття «інші обставини вчинення кримінального правопорушення» та їх доказування при вчиненні шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 1. С. 219-225.

4. Особливості проведення огляду та обшуку під час розслідування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Том 3. С. 42-48.

5. Особа потерпілого та спосіб вчинення шахрайства у пасажирських потягах. *Вісник Луганського університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 1. С. 220-227.

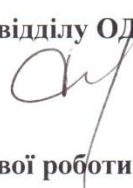
6. Відшкодування шкоди під час доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 63. С. 165-171.

Комісія дійшла висновку, що результати дисертаційного дослідження Балацької О.О. на тему «Доказування шахрайства на об'єктах залізничного транспорту під час досудового розслідування» можуть бути використані при підготовці навчально-методичних матеріалів, зокрема робочих програм із дисциплін: «Кримінальний процес», «Досудове слідство», «Складання процесуальних документів на стадії досудового розслідування», «Прийняття процесуальних рішень у кримінальному провадженні».

Зазначені праці підтвердили високий теоретичний і навчально-методичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами використання під час підготовки та проведення усіх видів занять, а також були використані у науково-дослідній роботі профільних кафедр, наукових лабораторіях та перемінного складу.

Члени комісії:

**Начальник навчально-методичного відділу ОДУВС,
кандидат технічних наук, доцент,
полковник поліції**

О.І. Сіфоров

**Начальник відділу організації наукової роботи ОДУВС,
кандидат юридичних наук,
підполковника поліції**

Н.В. Домброван

**Учений секретар секретаріату
Вченої ради ОДУВС,
кандидат педагогічних наук**

М.М. Ісаєнко

ПІДСУМКИ

анкетування слідчих Національної поліції України з питань доказування
шахрайства на об'єктах залізничного транспорту

1. Зазвичай як часто Вам доводиться розслідувати факти шахрайства:

а) один раз на місяць	10	(15,4 %);
б) два рази на місяць	4	(6,1 %);
в) один раз на два місяці	12	(18,5 %);
г) справ цієї категорії не розслідував	23	(35,4 %);
д) інша відповідь: 1 раз на рік	7	(10,8 %);
2 рази на рік	6	(10,7 %).

2. За якою частиною ст.190 КК України Ви найчастіше здійснюєте досудове слідство:

а) першою	36	(64,3 %);
б) другою	13	(20 %);
в) третьою	2	(3,1 %);
г) четвертою	4	(6,1 %).

3. Де найчастіше вчиняють шахрайство:

а) на залізничних вокзалах	34	(52,3 %);
б) на підприємствах та в організаціях залізничного транспорту	21	(32,3 %);
в) в потягах та електропотягах	13	(20 %).

4. Які, на Вашу думку, способи вчинення шахрайства на об'єктах залізничного транспорту *(можливі декілька варіантів відповіді)*:

а) прохання дати мобільний телефон для вдаваного здійснення дзвінка	41	(63,1 %);
---	----	-----------

б) заволодіння грошима під час обміну валюти, розмінювання великих купюр	23	(35,4 %);
в) вручення покупцю свідомо фальсифікованого товару – «речової ляльки»	13	(20 %);
г) побори з пасажирів під приводом доброчинності, потерпілих від стихій	13	(20 %);
д) заволодіння майном громадян провідниками в разі передавання майна як посилки	11	(16,9 %);
е) обманні дії під час азартних ігор	10	(15,4 %).

5. Чи були виявлені під час розслідування обставини, що пом'якшують покарання? Якщо так, то які саме (можливі декілька варіантів відповіді)

а) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди	38	(58,5 %);
б) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину	25	(38,5 %);
в) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин	8	(12,3 %);
г) вчинення злочину неповнолітнім	5	(7,7 %);
д) вчинення злочину жінкою в стані вагітності	1	(1,5 %).

6. Чи були виявлені під час досудового розслідування обставини, що обтяжують покарання? Якщо так, то які саме (можливі декілька варіантів відповіді)

а) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів	41	(63,1 %);
б) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою	22	(33,8 %);
в) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані	6	(9,2 %);

г) вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством	5	(7,7 %);
д) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного	3	(4,6 %);
е) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку	2	(3,1 %);
є) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності	—	—

7. Які типові слідчі ситуації найчастіше трапляються на момент надходження інформації про злочин:

а) встановлено і затримано особу, яка вчинила шахрайство	18	(27,7 %);
б) особу не затримано, але є певні дані для її розшуку	26	(40 %);
в) злочин вчинила невстановлена особа	34	(52,3 %).

8. Які слідчі дії найчастіше проводять на початковому етапі розслідування шахрайства (можливі декілька варіантів відповіді):

а) допит свідків	51	(78,5 %);
б) пред'явлення особи для впізнання	33	(50,8 %);
в) допит підозрюваного	30	(46,1 %);
г) допит потерпілого	25	(38,5 %);
д) огляд речових доказів	20	(30,1 %);
е) обшук	13	(20 %);
ж) одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб	12	(18,5 %);
з) слідчий експеримент	10	(15,4 %).

9. Проведення яких дій допомагає виявити причини й умови, що сприяли вчиненню шахрайства на залізничному транспорті (можливі декілька варіантів):

а) допит потерпілого	44	(67,7 %);
б) допит свідків	39	(60 %);
в) допит підозрюваного	31	(47,7 %);
г) огляд місця події	24	(36,9 %);
д) вивчення матеріалів, що характеризують особу шахрая	20	(30 %).

10. Як часто Ви використовуєте спеціальні знання під час доказування фактів шахрайства:

а) по мірі необхідності	29	(44,6 %);
б) у кожному кримінальному провадженні	13	(20 %);
в) ніколи не використовую	9	(13,8 %).

11. Під час проведення яких слідчих (розшукових) дій Ви найчастіше використовуєте спеціальні знання (можливі декілька варіантів):

а) слідчий експеримент	29	(44,6 %);
б) пред'явлення особи для впізнання	18	(27,7 %);
в) допит підозрюваного	15	(23,1 %);
г) одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб	14	(21,5 %);
д) обшук	13	(20 %);
е) огляд речових доказів	13	(20 %);
ж) допит потерпілого	9	(13,8 %);
з) допит свідків	5	(7,8 %).

12. Після початку досудового розслідування щодо особи за фактом шахрайства протягом якого часу Ви повідомляєте їй про підозру:

а) того самого дня	5	(7,8 %);
б) протягом трьох діб	7	(10,8 %);
в) протягом п'яти діб	14	(21,5 %);
г) протягом десяти діб	32	(49,2 %).

13. Які запобіжні заходи здебільшого застосовують до осіб, які вчинили шахрайство:

а) особисте зобов'язання	48	(73,8 %);
б) застава	10	(15,4 %);
в) інші запобіжні заходи, не пов'язані з позбавленням волі	11	(16,9 %);
г) тримання під вартою	5	(7,8 %).

14. Які слідчі (розшукові) дії найчастіше проводять перед закінченням досудового слідства (можливі декілька варіантів відповіді):

а) слідчий експеримент	26	(40 %);
б) огляд речових доказів	24	(36,9 %);
в) одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб	21	(32,3 %);
г) пред'явлення особи для впізнання	9	(13,8 %);
д) допит свідків	7	(10,8 %);
е) обшук	6	(9,2 %).

15. Протягом якого строку Ви завершуєте досудове розслідування:

а) протягом одного місяця	21	(32,3 %);
б) протягом двох місяців	19	(29,2 %);
в) складно відповісти, це залежить від виду шахрайства	22	(33,8 %).

16. Які проблеми виникають найчастіше під час розслідування шахрайства (можливі декілька варіантів відповіді):

а) встановлення особи, яка вчинила злочин	49	(75,4 %);
б) брак часу на досудове розслідування	8	(12,3 %);
в) недостатність доказів для доведення вини підозрюваного	31	(47,7 %);
г) встановлення місця знаходження речових доказів	30	(46,1 %).

17. Затримані за шахрайство особи активно сприяють у розслідуванні цього злочину:

а) так	7	(10,8 %);
б) ні	10	(15,4 %);
в) іноді	42	(64,6 %);
г) чинять активну протидію	4	(6,1 %).